

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

МАТИЦА SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године

До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука,
од 11. свеске (1956) – *Зборник за друшћивене науке*, а од 76. свеске (1984)
под данашњим називом

ГЛАВНИ И ОДГОВОРНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) •
Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) •
Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) •
Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) •
Др Миломир Степић (2020–2022) • Др Душан Достанић и др Милош Ковић (2023–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савета

Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савета

Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) •
Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) •
Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

192

(4/2024)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз, Француска)
• Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) • Проф. др Костас
ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд)
• Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) • Проф. др
Часлав Д. КОПРИВИЦА (Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора)
• Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована
МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован
МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико)
• Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др
Јасмина ПЕКИЋ (Нови Сад) • Проф. др Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ)
• Проф. др Душан ПРОРОКОВИЋ (Београд) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина)
• Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд)
• Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни уредник

Др Душан ДОСТАНИЋ

Одговорни уредник

Др Милош КОВИЋ

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

192
(4/2024)

НОВИ САД
2024

Илуcтpација на корици
гравира Захарије Орфелина
Човек ишце за сѝолом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

- Миша З. Ђурковић и
Урош Д. Ћемаловић
КАКО ПАМЕТНО И БЕЗБЕДНО
КОРИСТИТИ МАШИНЕ:
ЕТИЧКИ И ПРАВНИ ИЗАЗОВИ
ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ
- Miša Z. Đurković and
Uroš D. Ćemalović
HOW TO USE THE MACHINES IN
A CLEVER AND SAFE WAY: SOME
MAJOR ETICAL AND LEGAL
CHALLENGES OF THE USE OF
ARTIFICIAL INTELLIGENCE
- 439–458

- Рајко М. Буквић
ФРАГМЕНТАЦИЈА И
КЛАСИФИКАЦИЈА ПАРТИЈСКОГ
СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
- Rajko M. Bukvić
FRAGMENTATION AND
CLASSIFICATION OF PARTY
SYSTEM OF THE REPUBLIC
OF SERBIA
- 459–477

- Марко Пејковић
ГРЧКА ДЕСНИЦА НАКОН
ПУКОВНИЧКОГ РЕЖИМА
(1974–2024)
- Marko Pejković
THE GREEK RIGHT AFTER
THE COLONEL'S REGIME
(1974–2024)
- 479–505

- Данијел Спора
ТРАНСПАРЕНТНОСТ
КАО НОРМА У РЕГУЛИСАЊУ
ОБЛАСТИ ЛОБИРАЊА
- Danijel Sporea
TRANSPARENCY AS A NORM
IN THE REGULATION OF
THE FIELD OF LOBBYING
- 507–522

- Жан-Филип Антони
ЕВРОПСКЕ ГРАНИЦЕ:
ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП
- Jean-Philippe Antoni
EUROPEAN BORDERS:
A THEORETICAL APPROACH
- 523–530

Ђорђе Д. Радовановић и
Филип М. Обрадовић
ЧЕТВРТ ВЕКА КАСНИЈЕ:
ЕЛЕМЕНТИ ЕТНИЧКОГ ЧИШЋЕЊА
У СЛУЧАЈУ ПРОГНАНИХ
СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ
531–552

Dorđe D. Radovanović and
Filip M. Obradović
A QUARTER OF A CENTURY LATER:
ELEMENTS OF ETHNIC CLEANSING
IN THE CASE OF THE EXPILED
FROM KOSOVO AND METOHIJA

Ивана Арсенић и Зорица Вељковић
УРЕЂАЈИ И АПЛИКАЦИЈЕ ЗА
ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ СМЕТЊИ У
САВЛАДАВАЊУ ВЕШТИНА
ЧИТАЊА И ПИСАЊА КОД ДЕЦЕ
СА ПОРЕМЕЋАЈИМА
ВЕРБАЛНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ
553–564

Ivana Arsenić and Zorica Veljković
DEVICES AND APPLICATIONS FOR
OVERCOMING DISABILITIES IN
MASTERING READING AND
WRITING SKILLS IN CHILDREN
WITH VERBAL COMMUNICATION
DISORDERS

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Ђушко Кузовић
СВЕДОЧАНСТВО УРБАНОГ РАЗВОЈА ОБРЕНОВАЧКЕ ЧАРШИЈЕ
(Ивана Јаношевић, *Обреновачка чаршија: њпросјорна кулјурно-истјорјска
целина*, Библиотека „Влада Аксентијевић”, Обреновац 2023, 195 страна)
565–567

Ивона Кнежевић
ЗАДУЖБИНАРСТВО У СРПСКОЈ ПРАВНОЈ ИСТОРИЈИ
И САВРЕМЕНОМ ДОБУ
(Јелена Веселинов, *Задужбине у срјском њраву: Истјорјски конјекстј
и савремени изазови*, Матица српска, Нови Сад 2024, 256 страна)
568–570

Михаел Антоловић
ПРЕИСПИТИВАЊЕ ФАШИЗМА У ГЛОБАЛНИМ ОКВИРИМА
(*Фашизам у нашој ејохи*, прир. Миша Ђурковић, Институт за европске студије
и Чигоја штампа, Београд 2023, 351 страна)
571–573

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
575–578

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР / REGISTER OF NAMES
579–584

РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2024. ГОДИНИ / REVIEWERS OF PAPERS IN 2024

585

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
587–596

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS
597–606

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 004.8:17
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2492439D>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 7. 10. 2024.
Прихваћен: 18. 10. 2024.

КАКО ПАМЕТНО И БЕЗБЕДНО КОРИСТИТИ
МАШИНЕ: ЕТИЧКИ И ПРАВНИ ИЗАЗОВИ
ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ

МИША З. ЂУРКОВИЋ
mdjurkov@gmail.com

УРОШ Д. ЂЕМАЛОВИЋ
uros@ies.rs

Институт за европске студије
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија

САЖЕТАК: Аутори полазе од чињенице да је вештачка интелигенција (ВИ) увелико постала део наших свакодневних живота и да има огромне последице по функционисање друштва, али и правних система. Стога су обрадили етичке и правне изазове које употреба генеративне ВИ доноси на ова два поља. У првом поглављу текста наводе се најважнији етички изазови којима се баве чак и саме компаније које развијају ВИ. Аутори указују на низове проблема који се односе најпре на питања транспарентности и пристрасности, затим на проблеме са покушајима примене ВИ у правосудној пракси, па на пољу креативних индустрија и ауторских права и коначно на проблеме када су у питању аутономна возила и машине које се производе за војне сврхе. Постоји још велики број тих питања као што су нестајање послова, употреба ВИ у проституцији, за препознавање лица или на пољу тржишта осигурања. Друго поглавље доноси како анализу забрањених пракси у области ВИ према Уредби ЕУ усвојеној јуна 2024. године, тако и општу оцену домета и могућих тешкоћа у примени овог акта у државама чланицама Уније.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: вештачка интелигенција, регулаторни оквир, креативност, Европска унија, сублиминалне технике, злоупотреба рањивости, биометријска категоризација људи

УВОД

Футуристичка уметност је већ пре више деценија поставила оквире за проблеме које је напредак технологије касније донео у стварни живот. *Црно ојледало* чије су нарације настајале пре десетак година, већ је превазиђено у смислу прогресивног напретка технологије и друштвених проблема које она доноси, филм *Она*¹ показао нам је како нас вештачка интелигенција (ВИ) превазилази и оставља за собом јер смо недовољно способни да се усавршавамо итд. Но ВИ је у међувремену постала стварност, ушла је у наше животе на много начина и ствара конкретне промене и проблеме. Људи због ње губе послове, користи се у ратовима, за трговину на берзи, може да открије канцер у ткиву, отворила је простора за неограничене могућности манипулације где је готово немогуће доказати да нешто нисте рекли или да то нисте ви у порнографском филму, нпр. када је то генерисано вештачком интелигенцијом². Хенри Кисинџер је одавно предвидео да је појава ВИ најреволуционарнији изазов пред којима се човечанство налази, опаснији од атомске бомбе [Бисенић 2021].

Човечанство и појединачне државе налазе се пред задатком да се према овоме одреде и да почну да изграђују оквир за правну регулативу употребе овог оруђа, ако се оно може тако класификовати. Година у којој се налазимо остаће запамћена по томе што је важна регионална организација, Европска унија, предузела први глобално валидан, пионирски напор да регулише употребу ВИ на простору својих чланица.

У овом чланку који је настао као део ширег истраживања о етичким и правним аспектима вештачке интелигенције, најпре ћемо представити најважније етичке и практичне проблеме које ВИ доноси. Затим ћемо дати анализу првог правно обавезујућег акта ЕУ посвећеног ВИ и показати који су најважнији проблеми који стоје на путу његове примене. У

¹ У међувремену је и сама Скарлет Јохансон, која је позајмила глас ВИ *особи* у овом филму, имала проблеме због којих је прибегла адвокатима. У мају ове године она је запретила тужбом компанији ОпенАИ због злоупотребе. Директор ове компаније предложио јој је најпре да она буде један од гласова (Небо) који се користе за рад овог система, што је она одбила. Компанија је упркос томе лансирала демо овог бота који неодољиво личи на њен глас, уз шта је директор компаније у твиту написао *Она* директно алудирајући на филм и на Јохансонову. Компанија је након писма адвоката укинула Небо. Но већ је у току парница у којој је неколико холивудских звезда тужило компанију ЛОВО из Берклија за неовлашћену употребу њихових гласова; видети: [The Hollywood Reporter: Scarlett Johansson's AI Legal Threat Sets Stage for Actors' Battle With Tech Giants, 2024].

² Такозвани *диффејк* укључује намерну обраду слике и тона употребом ВИ како би се створили фалсификати и тиме уцењивали или блатили људи који су жртве таквих подухвата. Поменимо порно-филм са певачицом Тејлор Свифт или код нас познати видео у коме Илон Маск објашњава да је наводно пореклом из Републике Српске. Телевизија Пинк користила је диффејк да направи и емитује лажну изјаву опозиционог лидера Драгана Ђиласа, што је суд 14. августа 2024. забранио [N1: Sud zabranio Pinku da koristi snimak Đilasa napravljen uz pomoć veštačke inteligencije, 2024].

анализи се ослањамо на неколико одличних приручника или зборника радова који су се последњих година појавили у издању Шпрингера, Кембриџа или Оксфорда, и у којима се обрађују и начелна питања етике ВИ, али и конкретни сегменти и етички проблеми који се појављују током примене ВИ на одређене области. Читалац ће у попису литературе наћи прецизна упућивања на ова вредна издања. У наставку ће прво бити посвећена пажња основним етичким изазовима до којих долази употребом ВИ (Поглавље 1), да би потом било речи о првом свеобухватном правном акту који је уређује, и то на наднационалном нивоу (Поглавље 2).

ОПШТИ ПОГЛЕД НА ВЕШТАЧКУ ИНТЕЛИГЕНЦИЈУ И ОСНОВНИ ЕТИЧКИ ИЗАЗОВИ

И ми, као обични пратиоци вести, и човечанство, генерално стигли смо до фазе у којој готово свакодневно читамо и слушамо о новим контроверзама повезаним са деловањем и ширењем вештачке интелигенције (ВИ). Угрожена је безбедност, угрожен је рад и креативна производња људи, угрожена је приватност и много тога другог што сеже у саме основе људског постојања и права на имовину и заштиту свог рада. Слично моделу који су Гугл, Фејсбук и остали титани дигиталног света примењивали у развоју своје дигиталне сфере, и творци инструмената за развој и деловање вештачке интелигенције и ботова примењују брутално отимање и коришћење података које обични људи остављају о себи или о свом креативном раду. Зубоф је описала крајње контроверзне праксе као што је она коју је Гугл користио док је неовлашћено снимао кадрове за *Гуџл сџиприј еју* [Zubof 2021: 159]. Дакле, не само да су без одобрења снимали и затим користили слике наших кућа, зграда, магацина, фабрика, локала и свих могућих локација, већ су током тог процеса хиперснажним машинама пљачкали податке са свих рачунара и телефона који су им били у домету!

Ова монструозна пракса почива на калкулацији која каже да је зарада далеко већа од потенцијалних штета које могу настати услед тужби које ипак подноси мали број субјеката и за то им требају озбиљни и скупи адвокати које сви себи не могу да приуште³. Све то сажима следећи диктум који је Марк Закербергер изговорио у саслушању пред Сенатом САД: „Живимо у свету у коме приватност више није друштвена норма“⁴. Можда није за корпорације које живе од нас и праве профите захваљујући нама, нашим жељама и навикама о чему дигитални гиганти продају податке осталим компанијама, али за нас обичне људе она и даље јесте вредност и наши устави и међународне конвенције нам гарантују право на њу. Но проблем је што се за то поново морамо борити и то организовано.

Корпорације су на нашу забринутост одговориле тако што су и саме почеле да причају о етичким изазовима које ВИ доноси и да се наводно баве тиме како их сузбити и решавати проблеме. Тако је Мајкрософт у

³ О том моделу видети у: [Bakan 2019].

⁴ [Johnson 2010].

свом чланку „Етичке импликације вештачке интелигенције” издвојио осам тачака као потенцијалне проблеме⁵:

- Транспарентност; • Пристрасност; • Погрешивост;
- Тржишни дослух или монополизација тржишта; • Приватност;
- Плагијат; • Контрола; • Послови

Ово је врло коректан попис, али можемо овде да кренемо од међународних организација које су такође почеле да трагају за минимумом најважнијих питања и указивање на проблеме које изазивају. Тако је УНЕСКО, указујући на најважније дилеме, истакао неке четири тачке које најпре вреди навести и образложити⁶. Унеско је иначе у новембру 2021. године усвојио први Глобални универзални стандард за етику вештачке интелигенције⁷ и донео препоруке које су прихватиле 193 земље.

1. *Прис̄траснос̄и ВИ*. Када се укуца потрага насловљена „највећи светски лидери” не изађе ниједна жена. Затим, девојчице и жене се појављују сексуализоване и често са еротским изгледом, што не важи за приказивање мушкараца у потрагама. Дакле, ВИ репродукује пристрасност и стереотипе из света који је наследила и из кога црпи податке, односе и начине представљања. Стога се као део задатка у овој области поставља не само оспособљавање бота да човеку што верније даје тражене одговоре, већ и да се он учи да етички нормира свет који гради и избегне дискриминацију и таргетирање одређених етничких, расних и других група као проблематичних. Већ је познат пример да се по правилу при претрагама за „немири у предграђима” или „криминал” најчешће јављају црни и тамнопути људи, муслимани итд.

2. *Следеће значајно и по̄тенцијално кон̄роверзно поље је ӯпо̄треба ВИ на судовима*. Постоји идеја да би ВИ могла брже, боље и ефикасније да дели правду него судије, живи људи са својим наслеђеним предубеђењима, навикама и пристрасностима. Помиње се такође и идеја да може да помаже и тужиоцима у припремама случаја, али и законодавцима у парламенту. У сваком случају разматра се тзв. „аутоматизација правде”: стварање посебних софтвера за ову врсту делатности. Овде се јављају следећи изазови:

- а) недостатак транспарентности, јер систем није видљив за човека,
- б) ВИ није неутрална већ подложна нетачностима, дискриминаторним исходима, уграђеној или уметнутој пристрасности,
- в) огроман проблем са надгледањем, угрожавањем приватности и сакупљањем података о људима који се налазе пред судом,
- г) брига око правичности и људских права, пропорционалности казне у односу на почињено дело, неразумевање контекста, олакшавајућих околности итд.

⁵ [Microsoft 365 Life Hacks: The Ethical Implications of Artificial Intelligence, 2023].

⁶ [UNESCO: Artificial Intelligence: examples of ethical dilemmas, 21. 4. 2023].

⁷ Видети: [Национална платформа за вештачку интелигенцију: УНЕСКО усвојио први глобални универзални стандард за етику вештачке интелигенције, 25. 11. 2021].

Постоје идеје да се уз помоћ ВИ рачуна колику казну одредити неком преступнику или да ли га раније отпустити са издржавања казне на основу процена категорије којој припада, изгледа за понављање казне итд.⁸

3. *Огромни проблеми јављају се на простору креативности и креативних индустрија*. На пример, кад је у питању улога ВИ у стварању уметности и уметничких дела. Постоји већ познати пример са Рембрантом. ВИ је створила сасвим нову слику на основу дубоког учења и студирања Рембрантових дела. Основно питање које све занима јесте ко је аутор овог новог дела: компанија, инжењери или сам Рембрант? Да ли би се сам Рембрант или његови наследници сложили са тиме да ВИ ствара у његовом духу и тиме пренебрегава непоновљивост као темељ уметничког стваралаштва генија?

Други сродан пример је рад Хуавеи ботова на завршавању Шубертове Осме, незавршене симфоније. Шуберт је из непознатих разлога оставио своју последњу симфонију незавршеном. Написана су два цела става, почетни тактови и клавирска партитура за трећи, и део за четврти који је завршио као интермецо у опери *Розамунда*. Но, ова симфонија је упркос томе остала веома популарна и извођена. По истом принципу Хуавеи бот је након дубоког учења уз помоћ људске експертизе написао партитуре за додатна два става.⁹

Све ово покреће огромне проблеме и питања о будућности уметности и стваралаштва, као што су заштита права, спречавање ВИ да користи ваше радове или налажење начина да се то наплати. Али пре свега помињу се проблеми интегритета креативности и како заштитити и очувати људску креативност, оригиналност и генијалност од индустријског учења и играња машина. Такође и како разликовати пиратерију и плагијате од оригиналности и креативности. Врло је тешко дефинисати границе плагијата и у свету пре ВИ, а тек са њеним развојем то ће постојати све већи проблем и борба у сивој зони.¹⁰

4. *Аутиономна возила*. Употреба и развој аутономних машина повлачи огромне проблеме и дилеме како у цивилној употреби, а можда још више у војној где се већ увелико развија и користи без обзира на наше негодовање и страхове. Упркос томе што ће оваква возила допринети могућности кретања старијим, болесним или слепим особама, неминовно се отварају и питања и јављају нови видови проблема¹¹. Нпр. за потребе развоја

⁸ У Приручнику за ВИ који је објавио Кембриџ постоји низ корисних прилога о употреби ВИ у корпоративном праву (Mik, Jansen, Moslein), и прилог Гисленове о идеји да ВИ игра улогу судија. Видети у: [Di Matteo et al. 2022: 45–88, 347–363].

⁹ Видети поводом тог направљени интервју са Ендрју Гаригијем, шефом за маркетинг ове компаније за Европу [Kennedy 2019].

¹⁰ Кришчен Мамен обрађује идеју и последице третмана ВИ као ствараоца и изумитеља [Mammen 2022].

¹¹ Амазон је недавно добио дозволу да отпочне испоруку робе дроновима. О овоме се још увек недовољно зна, али уз будуће летеће таксије, за очекивати је да небески простор изнад градова почне да личи на призоре из Ратова звезда. Дакле мораћемо да имамо посебну регулативу за решавање ниског ваздушног саобраћаја, за избегавање судара, регулисање кривиче и одштете у потенцијалним сударима, начине да избегнемо да површински свет и наши станови и наравно људи на улици страдају због судара у ваздуху, затим регулацију

аутономног аутомобила или аутобуса који ће бити коришћен у градском превозу мора да се прикупи и обради мноштво података које софтвер аута сакупља са свих страна и затим их обрађује. Начини прикупљања су врло контроверзни, а увек постоји могућност испадања и грешака које у овом пољу могу имати фаталне последице по велики број људи укључених у саобраћај, не само по оне који би се налазили у возилу. ВИ ће такође морати да донесе одлуке да нпр. изабере кога ће да удари на пешачком прелазу ако су кочнице покварене. То је већ познати пример о тролејбусу [Liao 2020b: 10; Kamm 2020] који са поквареним кочницама иде у сусрет пешацима на пешачком прелазу и ВИ треба да донесе одлуку да ли да настави у том правцу и донесе смрт за петоро људи који се налазе на прелазу или да скрене ка клупи са стране на којој седи једна особа.

Све се ово додатно усложњава када разматрамо употребу ВИ за развој робота и других машина за војну употребу. Војни кругови одавно раде на механизмима за тзв. *енхенсменџ* (односно побољшање здравих људи) војника како би сузбили стрес и онемогућили да се због тога чине масовни злочини, али и повећа издржљивост и капацитет деловања. Чини се да је употреба машина које не пате од стреса и деловања под притиском идеално решење. Стога се увелико развијају аутономни дрoнови, возила и роботи који ће сами доносити одлуку о избору циљева и њиховој елиминацији. Ако се уздигнемо изнад овог нивоа компетитивности у коме велике силе журе да управо оне буду најнапредније и да њихови роботи буду способнији од робота других војски, увиђамо да радимо на томе да омогућимо машинама да саме доносе одлуку да убијају људе. Ово је дубоко контраинтуитивна и опасна одлука против које би чини се читаво човечанство морало да устане. Овај проблем је код нас одлично обрадио Срђан Кораћ у монографији објављеној пре пет година [Korać 2019].

Овај проблем спада у посебан комплекс питања које Метју Лиао назива проблемима људске повредљивости. То су наиме проблеми који произлазе из тога што ВИ превише добро ради и напредује [Liao 2020b: 3] и почиње да угрожава људе па они губе контролу, страдају итд. Претходни комплекс се односи на грешке у машинском учењу, односно на проблеме који произлазе одатле што ВИ недовољно добро ради и онда тиме наноси штету системима и људима.

Постоји, на пример, велики проблем са могућношћу хаковања процеса дубоког учења тиме што се намерно убацују пиксели, слике и подаци којима се алгоритам учи да греша, а што посебно на пољима права и здравства може да направи огромну штету. У сваком случају и ту се отвара безбедносни, етички и правни проблем о томе како заштитити процес учења од спољних напада и угрожавања, која се заиста могу третирати и као потенцијални облици тероризма. Наравно, довољно је да процес барата застарелим подацима па да резултати упита буду опасни по здравље, пословне комбинације или дељење правде.

коридора и простора у којима ће бити забрањено да лете како не би угрозили авионски саобраћај итд.

Када су подаци у питању, они су наравно најважнији извор за развој ВИ, што повлачи проблеме са приватношћу, злоупотребом података, нелегалним и нелегитимним начинима прикупљања и обраде, контроверзном трговином подацима итд. Лиао [Liao 2020b: 6] доноси страхан пример компаније *ГлаксоСмиџКлајн* која је купила ексклузивна права да за потребе стварања лекова истражује генетске податке клијената компаније *23ендМи* која се бави тестирањем ДНК.

Но, чињеница да веће компаније предњаче у усавршавању својих ботова и оруђа почива на томе да су способније да прибаве податке, макар и нелегалним средствима па да плаћају добре адвокате, и да могу да користе најбоље инжењере. Све то потенцијално води монополу или олигополу неколико компанија које затим ту своју доминантну позицију могу да инструментализују за политичке или идеолошке циљеве као што је то био случај са монополским платформама друштвених мрежа типа Фејсбука и Твитера. Данас се увелико развија идеја да држава(е) на неки начин уђу у структуру управљања и власништва оваквих компанија како би спречиле њихову злоупотребу и монополски положај. Слично се дешавало са корпорацијама за инфраструктурне системе (струја, вода, саобраћај) после рата у великом броју земаља укључујући и Британију [Рашић 1957].

Два, можда и највећа проблема на које је и Мајкрософт указао тичу се питања људске и друштвене контроле саморазвоја ВИ те преузимања послова од људи који остају без посла. Разни аутори различито процењују када ће наступити тачка сингуларитета [Радун 2018: 290] када би машине дефинитивно требало да нас превазиђу у интелигенцији и да наставе да се самоусавршавају на начине које ми не можемо да пратимо. Стога се поставља питање како обезбедити да као врста задржимо контролу над машинама и њиховом могућношћу да се самоусавршавају. У вези с тим су и разматрања о могућностима да у развој ВИ некако учитамо етичке норме и да некако развијамо нешто што би личило на савест и водило томе да се и машине самоограничавају у делању према људима и према другим субјектима генерално. То опет води ка питању третмана машина као бића са одређеним правима.¹²

Други значајан проблем је укидање великог броја послова од кога данас људи живе. Неке процене иду дотле да 47% послова у САД у наредне две деценије може да нестане због развоја ВИ. Дизајнери, лектори, преводиоци, преламачи, веб-дизајнери, фармацеути и многи други актери можда ће морати да се преквалификују и помере на неке друге сфере тржишта рада. Има издавача који су радикално редуковали број запослених тиме што су све ове послове заменили радом машина. (Ро)Бот не једе, не тражи плату, не умара се, не иде на боловање, слуша, напредује, усавршава се и све боље обавља тражене задатке.

¹² Постоји већ јасна подела на слабу или површну ВИ која се развија за решавање одређених техничких задатака и на јаку, дубоку ВИ код које се ради о развоју когнитивне, емотивне и моралне ВИ [Liao 2020b: 19]. Видети радове у последњем, четвртном делу овог зборника који се односе управо на питања свести, савести и морала у вези са ВИ, односно питањима доделе одређених права за ВИ [Liao 2020a].

Овако бисмо већ сада могли скоро до унедоглед. Узмимо нпр. питање проституције. На разним странама света ради се на развоју лутака са вештачком интелигенцијом које могу да задовоље сексуалне потребе муштерија. Постоје предвиђања да би и ту машине могле да прогнају људе и да им преузму велики део „посла”. Ради се на развоју адекватног биосензорног ткива за полне органе, за осетљиву кожу и нпр. груди које подражавају праве и чак за развој вербалних могућности комуникације за пуну симулацију особе. Прве јавне куће са роботима које су отворене 2017. у Барселони и 2018. у Русији, донеле су врло брзо радикализацију захтева муштерија у правцу патологије, што доста говори о могућем правцу развоја на овом пољу.¹³

Још један важан проблем из сфере угрожавања људи јесте употреба софтвера за препознавање лица. С једне стране то заиста може помоћи полицији да уђе у траг криминалцима било где у јавном простору. Но, с друге стране то ће омогућити прогоне опозиционара, олакшати киднаповања деце и људи, изложити нас непрестаном надзору потенцијално тоталитарних режима као што се сада већ спекулише за такозвани социјални кредит у Кини. Уз то иде и проблем употребе ВИ у систему здравственог и социјалног осигурања. Компаније ће знатно појачати персонализовану калкулацију ризика за сваког осигураника и на све начине сакупљати податке о њему како би је убациле у ВИ калкулатор. Лиао доноси пример како је судија у Арканзасу забранио социјалним службама да користе ВИ јер су погрешно израчунале коме треба одузети право на неговатељске сате, јер у алгоритам нису убачени подаци о дијабетесу и другим болестима.

С друге стране, ако машине наставе да развијају свест, савест, опажање, осећања, способност самосталног деловања и доношења етичких одлука и друге хумане особине којима стичу одређени хуманоидни идентитет, поставља се питање како ће их друштва и уставни системи третирати. Да ли ће добити некакав правни статус? Хоће ли имати права, хоћемо ли их третирати као животиње које имају исти ниво интелигенције? Хоће ли машине бити у могућности да пате и да ли ћемо онда морати да им гарантујемо право на заштиту од патње, повређивања или злоупотребе. Коначно, како ћемо одређивати животни век ботова и машина са ВИ и доносити одлуку када је време да се елиминишу. Да ли ћемо имати бракове људи и машина са ВИ?¹⁴

Због свега овога, већ десетак година почели су да се развијају и појављују кодекси за саморегулацију и правну регулацију употребе и развоја ВИ унутар заједнице ВИ. Лиао [ibid: 19] наводи три таква кодекса укључујући и *Етичке смернице Европске комисије за Вештачку интелигенцију*

¹³ Додуше, хуманоидни роботи асистенти се не развијају само за потребе секса, већ и да би старим усамљеним људима правили друштво, помагали, подсећали их на то кад треба да узму лекове итд. Нпр. Јужна Кореја која има најнижу стопу фертилитета у свету и све већи број старих људи због јасних тенденција, изабрала је да уместо увоза неговатеља, развија роботе асистенте за старе људе.

¹⁴ Ова питања обрађују се у завршном поглављу одличног приручника који је написала Боддингтонова. Видети: [Boddington 2023: 457–495].

којој се може веровати. Такав је и поменути нормативни оквир УНЕСКО.¹⁵ Такође је и Европска унија, након неколико година припрема, ове године начинила пионирски корак у уређивању ове области, усвојивши посебан регулаторни оквир (тзв. AI Act), о коме ће више речи бити у наредном поглављу.

ЗАБРАЊЕНЕ ПРАКСЕ У ОБЛАСТИ ВЕШТАЧКЕ ИНТЕЛИГЕНЦИЈЕ ПРЕМА УРЕДБИ ЕВРОПСКЕ УНИЈЕ (2024/1689) ОД 13. ЈУНА 2024. ГОДИНЕ

Изазови о којима је било речи у претходном поглављу довели су, посебно у периоду од 2020. године до данас, до све бројнијих покушаја да се правно уреди употреба ВИ. Иако постоје бројне етичке смернице (*Ethical guidelines*), сачињаване од стране различитих појединца и организација и усвајане у различитим националним и наднационалним контекстима, обавезујућа правна регулатива забрињавајуће каска како за галопирајућим развојем ВИ, тако и за све бројнијим ризицима и опасностима које ствара. Међутим, тежња да се дође до онога што је у теорији названо „одговорна ВИ” [Voeneky et all. 2022: 47] изискује општеобавезујућа, јасна и јединствена правна правила, а не непотпуне, често нејасне, парцијалне и правно необавезујуће етичке смернице.

У јануару 2024. године, Међународно удружење професионалаца у области заштите приватности (*International Association of Privacy Professionals*) објавило је документ под насловом „Global AI Law and Policy Tracker”, који испитује „развој свеобухватног законодавства, специфичног законодавства за посебне случајеве употребе ВИ, националне стратегије и/или политике у области ВИ, као и добровољне смернице и стандарде”¹⁶ у 23 земље, али и у ЕУ. У огромној већини анализираних земаља, национални „закони и политике” који се примењују на неке аспекте вештачке интелигенције претежно покривају питања као што су заштита личних података, заштита потрошача, дигитална економија и различита питања у вези са правима интелектуалне својине, али ретко подразумевају правно обавезујући пропис посвећен искључиво АИ. У сваком случају, Уредба ЕУ 2024/1689 од 13. јуна 2024. године којом се утврђују усклађена правила о вештачкој интелигенцији¹⁷ (у даљем тексту: Акт ЕУ о вештачкој интелигенцији – ЕУВИА) је први наднационални правно обавезујући акт ове врсте. Посебно је важно нагласити да је, у складу са чланом 288, став 2 Уговора о функционисању Европске уније, уредба акт који је „обавезујући у свим својим елементима и директно примењив”, што значи да су сви

¹⁵ Френк Волф наводи институције од којих се очекује да ускоро крену у изградњу регулационог оквира за ВИ. Видети: [Wolf 2022: ix].

¹⁶ [International Association of Privacy Professionals (IAPP): Global AI Law and Policy Tracker].

¹⁷ Regulation (EU) 2024/1689 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 laying down harmonised rules on artificial intelligence and amending Regulations (EC) No 300/2008, (EU) No 167/2013, (EU) No 168/2013, (EU) 2018/858, (EU) 2018/1139 and (EU) 2019/2144 and Directives 2014/90/EU, (EU) 2016/797 and (EU) 2020/1828 (Artificial Intelligence Act), OJ L series, 12.7.2024. [European Union. EUR-Lex. Access to European Union law. Document 32024R1689].

надлежни органи свих држава чланица дужни да примењују одредбе Уредбе која има директно дејство и јачу правну снагу од националних законских одредаба¹⁸.

У наставку овог поглавља прво ћемо се кратко осврнути на дуготрајан и често мукотрпан процес усвајања ЕУВИА као и на општи значај овог акта (Одељак 2.1), да бисмо се потом посветили трима (од укупно осам) забрањених пракси које су детаљно уређене одредбама ЕУВИА: сублиминалне, манипулативне и преварне технике (Одељак 2.2), злоупотреба рањивости (Одељак 2.3) и биометријска категоризација људи (Одељак 2.4), уз кратак закључак о значају, дOMETИМА и могућим тешкоћама везаним за будућу примену ЕУВИА.

Процес усвајања и општи значај ЕУВИА

Предлог Уредбе Европског парламента и Савета о утврђивању усаглашених правила о вештачкој интелигенцији (тзв. Акт о вештачкој интелигенцији), који је Европска комисија објавила у априлу 2021. године, био је први формални корак који је довео до усвајања првог нормативног акта Уније који је искључиво посвећен ВИ. Овај текст плод је дуготрајних и напорних дискусија, током којих је једно, од две важне прекретнице, било Саопштење Комисије под називом „Вештачка интелигенција за Европу” (*Artificial Intelligence for Europe*)¹⁹ из априла 2018. године и њен Извештај о безбедносним импликацијама и аспектима у вези са одговорности у областима вештачке интелигенције, Интернета ствари и роботике (*Report on the safety and liability implications of Artificial Intelligence, the Internet of Things and robotics*)²⁰ из фебруара 2020. године. Дана 13. марта 2024. године, скоро три године након његовог првобитног објављивања, Европски парламент (ЕП) – у првом читању и по редовној законодавној процедури – званично је усвојио предлог АИА. Два месеца касније, 21. маја 2024, и Савет ЕУ је усвојио исти акт и он је објављен у *Службеном листу ЕУ (Official Journal of the European Union)* 12. јула 2024.

Будући да представља први наднационални правни напор да се свеобухватно регулише вештачка интелигенција, ЕУВИА се „мора сматрати добродошлом, посебно зато што пружа основу за хитно потребан конструктиван дијалог о питању од изузетне и свеприсутне важности” [Neuwirth 2023: 13]. Поред тога, значајан напор ЕУ законодаваца да оправдају позадину документа и усвојена регулаторна решења (ЕУВИА има 180 тзв. рецитала, то јест тачака преамбуле) сведочи да је процес усвајања овог акта укључивао бројне заинтересоване актере и био отворен и демократски. Међутим, специфичности процеса доношења одлука унутар ЕУ и спорост законодавног поступка довели су до закаснелог усвајања акта који, у тежњи

¹⁸ За више о правном поретку ЕУ и његовом односу са правним порецима држава чланица, видети: [Ћемаловић 2018: 281–316, у: Васић 2018]. „Усклађивање домаћег правног Система са правним тековинама Европске уније – општи теоријски оквир и нека практична питања”.

¹⁹ [European Union. EUR-Lex. Access to European Union law. Document 52018DC0237].

²⁰ [European Union. EUR-Lex. Access to European Union law. Document 52020DC0064].

да задовољи бројне и често контрадикторне економске, политичке и друге [Nikolinakos 2023] интересе, није отишао довољно далеко, што може довести како до непотпуних ефеката усвојеног акта, тако и/или до значајних проблема у његовој будућој примени у државама чланицама ЕУ.

Члан 5.1. ЕУВИА предвиђа следећих осам забрањених пракси у области ВИ:

- 1) сублиминалне, манипулативне и преварне технике;
- 2) злоупотреба рањивости;
- 3) вредновање и категоризација група и појединаца;
- 4) процена ризика кроз профилисање људи;
- 5) базе података засноване на препознавању лица;
- 6) препознавање (претпостављање) људских емоција²¹;
- 7) биометријска категоризација људи;
- 8) даљински системи за биометријску идентификацију у реалном времену.

Кроз критичко испитивање одредби посвећених трима (од укупно осам) забрањених пракси у области вештачке интелигенције, циљ овог поглавља је да утврди да ли ће и у којој мери ЕУВИА служити сврси за коју је усвојена – да промовише „поуздану вештачку интелигенцију у чијем центру је човек” (“human centric and trustworthy artificial intelligence”), како је наведено у тачки 1 преамбуле ЕУВИА. Одлука да се критички испитају три забрањене праксе мотивисана је како ограниченим простором, тако и уверењем да управо анализирани одредбе у довољној мери дочаравају значај и домете ЕУВИА, али и могуће проблеме и препреке у њеној будућој примени.

Сублиминалне, манипулативне и преварне технике

Језичко, контекстуално и телеолошко тумачење одредбе члана 5.1(a) ЕУВИА указује да је то сложена правна норма, која се састоји од пет обавезних кумулативних конститутивних елемената. Другим речима, пракса у вези са вештачком интелигенцијом не може се сматрати забрањеном по праву ЕУ ако не испуњава све услове, од којих су четири специфична само за ову врсту праксе, док пети представља заједничку карактеристику свих случајева наведених у тачкама (a) до (g). Дакле, овде ће фокус бити на четири специфична услова која се односе само на ову праксу, а која се на општи начин може идентификовати као вид употребе ВИ којом се доводи до промена у понашању физичког лица.

²¹ У хрватском преводу Уредбе стоји „извођење закључака о емоцијама физичке особе”, што сматрамо формално тачним, али не баш најсрећнијим преводом енглеске синтагме “to infer emotions” или њеног пандана на француском језику “inférer les émotions”. Наиме, намера ЕУ законодавца овде је несумњиво била да забрани такве праксе које би ВИ омогућиле да одређена фацијална експресија, гестикулација или кретња буду нужно и недвосмислено **препознате и квалификоване** као одређена емоција, што би ВИ дало за право да формира (углавном тешко обориве) претпоставке да, на пример, одређени израз лица нужно значи да особа осећа одређену емоцију.

Прво, систем заснован на ВИ мора да примени најмање једну од следеће три технике: 1) сублиминалну технику, односно технику које особа није свесна; 2) намерно манипулативну технику, или 3) технику обмане.

Друго, примена такве технике (једне или више од три наведене) мора бити окарактерисана одређеним циљем или ефектом, који, сам по себи, има два елемента; први елемент мора се објективно манифестовати у стварности и састоји се од материјалне промене у понашању „особе или групе лица”; с друге стране, други елемент се у потпуности налази (и самим тим се може посматрати искључиво) на нивоу индивидуалне свести „изманипулисаног” физичког лица, будући да горе поменута дисторзија у понашању мора бити узрокована значајним утицајем на способност особе да донесе информисану одлуку. Овај утицај се може посматрати као субјективни елемент, у суштинској корелацији са објективним. Штавише, ниво утицаја који се карактерише као „значајан” може се проценити само са становишта објективног елемента, то јест кроз стварну промену у понашању.

Треће, промена у понашању „особе или групе особа”, чак и ако је потврђено да је била значајна – што би се могло утврдити коришћењем техника које се могу лоцирати негде између психоанализе и форензичке психологије – није довољна да би се утврдило постојање забрањене праксе у области ВИ. Поред тога, неопходно је да постоји и објективна манифестација ове дисторзије у понашању: чињеница да је та особа донела „одлуку коју иначе не би донела”. Овај елемент је вероватно најслабија тачка читаве конструкције ове посебне врсте забрањене праксе. Чак и ако замислимо ситуацију у којој је установљено да је, прво, коришћена техника имала за циљ/ефекат да доведе до материјалне промене у понашању и, да је, друго, способност особе да донесе информисану одлуку била значајно нарушена, како се уверити да је чињеница да је ова особа донела другачију одлуку од оне коју обично доноси директна последица коришћења ВИ? Шта се може сматрати легитимном променом у рутини доношења одлука неке особе тако да се ова промена може сматрати правом, аутентичном и донетом независно од утицаја „система вештачке интелигенције који примењује сублиминалне технике”? Другим речима, како се уверити да ова конкретна особа „не би иначе донела” другачију одлуку чак и у потпуном одсуству система ВИ који примењује „сублиминалне, намерно манипулативне или обманујуће технике”? Да ли ова одредба новоусвојеног акта ЕУ индиректно имплицира да је људско понашање обично готово у потпуности предвидљиво и да је „информисана одлука” – барем у универзуму ограниченом на индивидуалне когнитивне способности и етичке преференције одређене особе – математички прецизна вредност, чији се поремећај може лако уочити, чиме се у потпуности смањује могућност било које „нежељене” одлуке? Наиме, чија је интелигенција овде заиста вештачка? Сва ова питања везана су за најмање две веома осетљиве и претежно метаправне области интересовања. Прва се нашироко расправља у филозофији и тиче се сложених односа између људске перцепције и

слободне воље²², док се друга тиче значаја слободе свести и слободе мишљења не само за вредности људских права и демократије, већ и за друштвени систем у коме су ове вредности настале.

Четврто, потребно је да је „нежељена” одлука коју смо разматрали у претходним редовима изазвала или би вероватно могла да изазове значајну штету широко дефинисаној листи субјеката (особи која је донела одлуку, али и другом лицу или групи лица). Иако се, по својој очигледној објективности, чини да овај елемент одредбе потенцијално не доводи до проблема везаних за тумачење, он ипак изазива још најмање две важне недоумице. Прво, да би ВИ пракса била забрањена одредбом чл. 5.1(a), штета мора бити директан ефекат промењеног понашања које је довело до нежељене одлуке; другим речима, мора бити успостављена узрочно-последична веза између, с једне стране, одлуке особе/групе особа (донете под утицајем система ВИ) и, са друге стране, проузроковане штете. Друго, ова штета мора бити значајна, што је још један стандард који потенцијално доводи до различитих тумачења.

Злоупотреба рањивости

Као што је то био случај са техникама које доводе до промене понашања, ова врста забрањене праксе у области ВИ састоји се од неколико обавезних кумулативних конститутивних елемената, од којих је један потпуно исти (материјална промена у понашању), али је лишен компонента која се односи на значајно смањење способности особе да донесе информисану одлуку. Други заједнички елемент ове две врсте забрањених АИ пракси је захтев да је проузрокована значајна штета, али праћен неким термилолошким и суштинским специфичностима у поређењу са праксом дефинисаном у чл. 5-1(a). Стога је неопходно детаљно испитати све конститутивне елементе ове забрањене праксе у области ВИ.

Прво, да би се сматрао забрањеном техником у смислу ЕУВИА, систем вештачке интелигенције мора да злоупотребљава „било коју рањивост особе или одређене групе особа”, али само ако је та рањивост последица „старости, инвалидитета или специфичне друштвене или економске ситуације” особе/групе. Треба напоменути да постоји низ конкретних ситуација у којима се особа/група може наћи, а које би могле бити обухваћене појмом „специфичне друштвене ситуације” само ако се тумаче *lato sensu*. На пример, да ли се држављанство, етничка или расна припадност, матерњи језик и други језици који се говоре могу сматрати специфичном друштвеном ситуацијом? Упркос тенденцији социологије и политичких наука да успоставе везу између држављанства и друштвене класе [Marshall 1950], новија истраживања су склонија дубоком довођењу у питање ове везе, тврдећи да је криза државе благостања праћена „тензијама данашњег неодрживог друштва у коме социјалне неједнакости драматично

²² Стотине монографија и научних чланака су посвећене овој теми; за неке од могућих углова посматрања, видети: [Maoz 2022; Mele 2015].

расту [Benassi & Mingione 2024: 53]”. Штавише, стабилно тумачење Суда правде ЕУ несумњиво иде у правцу прецизног раздвајања појмова држављанства (*nationalité*) и социјалне ситуације, залажући се за тумачење да „социјална ситуација”²³ указује на све друге материјалне услове живота који нису нужно повезани са приходима. Стога је тешко замислити да ће законодавство ЕУ о забрањеним праксама вештачке интелигенције бити применљиво ако је рањивост особе/групе последица њеног држављанства, етничке припадности или језика(а) које (не) говоре, чак и ако је технички могуће дизајнирати систем ВИ који искоришћава рањивости на основу горе наведених критеријума.

Друго, злоупотреба рањивости о којој је било речи у претходним редовима мора имати за циљ или последицу да материјално промени понашање особе. На први поглед, ово стање може изгледати идентично првом од два елемента анализирана у одељку 2.2, у контексту сублиминалних и других техника које доводе до промене у понашању. Међутим, за разлику од овог другог, промена понашања не може утицати на „особу или групу лица” већ на „ту особу или особу која припада тој групи”. Сходно томе, рањивост може бити индивидуална или колективна, али, да би пракса заснована на ВИ била забрањена на основу одредаба ЕУВИА, промена понашања може се тичати само физичког лица, независно од чињенице да ли се тиме искоришћава појединачна или колективна рањивост. Другим речима, рањивост као таква може постојати *foro externo*, али само ако утиче на понашање појединца.

Треће, материјална промена у понашању мора бити праћена „значајном штетом”, још једним елементом који се може упоредити са оним који је већ испитан у одељку 2.2. Међутим, постоје две важне специфичности. Прво, по аналогији са оним што је већ закључено у претходном пасусу, штета може бити само индивидуална, а не групна. Друго, за разлику од сублиминалних, манипулативних или обмањујућих техника, није неопходно да се значајна штета заиста догодила, већ је довољно да је „разумно вероватно” (*reasonably likely*)²⁴ да ће та штета настати. Чак и ако су и литература и судска пракса обилни када је у питању тумачење овог *terminus technicus*-а, још није познато како ће Суд правде ЕУ тумачити шта је разуман ризик од штете у контексту забрањених пракси у области ВИ.

Биометријска категоризација људи

У неким од својих битних елемената, биометријска категоризација људи, уређена одредбом чл. 5-1(g) ЕУВИА, слична је процени ризика кроз профилисање, коме је посвећена одредба чл. 5-1(d) ЕУВИА. Међутим,

²³ Видети, између осталих, пресуде Суда правде ЕУ у случајевима *Bärbel Kachelmann* (C-322/98) и *Saxonia Edelmetalle GmbH v Commission of the European Communities* (joined cases T-111/01 and T-113/01), ECLI:EU:T:2005:166.

²⁴ Овде се ради о правном стандарду који је тешко преводив на српски језик; у сваком случају, ради се о значајном степену вероватноће, код кога би информисани појединац донео закључак да је знатно већа шанса да до штете дође него да она не наступи.

постоје две кључне разлике. Прво, док је профилисање фокусирано на особине личности и карактеристике физичких лица, биометријска категоризација „има за циљ да изведе или донесе закључак о њиховој раси, политичким уверењима, чланству у синдикату, верским или филозофским уверењима, сексуалном животу или сексуалној оријентацији”; другим речима, док се овај други фокусира на елементе који се односе на припадност особе групи (раса, политичка религиозна или филозофска уверења, сексуална оријентација), први је више индивидуализован (на пример, може се тицати човекове емоционалне самоконтроле, његове склоности ка испољавању друштвено неприхватљивог или агресивног понашања, конзумирању психоактивних супстанци итд.). Друго, да би се сматрала забрањеном према ЕУВИА, процена ризика кроз профилисање људи мора да буде фокусирана на процену/предвиђање вероватноће да ће физичко лице починити кривично дело, док код биометријске категоризације ЕУВИА не предвиђа компоненту која се односи на предвиђање будућег понашања особе. Стога ће се даља анализа прво фокусирати на извор података које користе системи биометријске категоризације, да би се потом посветила питању њене забрањене употребе; на крају, биће испитан један изузетак који дефинише ситуацију када се ова пракса вештачке интелигенције не може сматрати забрањеном.

ЕУВИА забрањује системе биометријске категоризације ако је њихова сврха да генеришу категорисане скупове података о физичким лицима. И поред тога што одредба чл. 5-1(g) користи формулацију „системи који категорису [...] особе на основу њихових биометријских података”, телолошка и контекстуална анализа наводи на закључак да ако биометријски подаци представљају улазну вредност на којој се заснива систем, није немогуће замислити да је ова пракса вештачке интелигенције и даље забрањена законима ЕУ када неки од њених елемената нису биометријски подаци узети *stricto sensu*, већ друге релевантне информације које систем користи да класификује сваког појединца у одговарајућу групу.

Вероватно најслабија тачка целе одредбе чл. 5-1(g) је веома рестриктивна дефиниција забрањене употребе биометријских система категоризације. ЕУВИА садржи исцрпно набрајање (*numerus clausus*) потенцијалних колективних карактеристика класификованих појединаца, које су уједно и кључни елемент њиховог групног идентитета. Другим речима, према чл. 5-1(g), забрањени систем биометријске категоризације је онај који користи биометријске податке да би „извео или донео закључак” о једној од следећих карактеристика особе: раса, политичка уверења, чланство у синдикату, верска или филозофска уверења, сексуални живот или сексуална оријентација. С друге стране, тачка 16 преамбуле ЕУВИА предвиђа да се „појам ’биометријске категоризације’ из ове Уредбе дефинише као сврставање физичких лица у одређене категорије [које] се могу односити на аспекте као што су пол, старост, боја косе, боја очију, тетоваже, особине понашања или личности, језик, религију, припадност националној мањини, сексуалну или политичку оријентацију”. Логичка компаративна анализа ове две одредбе доводи до закључка да су личне карактеристике

које су набројане у првој одредби искључиво оне које се изводе или закључују, док појам биометријске категоризације схваћене *lato sensu* садржан у потоњој обухвата карактеристике које се могу односити на дужу листу личних података (укључујући, на пример, боју косе и очију, тетоваже, па чак и неке карактеристике везане за личност или понашање). У сваком случају, набрајање у чл. 5-1(g) је исцрпно и не покрива употребу биометријских система категоризације који изводе или закључују о припадности националној или језичкој мањини, нити о понашању или личности особе. Није потребно даље елаборирати како ова рестриктивна дефиниција може бити потенцијално штетна како за приватност, тако и за бројна индивидуална и колективна људска права.

Системи биометријске категоризације које ЕУВИА изузима од забране су они који се односе на „означавање или филтрирање законито стечених биометријских скупова података, као што су слике, а који се [скупови] заснивају на биометријским подацима или категоризацији биометријских података у вези са кривично-правним поступком”. Ову одредбу треба узети *strictissimo sensu*, што значи да, како би потпали под ово изузеће, биометријски скупови података морају да испуне два кумулативна услова: прво, требало би да буду законито стечени и, друго, да се могу користити само у кривично-правном контексту (“*in the area of law enforcement*”). Међутим, треба напоменути да је овај други израз прилично непрецизан и да ће, највероватније, бити предмет различитих тумачења, како од стране органа ЕУ, тако и од различитих националних инстанци. Да би се ово илустровало, указаћемо само на различите формулације у званичној верзији исте одредбе ЕУВИА на три различита језика. Док текст на енглеском језику користи синтагму *in the area law enforcement*²⁵, француска верзија помиње *dans le domaine répressif*²⁶, а верзија на хрватском језику наводи формулацију „у подручју казненог прогона”, што се недвосмислено односи на област кривичног права. Иако је разумљива интенција ЕУ законодавца да одабиром општијих формулација омогући државама чланицама да приликом примене законодавства Уније сачувају све битне карактеристике правних решења која су остала у националној надлежности, непрецизност одредбе чл. 5-1(g) *in fine* не иде у прилог уједначеној и ефикасној примени ЕУВИА у свим државама чланицама ЕУ.

ЗАКЉУЧАК

Могућности и различити начини употребе вештачке интелигенције се развијају неслућеном брзином, доносећи шансе за бројна унапређења, али и све веће претње на бројним пољима. Угрожена су радна места, без-

²⁵ Дословни превод био би „у области спровођења закона”, што се по правилу (али не нужно) односи на домен прекршајног и кривичног прогона.

²⁶ Оваква формулација је прилично неуобичајена у француској правној терминологији, будући да је далеко присутнија синтагма *domaine pénal* (кривични); поред тога, термин *répressif* има наглашено негативну конотацију (репресија схваћена као пука принуда), у којој се у значајној мери губи легалитет и легитимитет државне принуде у области кривичног права.

бедност података, приватност, али и многе друге вредности, као што су слобода, аутономија деловања, па и сама (и даље смо дубоко уверени, јединствено људска) способност уметничког и научног стваралаштва и естетског просуђивања. Није било тешко предвидети да ће ВИ довести до потребе за тектонским променама постојећег нормативног оквира у областима заштите и обраде података, система за препознавање, праћење и надзор, регулације медијске сфере и друштвених мрежа. Међутим, генеративна ВИ представља и растућу претњу за стечена права (али и читаву нормативну конструкцију) у области различитих права интелектуалне својине²⁷, јер често доводи до неразмрсивих дилема о ауторству, оригиналности, стваралачком доприносу, инвентивности, дистинктивности. Иако постоје бројне етичке смернице, сачињаване од стране различитих појединаца и организација и усвајане у различитим националним и наднационалним контекстима, обавезујућа правна регулатива забрињавајуће каска, како за галопирајућим развојем ВИ, тако и за све бројнијим ризицима и опасностима које ствара. Кроз усвајање Уредбе 2024/1689 од 13. јуна 2024. године којом се утврђују усклађена правила о вештачкој интелигенцији (ЕУВИА), Европска унија је направила први корак у наднационалном правном уређивању ове области. Иако у члану 5-1 ЕУВИА доноси посебне одредбе о бројним важним питањима – као што су, између осталог, сублиминалне, манипулативне и преварне технике, злоупотреба рањивости, вредновање и категоризација група и појединаца, базе података засноване на препознавању лица, препознавање (претпостављање) људских емоција, биометријска категоризација људи – по ступању на снагу овог акта могу се очекивати бројни проблеми у његовој јединственој примени у свим државама чланицама Уније.

ЗАХВАЛНИЦА И НАПОМЕНА

Чланак је настао као резултат ширих истраживања реализованих у оквиру пројекта “Appliance for Regulatory and Ethical Evaluation of the Outputs of AI-based text-to image Software Solutions” (ТТР1162), који подржава Фонд за иновациону делатност Републике Србије. Иако је Поглавље 1 овог чланка написао др Миша Ђурковић, а поглавље 2 др Урош Темаловић, изложени увиди и закључци су резултат заједничког рада.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Радун, Виктор (2018). *Трансхуманизам: будућности без људи*. Београд: Пешић и синови.
 Темаловић, Урош (2018). Усклађивање домаћег правног Система са правним тековинама Европске уније – општи теоријски оквир и нека практична питања. У: *Номотехника и правничко расуђивање* (ур. Радмила Васић), Београд: Правни факултет Универзитета у Београду и Програм Уједињених нација за развој у Србији, 281–316.

²⁷ За детаљан преглед проблема који технолошки развој поставља пред постојећи правни оквир у области права интелектуалне својине видети: [Темаловић 2019].

- Ђемаловић, Урош (2019). *Право интелектуалне својине и дигитална трансформација – нека актуелна питања*. Београд: Институт за европске студије.
- Bain, Andy (ed.) (2017). *Law Enforcement and Technology – Understanding the Use of Technology for Policing*. London: Palgrave.
- Bakan, Džuel (2019). *Korporacija: patološka težnja ka moći i profitu*. Beograd: Filip Višnjić.
- Benassi, David and Enzo Mingione (2024). Citizenship and the welfare state – T. H. Marshall. In: Marisol García Cabeza and Thomas Faist (eds.), *Encyclopedia of Citizenship Studies*. Cheltenham: Elgar Publishing, 53–57.
- Boddington, Paula (2023). *AI Ethics, A Textbook*. Springer.
- Di Matteo, Larry A.; Cristina Poncibo, Michel Cannarsa (2022). *The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence: Global Perspectives on Law and Ethics*. Cambridge University Press.
- Kamm, Francis M. (2020). The use and abuse of the trolley problem: Self-Driving cars, medical treatments, and the distribution of harm. In: Matthew S. Liao (ed.), *Ethics of Artificial Intelligence*. Oxford University Press, 79–108.
- Korać, Srđan T. (2019). *Disciplinsko ratovanje u doba dronova i robota*. Beograd: IMPP.
- Liao, Matthew S. (ed.) (2020a). *Ethics of Artificial Intelligence*. Oxford University Press.
- Liao, Matthew S. (2020b). A short introduction to the ethics of artificial intelligence. In: Matthew S. Liao (ed.), *Ethics of Artificial Intelligence*. Oxford University Press.
- Mammen, Christian E. (2022). AI as Inventor. In: Di Matteo, Larry A.; Cristina Poncibo, Michel Cannarsa, *The Cambridge Handbook of Artificial Intelligence: Global perspectives on Law and Ethics*. Cambridge University Press.
- Maoz, Uri and Walter Sinnott-Armstrong (eds.) (2022). *Free Will: Philosophers and Neuroscientists in Conversation*. Oxford: OUP.
- Marshall, Thomas Humphrey (1950). *Citizenship and Social Class and Other Essays*. Cambridge: CUP.
- Mele, Alfred R. (2015). *Surrounding Free Will: Philosophy, Psychology, Neuroscience*. Oxford: OUP.
- Neuwirth, Rostam J. (2023). *The EU Artificial Intelligence Act – Regulating Subliminal AI Systems*. Oxon: Routledge.
- Nikolinakos, Nikos Th. (2023). *EU Policy and Legal Framework for Artificial Intelligence, Robotics and Related Technologies – The AI Act*. Berlin: Springer.
- Pašić, Najdan (1957). *Javne korporacije u Velikoj Britaniji*. Beograd: Kultura.
- Voeneke, Silja; Oliver Mueller, Philipp Kellmeyer, Wolfram Burgard (2022). *The Cambridge Handbook of Responsible Artificial Intelligence – Interdisciplinary Perspectives*. Cambridge: CUP.
- Wolf, Frank (2022). *A Blueprint for the Regulation of Artificial Intelligence Technologies*. UK: Ethics International Press Ltd.
- Zubof, Šošana (2021). *Doba nadzornog kapitalizma*. Beograd: Clio.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Бисенић, Драган (2021). Кисинџер и вештачка интелигенција. *Нови стандард*, 14. 11. 2021. Доступно на: <https://standard.rs/2021/11/14/kisindzer-i-vestacka-inteligencija/>. Приступљено: 11. 10. 2024.
- Национална платформа за вештачку интелигенцију: УНЕСКО усвојио први глобални универзални стандард за етику вештачке интелигенције, 25. 11. 2021. Доступно на: <https://www.ai.gov.rs/vest/sr/250/unesko-usvojio-prvi-globalni-univerzalni-standard-za-etiku-vestacke-inteligencije.php>. Приступљено: 17. 7. 2024.

- European Union. EUR-Lex. Access to European Union law. Document 32024R1689. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2024/1689/oj>. Pristupljeno: 1. 8. 2024.
- European Union. EUR-Lex. Access to European Union law. Document 52018DC0237. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2018%3A237%3-AFIN>. Pristupljeno: 3. 8. 2024.
- European Union. EUR-Lex. Access to European Union law. Document 52020DC0064. Dostupno na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52020DC0064>. Pristupljeno: 3. 8. 2024.
- International Association of Privacy Professionals (IAPP) (2024). Global AI Law and Policy Tracker. Dostupno na: https://iapp.org/media/pdf/resource_center/global_ai_law_policy_tracker.pdf. Pristupljeno: 20. 5. 2024.
- Johnson, Bobbie (2010). Privacy no longer a social norm, says Facebook founder, *The Guardian*, 11. 1. 2010. Dostupno na: <https://www.theguardian.com/technology/2010/jan/11/facebook-privacy>. Pristupljeno: 23. 7. 2024.
- Kennedy, John (22. 2. 2019). How AI completed Schubert's Unfinished Symphony No. 8. *Silicon Republic*, 22. 02. Dostupno na: <https://www.siliconrepublic.com/machines/unfinished-symphony-no-8-ai-huawei>. Pristupljeno: 15. 11. 2024.
- Microsoft 365 Life Hacks: The Ethical Implications of Artificial Intelligence (11. 8. 2023). Dostupno na: <https://www.microsoft.com/en-us/microsoft-365-life-hacks/writing/ethical-implications-of-artificial-intelligence>. Pristupljeno: 16. 6. 2024.
- N1: Sud zabranio Pinku da koristi snimak Đilasa napravljen uz pomoć veštačke inteligencije, 2024. Dostupno na: <https://n1info.rs/vesti/sud-zabranio-pinku-da-koristi-snimak-djilasa-napreavljen-uz-pomoc-vestacke-inteligencije/>. Pristupljeno: 17. 8. 2024.
- The Hollywood Reporter: Scarlett Johansson's AI Legal Threat Sets Stage for Actors' Battle With Tech Giants (21. 5. 2024). Dostupno na: <https://www.hollywoodreporter.com/business/business-news/scarlett-johansson-ai-legal-threat-1235905899/>. Pristupljeno: 11. 8. 2024.
- UNESCO: Artificial Intelligence: examples of ethical dilemmas (21. 4. 2023). Dostupno na: <https://www.unesco.org/en/artificial-intelligence/recommendation-ethics/cases>. Pristupljeno: 13. 7. 2024.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/10/7

Accepted: 2024/10/18

HOW TO USE THE MACHINES IN A CLEVER AND SAFE WAY:
SOME MAJOR ETHICAL AND LEGAL CHALLENGES OF THE USE
OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE

by

MIŠA Z. ĐURKOVIĆ
mdjurkov@gmail.com

UROŠ D. ĆEMALOVIĆ
uros@ies.rs

The Institute of European Studies
Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia

SUMMARY: The authors start from the fact that artificial intelligence (AI) has largely become a part of daily lives and that it strongly impacts the functioning of societies, but also the existing legal frameworks. Therefore, they addressed the ethical and legal

challenges that the use of generative AI brings in these two fields. The first chapter of this article examines the most important ethical issues and challenges raised by the advent of AI, which are dealt with even by the companies that develop the same AI. The authors point to a series of problems related to issues such as transparency and bias, the use of AI in creative industries, dilemmas with regards to attempts to apply AI in judicial practice, issues AI raises for the existing intellectual property, but also to potential problems related to the use of autonomous vehicles and weapons. The second chapter provides an analysis of prohibited AI practices according to the EU Regulation adopted in June 2024, as well as a general assessment of the scope and possible difficulties in the implementation of this act in the member states of the Union.

KEYWORDS: artificial intelligence, regulatory framework, creativity, European Union, subliminal techniques, exploitation of vulnerability, biometric categorisation of humans

UDC 329(497.11)
UDC 324(497.11)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2492459B>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 12. 11. 2024.
Прихваћен: 20. 11. 2024.

ФРАГМЕНТАЦИЈА И КЛАСИФИКАЦИЈА ПАРТИЈСКОГ СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

РАЈКО М. БУКВИЋ

Нижегородски инжењерско-економски универзитет
Октобарска 22А, Књагињино, Русија
r.bukvic@mail.ru

САЖЕТАК: У раду се дају фрагментација и класификација партијског система Србије на основу резултата парламентарних избора у првој четвртини 21. века, почев од избора 2000–2001. до последњих, одржаних 2023. године. У првом делу рада дати су неки од општих података о резултатима анализираних избора. Затим је извршена њихова емпиријска анализа, подељена у два одељка. Најпре је, у другом одељку, обрачунат и илустрован већи број показатеља фрагментације (индекс Лаксо-Тагепера, Молинарув индекс, индекс Данливи-Бучек, индекс Голосова, као и индекси фракционализације и хиперфракционализације). У трећем одељку извршена је, на основу методологије Голосова, класификација партијског система Србије, чији су резултати показали да је у већини разматраних избора партијски систем Србије потребно класификовати као вишепартијски, иако се он повремено приближавао системима с доминантном партијом, а у два случаја (2000. и 2020) се таквим и показао.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: партијски систем, Србија, фрагментација, класификација, ефективан број партија, Голосовљев метод класификације

Избори као процес којим се у оквирима датог политичког система сваке земље реализује право народа да артикулише своју вољу као основу државне власти [Универзална декларација о правима човека, члан 21, став 3, 1948] једно су од централних места политичког живота сваког друштва. Према овој Декларацији, у истом члану, народна воља „мора да буде изражавана на повременим и слободним изборима, који ће да буду спровођени према општем и једнаком праву гласа, тајним гласањем или одговарајућим поступком који обезбеђује слободно гласање”. Да би се реали-

зовала овако дефинисана народна воља, неопходно је не само успоставити одговарајући законски оквир и услове за њено реализовање, већ обезбедити и услове за критичко сагледавање изборног система и изборног процеса, као и за потребне измене и побољшања. Али, не само то. Увек треба имати у виду да остваривање народне воље зависи од великог броја фактора, од којих се не мали број налази ван онога што се обично подразумева под законодавним оквиром (тј. правним системом који регулише проблематику избора). Реч је о факторима као што су обичаји, традиција, менталитет народа и многи други, који су мање или више удаљени од самог политичког система, али који се у сваком озбиљном разматрању морају имати у виду.

Вишестраначки избори у Србији, на свим нивоима, током последњих неколико деценија постали су уобичајени, али и учестали, и практично више нису повезани с класичним и законски прописаним изборним циклусима (четири године). Та чињеница има, наравно, многобројне последице, како позитивне тако и негативне, о чему се у широј јавности, пре свега у политичком домену, доста полемише. Независно од тога, међутим, као пратећа појава добија се и много емпиријског материјала који може послужити за врло различита аналитичка сагледавања, уз њихово даље могуће коришћење за унапређивање и самог изборног процеса и целог изборног, то јест партијског система. Нажалост, како истичу Вучићевић и Јовановић [Вучићевић и Јовановић 2015: 88], и тај као и други емпиријски материјал (при томе не само у Србији) ретко се користи за сагледавање и анализирање изборних правила, дакле изборног система, а далеко више у дневнополитичке сврхе.

У оквиру спровођених избора, и њихових резултата, вероватно највећу пажњу привлаче парламентарни избори, који су по природи ствари и најважнији, с обзиром на формалну расподелу моћи у оквиру политичког система, те с чињеницом да у оквирима важећих закона и пратећих норми опредељују састав парламента као законодавног тела. Ова констатација, наравно, не занемарује проблеме фактичке природе, који се неретко показују другачијим у односу на формално прописани оквир.

У посматраном четвртвековном периоду парламентарни избори у Србији одржани су десет пута (2000–2001, 2003, 2004, 2007, 2012, 2014, 2016, 2020, 2022. и 2023). На сваком од њих (изузимајући прве) учествовало је по двадесетак изборних листа (тачно: 19, 20, 22, 18, 19, 20, 21, 19 и 18), док је број стварних актера (политичких странака и покрета, односно њихових коалиција¹) био знатно већи. Толики број партија (коалиција), свакако, сам по себи не показује и степен многопартизма, чије утврђивање

¹ За потребе наше анализе разматрање коалиција није од примарног значаја. Стога ћемо у наредном тексту као међусобно заменљиве користити термине партија и коалиција, не губећи свакако при томе из вида да постојање коалиција има вишеструке последице, између осталог и на реализовање права избора, онако како је оно дефинисано Универзалном декларацијом. Наиме, како је констатовано у: [Luebbert 1986: 1], у већини западних демократија о томе ко ће владати не одлучује се на изборима, већ коалиционим преговорима између партија. Видети о овоме и класичан рад: [Lajphart 2003], у чијем је фокусу управо разматрање двају основних модела демократије: већинског и консенсуалног.

(или негирање) иначе представља један од циљева аналитичких разматрања изборног процеса. Управо то ће се видети и општим погледом на изборне резултате (табеле 1 и 2, напред у тексту), као и даљом анализом у наредном одељку, али се у сваком случају не сме занемарити. Сви наведени избори одржани су у оквирима истог, пропорционалног изборног система (који је у Србији на снази од 1992. године), с једном изборном јединицом, с расподелом мандата по Д’Онтовој формули и са затвореним блокираним изборним листама, дакле по изборном систему установљеном пре републичких парламентарних избора децембра 2000. године [Вучићевић и Јовановић 2015: 99].² Мање промене након 2000. односиле су се на проблеме око расподеле мандата, и за наше следеће анализе које се односе на резултате гласања могле су имати у првом реду посредан утицај. Ван нашег разматрања остаће и неки други проблеми, без обзира на њихову не малу важност, као што су на пример посредни карактер пропорционалних избора и императивни мандат народних посланика, видети: [Goati 2007].

Наредни текст бави се квантитативним аспектима парламентарних избора у Србији у првој четвртини 21. века, конкретно фрагментацијом и класификацијом партијског система. Као основ анализе послужили су званични резултати избора, објављени у публикацијама Републичког завода за статистику (Избори за народне посланике Народне скупштине Републике Србије, и Статистички годишњак Републике Србије, за одговарајуће године). Чланак се неће бавити расподелом мандата у парламенту, на који поред резултата гласања утичу и неки други фактори (изборни цензус, права националних мањина, примена поменутог Д’Онтовог правила). Наравно, с укључивањем у анализе и овог аспекта свакако би се добили додатни налази, а што би омогућило и многе нове закључке о природи партијског система, и у коначном о оном најважнијем, о остваривању изборног права и народне воље. То би, међутим, значило и замашно проширење анализе, и удаљило би нас од примарног задатка постављеног у тексту.

ОПШТИ ПОГЛЕД НА ИЗБОРЕ И ЊИХОВЕ РЕЗУЛТАТЕ

Сумаран поглед на резултате избора у посматраном четвртвековном периоду даје Табела 1. Укупан одзив бирача (излазност) показује доста чврсту стабилност, уз изражено одступање у 2020. у односу на остале изборе, што је последица делимичног бојкота избора у тој години, као и нешто мању излазност у 2014. години. На осталим изборима број и излазност бирача карактеришу само мање осцилације. Излазност се, изузев у 2020. када је била испод половине бирачког тела и 2014. када је била нешто изнад 53%, кретала у распону од 56% (у 2016) до нешто преко 61% (у 2008). Вероватно око оцене излазности неће постојати сагласност, многи ће рећи да је то добар постотак, поткрепљујући ту оцену на разне начине. Међутим, аутор овог текста не сматра да треба прихватити такав ентузијазам. Јед-

² Ови парламентарни избори одржани су 23. децембра 2000. и 10. јануара 2001, али ћемо у даљем тексту говорити о изборима 2000. године.

ноставно речено, како се може остваривати нека народна воља о којој говоре наведена *Универзална декларација*, наравно и Устав Србије, ако готово половина бирача не користи своје бирачко право? Или још пре тога – како се уопште и може знати шта је народна воља? Ипак, мада врло важан, овај проблем није предмет пажње у наредном тексту, који се бави резултатима оствареним на основу гласања бирача који су своје бирачко право искористили.

Што се тиче тих резултата избора, у табели се види да се осим поменуте 2020. као екстремна истиче и прва посматрана, тј. 2000. година. У обема је, наиме, водећа партија (коалиција) освојила преко 60% гласова, што је далеко изнад резултата најјаче партије на свим осталим изборима, где се он кретао испод половине гласалих, премда у 2014. и 2016, па и 2023. и сасвим близу тој граници. На другом полу (да тако кажемо) налазе се резултати избора у 2003, 2007. и 2012, на којима је водећа партија освојила мање од 30%, а у 2012. као екстремној тек нешто преко 25% гласова. У колонама 8 и 10 ове табеле дат је резултат друге по резултатима партије на анализираним изборима (v_2), што је важан допунски индикатор за одређивање карактеристика ових резултата, односно изборног и партијског система, као што ће се видети у даљем тексту.

Табела 1. Општи подаци о резултатима избора 2000–2023.

Година	Број партија (листа)	Број бирача/гласова							
		Укупно изашли	Излазност (%)	Гласали	Важећи	Најјача партија	Друга партија	Удео најјаче (v_1) %	Удео друге (v_2) %
1	2	3	4	5	6	7	8	9=7/6	10=8/6
2000.	8	3.752.170	57,64	3.750.649	3.660.849	2.404.758	516.326	65,69	14,10
2003.	19	3.820.746	58,77	3.815.007	3.710.978	1.056.256	678.031	27,98	17,96
2007.	20	4.033.586	60,62	4.032.800	3.967.335	1.153.453	915.854	29,07	23,08
2008.	22	4.141.176	61,35	4.139.384	4.051.236	1.590.200	1.219.436	39,25	30,10
2012.	18	3.912.904	57,80	3.910.312	3.739.317	940.659	863.294	25,16	23,09
2014.	19	3.592.375	53,09	3.590.717	3.476.716	1.736.920	484.607	49,96	13,94
2016.	20	3.778.923	56,07	3.775.821	3.667.915	1.823.147	413.770	49,71	11,28
2020.	21	3.221.908	48,93	3.218.763	3.100.608	1.953.998	334.333	63,02	10,78
2022.	19	3.810.559	58,60	3.806.050	3.693.328	1.635.101	435.274	44,27	11,79
2023.	18	3.820.746	58,77	3.815.007	3.710.978	1.783.701	249.916	48,07	6,73

Извор: Избори, публикације Републичког завода за статистику и Статистички годишњак Републике Србије, за одговарајуће године.

Велика надмоћност најјаче партије (изузев у наведеним трима годинама) свакако није довољан индикатор несразмера и диспропорција у освојеним гласовима у целини, без обзира на информативну вредност коју њен проценат добијених гласова има. Стога је у Табели 2 приказана расподела освојених гласова партија које су учествовале на изборима, и

то у облику који управо потцртава ту диспропорционалност међу њима. Као граничне вредности у табели циљано су одабране: 1, 3 и 5, имајући у виду конкретне резултате избора. Наиме, како се види, мање од једног процента гласова освојило је на већини избора преко 40% партија, па и више од половине њих, изузев у поменутих трима годинама и у 2014, а поред тога још и знатан број њих није прешао троцентни ниво. Стандардни изборни цензус (5%) прешло је само 6 (у 2003, 2007. и 2012), 5 (у 2008), 4 (у 2014, 2022. и 2023), 7 (у 2016), 2 (у 2020), дакле отприлике једна десетина, односно једна петина учесника изборног процеса (уз изузетке у 2003, 2007, 2012. и 2016. години). Све то, с једне стране, показује значајно „расипање” гласова, што се одражава на расподелу мандата у скупштини, сходно изборним правилима, а с друге стране упозорава да је фактички број учесника на изборима (далеко) мањи од номиналног.

Табела 2. Распоред партија према проценту освојених гласова на изборима 2012–2023.

Освојени проценат гласова	Партије	Избори									
		2000.	2003.	2007.	2008.	2012.	2014.	2016.	2020.	2022.	2023.
Више од 5	Број	4	6	6	5	6	4	7	2	4	4
	%	50,0	31,6	30,0	22,7	33,3	21,1	35,0	9,5	21,1	22,2
Од 3 до 5	Број	1	1	1	0	2	4	0	1	3	1
	%	12,5	5,3	5,0	0,0	11,1	21,1	0	4,8	15,8	5,6
Од 1 до 3	Број	0	4	2	1	2	4	1	9	4	4
	%	0,0	21,1	10,0	4,5	11,1	21,1	5,0	42,9	21,1	22,2
Мање од 1	Број	3	8	10	16	8	7	12	9	8	9
	%	37,5	42,1	50,0	72,7	44,4	36,8	60,0	42,9	42,1	50,0

Извор: Као за Табелу 1.

Први циљ нашег рада управо је био одређивање фактичког броја учесника на анализираним изборима. Како се у политичкој науци општим местом сматра констатација да не постоји савршен показатељ фактичког (ефективног) броја партија, ми ћемо у наредном тексту одредити неколико таквих показатеља, сваки од којих има одређене предности и недостатке. Овим разматрањима посвећен је наредни одељак.

ФРАГМЕНТАЦИЈА ПАРТИЈСКОГ СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ³

Вредности одабраних и разматраних показатеља приказане су у Табели 3. Али, пре њиховог представљања и интерпретације потребно је дати одређена методолошка објашњења.

³ Овај одељак заснован је на ауторовим претходним анализама изложеним у радовима [Буквић 2024а; 2024б]. Овде је, наравно, текст у значајној мери допуњен и измењен.

Први међу показатељима користи се као стандардан индикатор већ готово пола века. То је индекс Лаксо-Тагепера [Laakso and Taagerera 1979], познат као ефективан број партија (ENP). Он се одређује на следећи начин:

$$ENP = \frac{1}{\sum_{i=1}^N v_i^2} \quad (1)$$

где је v_i проценат освојених гласова учесника (партије) i , а N укупан број партија (односно, изборних листа) на изборима. Као што се види, у именитељу израза (1) налази се показатељ познат биолозима као Симпсонов индекс разноликости, а економистима као Хиршман-Херфиндалов индекс концентрације, тако да је (1) заправо његова реципрочна вредност и представља познати еквивалентни број (N_e). Иако се не може сматрати за савршен, показатељ (1) поседује низ позитивних карактеристика, због чега се неизоставно и користи већ толико дуго, готово пола века. Он показује интуитивно довољно убедљиве и схватљиве резултате, једноставан је и логичан. Ипак, како је већ одавно указано, он има и одређене недостатке, услед чега су и предложени његова одређена побољшања, односно други индекси. Један од његових основних недостатака је доста тешко разликовање система с доминирајућом партијом и двопартијског система, што ће се показати као веома актуелно управо у ситуацији с изборима у Србији које разматрамо у овом тексту.

Табела 3. Показатељи фрагментације (ефективног броја партија и фракционализације)

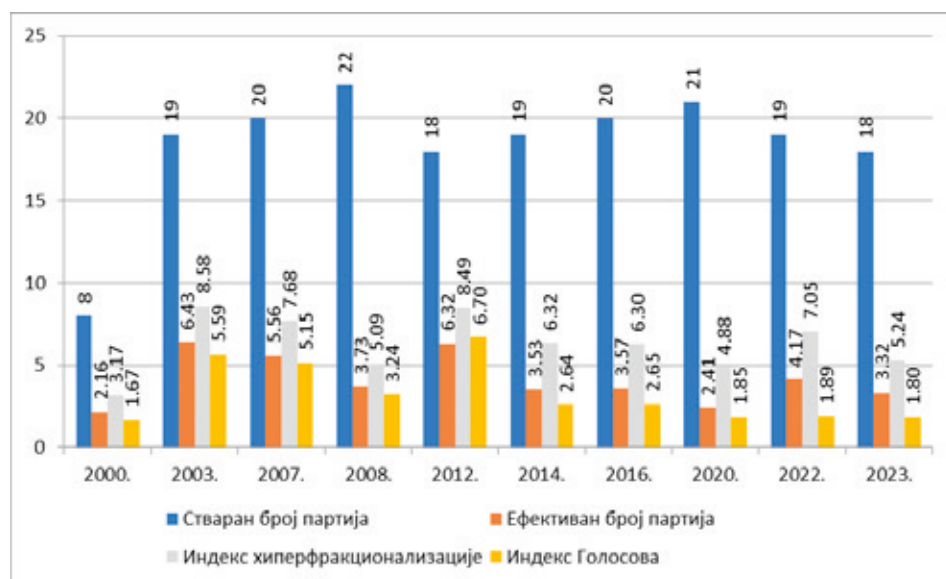
Показатељ	Вредност показатеља									
	2000.	2003.	2007.	2008.	2012.	2014.	2016.	2020.	2022.	2023.
Ефективни број партија (ENP)	2,16	6,43	5,56	3,73	6,32	3,53	3,57	2,41	4,17	3,32
Допунски индекс Тагепера	1,52	3,57	3,44	2,55	4,33	2,00	2,01	1,59	2,26	2,08
Молинов индекс	1,15	4,19	3,95	2,59	5,19	1,42	1,42	1,10	1,76	1,77
Индекс Данливи-Бучек	1,84	5,00	4,50	3,14	5,33	2,77	2,79	2,00	3,21	2,70
Индекс Голосова	1,67	5,59	5,15	3,24	6,70	2,64	2,65	1,85	1,89	1,80
Индекс хиперфракционализације	3,17	8,58	7,68	5,09	8,49	6,32	6,30	4,88	7,05	5,24
Индекс фракционализације	0,54	0,84	0,82	0,73	0,84	0,72	0,72	0,59	0,76	0,70
Нормализовани индекс фракционализације	0,61	0,89	0,86	0,77	0,89	0,76	0,76	0,61	0,80	0,74

Извор: Обрачун аутора на основу података о резултатима избора Републичког завода за статистику.

Вредности показатеља ENP за предмет наше анализе дате су у Табели 3, у првом реду, а на Слици 1 приказане су његове вредности заједно с бројем партија које су на изборима учествовале (стваран број партија,

тј. коалиција), док ће трећа величина на слици (индекс хиперфракционализације) бити објашњена даље у тексту. Као што се може видети, између кретања стварног и ефективног броја партија не постоји јасно слагање, заправо оно се може запазити као прилично добро, али инверзно (уз пораст стварног броја дешава се по правилу смањење ефективног броја партија, и обрнуто) тек почев од 2008. Наравно, низ података који разматрамо је мали (свега 10), да би се могла иоле поуздано утврдити нека правилност. Најзад, слика приказује и индекс хиперфракционализације (мултипартизма) I, који се може сматрати за неку врсту пандана индексу ENP. Видети образац (7) даље у тексту, као и индекс Голосова, видети образац (5) даље у тексту.

У Табели 3 приказано је још шест, такође често коришћених показатеља, који су конструисани да би се превазишли одређени недостаци индекса ENP, мада је он, и поред тих недостатака, у анализама по правилу имао предност, захваљујући пре свега лакој поимању онога што представља – број партија једнаке снаге (то јест, једнаког освојеног процента гласова) који одређује коефицијент концентрације дат у именитељу израза (1).

Слика 1. Стваран и ефективан број партија (ENP), индекс хиперфракционализације (I) и индекс Голосова на парламентарним изборима у Србији 2000–2023.

Извор: Обрачунато на основу података у: *Избори*, публикације Републичког завода за статистику и *Статистички годишњак Републике Србије*, за одговарајуће године.

Један од главних циљева, али и проблема политичке науке, управо је јесте коришћење показатеља (1), или неких других, за класификовање партијских система. При томе, могућа су два принципијелна приступа:

квалитативни и квантитативни, иако се у пракси и један и други сукобљавају с одређеним проблемима, тако да се као неминовност показује заправо извесно комбиновање њихових основних елемената. Многи ауторитети у политичкој науци, попут Мориса Дивержеа, присталице су управо квантитативног приступа, који дакле барата с бројевима и њиховим односима, без обзира на тешкоће које он изазива, а међу којима је пре свега свођење мноштва разнообразних случајева на мањи број типова, најчешће три: једнопартијски, двопартијски и вишепартијски.⁴ И поред бројних покушаја превладавања једноставних подела, где се истиче Ђовани Сартори, који је у свом капиталном делу [Sartori 1976 (2005)] предложио седмочлану класификацију (политички систем с једном партијом, систем с партијом-хегемоном, систем с преовладавајућом партијом, двопартијски систем, системи ограниченог и крајњег плурализма и атомизовани систем), наведена једноставна трочлана подела и даље се може сматрати доминантном.

Горе наведену трочлану класификацију налазимо и пре успостављања показатеља (1), али је управо тај показатељ (ENP) постао и дуго остао основ квантитативног одређивања те класификације. Тако се у: [Siaroff 2003: 268–269] истичу следеће вредности ENP за разграничење та три типа система: 1) мање од 2; 2) око 2; и 3) око 3 и више од 3. Ако бисмо прихватили овакву поделу, партијски систем у Србији по резултатима овде разматраних избора (изузев 2000. и 2020) јасно би требало класификовати као мултипартијски. У издвојеним двема годинама вредности ENP биле су 2,16 и 2,41, дакле за прву од њих могло би се рећи да износи „око 2” и систем би требало класификовати као двопартијски. Кад је реч о 2020, вредност индекса ипак није тако близу те вредности (два), али је истовремено и далеко од три. Такве вредности индекса између два и три асоцирају на „дво-и-по-партијски систем”, појам који је увео Жан Блондел још пре више од пола века [Blondel 1968: 185], који се међутим односио на другачију ситуацију: две водеће партије освајају око 80% гласова, али без треће партије ниједна од њих не може да формира власт. У изворном Блонделовом раду такви су били партијски системи у Немачкој, Канади, Белгији и Ирској. Очигледно је да партијски систем у Србији на основу резултата разматраних избора није једноставно уврстити у неку од наведених класа и да су потребна додатна разматрања.

У тежњи да се превазиђу недостаци показатеља ENP и измени или допуни информација коју он даје било је много предлога. Посебно се инсистирало на постизању разграничења у оквиру горње класификације између дво- и вишепартијског система, као и на разумевању и разграничењу двопартијског и система с доминантном партијом. Разумевању једне од оваквих нејасних ситуација посебан допринос дао је и сâм Тагепера [Taagepera 1999]. Он је предложио допунски индекс

⁴ Сложеност класификације партијских система добро илуструје чак и најједноставнији пример једнопартијности, као што то на примерима Јапана и Сингапура показује Голосов. Слично томе, и идентификација двопартијских система, чијим се класичним примером сматра Велика Британија, показује се по себи сложеном и бар донекле амбивалентном, јер не искључује постојање „трећих”, број којих уопште није занемарљив, као ни проценат гласова који оне освајају на изборима [Golosov 2001: 163–164].

$$N_{\infty} = \frac{1}{v_1} \quad (2)$$

као реципрочну вредност освојеног процента гласова најјаче партије (v_1), који би требало користити када је вредност ENP између 1 и 2, и то упоредо с индексом ENP. Очито је да ће овај допунски индекс бити мањи од 2 уколико је проценат освојених гласова најјаче партије већи од 50, дакле у случају када постоји доминантна партија. Управо је то био случај с разматраним изборима у Србији у 2020. години, када је најјача партија освојила 63% гласова, али је ENP (ефективни број партија) био 2,41. Међутим, треба приметити да и резултати избора у 2022. и 2023. изазивају сличну недоумицу: ефективни број партија био је тада 4,17 односно 3,32 а најјача партија освојила је тек нешто испод половине укупног броја гласова: 44,3% и 48,1%, а можда још изразитија је била слика у 2014. и 2016, када је најјача партија освојила 49,96 и 49,71% гласова. Према Сарторију, у наведеним случајевима пре би се могло говорити о доминантном а не о мултипартијском систему. Очигледно је, према овоме, да индекс ENP не даје праву слику не само када је удео најјаче партије већи од половине, због чега је један од његових аутора и предложио допуну [Taagerera 1999], већ и када је близу тог процента. Најзад, као посебан случај треба истаћи изборе у 2000, када је ENP износио 2,16 (дакле, око 2, како је захтевао Сијаров), иако је тада најјача партија освојила готово две трећине гласова.

У Табели 3 приказане су и вредности Молинарвог индекса [Molinar 1991: 1384]:

$$NM = 1 + N \frac{\sum_{i=1}^N v_i^2 - v_1^2}{\sum_{i=1}^N v_i^2} \quad (3)$$

који је, по ауторовој замисли, требало да превлада главни недостатак индекса ENP – придавање великог значаја малим партијама, због чега Молинар много већи значај очигледно придаје водећој. Очито је, наиме, у (3) да Молинарво индекс даје најјачој партији удео у индексу (3) који је једнак јединици, без обзира на распоред осталих гласова међу другим партијама. Међутим, како констатују Данливи и Бучек [Dunleavy and Boucek 2003], нешто компликованији обрачун и одсуство интуитивног поимања везе између индекса и стања партијског система ипак нису учинили овај индекс општеприхваћеним. Осим тога, као што је указао Лајпхарт [Lijphart 1994: 69–70] према Тагепериној сугестији, Молинарво индекс је неподесан из још једног разлога: када у хипотетичком примеру две партије, подједнаке снаге, дакле с једнаким уделом у освојеним гласова ($v_1=0,5$; $v_2=0,5$), дође до поделе друге од њих на две нове, такође међусобно подједнаке ($v_2=0,25$; $v_3=0,25$) вредност Молинарвог индекса се неће повећати, како се интуитивно очекује, већ ће се смањити (са 2 на 1,89).

Управо цитирани аутори, Данливи и Бучек, предложили су стога другачије одређен индекс [Dunleavy and Boucek 2003: 303]:

$$Nb = \left(\frac{1}{\sum_{i=1}^N v_i^2} + \frac{1}{v_1} \right) \times \frac{1}{2} \quad (4)$$

који у ствари представља аритметичку средину показатеља ENP (или N_{LT} , како се понегде означава) и реципрочне вредности удела најјаче партије $1/v_1$. Овај индекс има мање вредности од Лаксо-Тагепера индекса (ENP) и за нијансу је интуитивно прихватљивији од овог, посебно за велике вредности удела најјаче партије.

Другачији приступ конструисању индекса ефективног броја партија предложио је Григориј Голосов и дао његов општи образац, од којих се као најчешћи користи индекс следећег облика [Golosov 2010; 2012]

$$NP = \sum_{i=1}^N \frac{s_i}{(s_i + s_i^2 - s_i^2)} \quad (5)$$

који је нешто сложенији за обрачунавање, али је усмерен на отклањање једног од недостатака индекса ENP који се испољава у случајевима доминирања једне партије. Као што се види у Табели 3, индекс Голосова већи је од индекса ENP само у 2012. када није било изражене надмоћи једне партије, али је мањи у свим осталим годинама у којима је ситуација обрнута – једна партија у већој или мањој мери доминира по броју освојених гласова. Према томе, индекс Голосова не пренаглашава утицај великог броја стварних партија учесница на изборима, тј. оних партија које су по броју освојених гласова мање значајне, а неке заправо и занемарљиве.

Други аспект анализе резултата избора односи се на политичку фрагментацију, под којом се подразумева најопштије речено неравномерност у подршци коју бирачи дају одређеним политичким партијама. И фрагментација се може изражавати на различите начине, при томе било као степен концентрације освојених гласова, било као варијација тих гласова, за шта се и у једном и у другом случају може користити већи број показатеља.

Као најједноставнији показатељ у овом смислу користи се индекс фракционализације [Rae and Taylor 1970; Rae 1968]

$$F = 1 - \sum_{i=1}^N v_i^2 \quad (6)$$

који, као што видимо, представља допуну (комплемент) економистима познатог Хиршман-Херфиндаловог индекса. С обзиром да потоњи има вредности између $1/N$ и 1, и индекс фракционализације ће се кретати у распону од 0 до $(N-1)/N$. Минималну вредност индекс ће имати када све гласове узме само једна партија ($v_1=1$), а максималну када су удели свих партија једнаки ($v_1=v_2=\dots=v_N=1/N$). Као што се види, овај индекс се обрачунава лако, и мада није нормализован његове су вредности, нарочито у случају већег броја партија, доста лако разумљиве. Ипак, не сме се сметнути с ума познати факт да и он, као и Хиршман-Херфиндалов индекс,

нема једнозначну информативност, [видети Смарагдов и Сидорейко 2015] што упозорава на опрезност у његовом коришћењу и тумачењу.

Поред индекса фракционализације, као индекс фрагментације партијског (политичког) система може се користити и индекс хиперфракционализације [Wildgen 1971], или како се још назива – индекс мултипартизма [Kesselman 1966]:

$$I = \text{antilog}[-\sum_{i=1}^N v_i \ln(v_i)] \quad (7)$$

који достиже максималну вредност, као и индекс F, у случају када су гласови равномерно расподељени међу све партије, при чему је овде та максимална вредност једнака броју партија учесница на изборима (N). Индекс хиперфракционализације даје, у односу на индекс Лаксо-Тагепера, већи значај (тј. веће пондере) мањим партијама, због чега су и његове вредности више у односу на ENP, што ће се показати и у нашем случају.

Једноставност обрачуна и поимања чине индекс фракционализације прихватљивим и употребљивим, као што је то случај и с индексом ENP. Треба, међутим, запазити, као што смо већ истакли, да интервал у ком се крећу његове вредности није [0, 1], што је пожељно за коефицијенте овог, и не само овог, типа. То га, наравно, може учинити неподесним у извесним случајевима, на пример за компаративне анализе, или пак за динамичка разматрања када дође до промене броја партија учесница изборног процеса, а што се врло често дешава у многим земљама. Стога се чини оправданим предложити модификацију индекса фракционализације, као што је учињено у: [Буквић 2024а], наиме, увести и користити нормализовани индекс фракционализације

$$FN = 1 - \frac{1 - \frac{1}{N} - F}{1 - \frac{1}{N}} = \frac{NF}{N-1} \quad (8)$$

који постиже то жељено својство – размак његових могућих вредности је од 0 до 1: вредност 0 ће имати у случају минималне вредности индекса F (=0), дакле када су гласови равномерно распоређени на све партије, а максималну (=1) када су сви гласови дати само једној партији (тј. када је F=1/N).

У Табели 3 приказане су и вредности индекса фракционализације према резултатима избора у Србији у посматраним годинама. Као што се види, ове вредности су нешто веће код нормализованог индекса у односу на обични Реј-Тејлоров. Оба индекса су опадала до избора у 2022, а након снажног раста на тим изборима забележила су мањи пад на изборима у наредној, 2023. години. С друге стране, индекс хиперфракционализације (мултипартизма), и поред значајних осцилација (видети и Графикон 1),

далеко је од броја партија учесница на изборима, као његовог теоријског максимума, а што је својеврсна потврда значајне концентрације освојених гласова, пре свега од стране најјаче партије. Потребно је подвући, наравно, да показатељи приказани у последња три реда Табеле 3 нису међусобно упоредиви. Вилдгенов индекс, наиме, представља специфични показатељ броја ефективних партија, због чега је и приказан на Графикону 1, заједно с другим одговарајућим индексима, док друга два заправо представљају показатеље фрагментације у правом смислу. Али, као што је већ објашњено, ни они нису међусобно упоредиви, пошто је распон њихових могућих вредности различит. Према томе, сва три приказана показатеља имају своју сопствену информативност, и као такве их треба тумачити.

У наведеном смислу пажњу привлачи кретање нормализованог индекса фракционализације, који управо може служити за динамичка сагледавања, као што је већ истакнуто. Максималну вредност он је имао у 2012, да би затим опадао закључно са 2020. годином. То потврђује повећање значаја водеће партије, односно повећање концентрације гласова по партијама. Међутим, његова вредност је у 2022. значајно повећана, тако да је после пада у 2023. тек нешто испод забележених вредности у 2014. и 2016. години. Из тога следи да не постоји праволинијско кретање овог индекса (као уосталом ни оригиналног индекса фракционализације), а тиме ни партијске фрагментације у анализираном периоду. Ово су важни резултати наше анализе, и свакако заслужују одговарајућу пажњу и тумачење, за шта су потребна наравно и додатна сагледавања.

КЛАСИФИКАЦИЈА ПАРТИЈСКОГ СИСТЕМА РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Класификација партијских система једна је од тема које већ деценијама заокупљају несмањену пажњу истраживача. Почетна трочлана класификација, која је већ поменута горе у тексту, показала се временом као недовољна и била је изложена променама, а као допуне или алтернативе предложене су и многе друге. При томе, коришћени су многи критеријуми. Све то потврђује да су партијски системи вишедимензионални феномен, како су то истакли Грос и Сигелман [Gross and Sigelman 1984]. Мада су предложени и неки методи класификовања без укључивања квантитативног критеријума – броја партија, он је ипак из бројних разлога, остао актуелан и незаменљив [видети: Голосов 2012]. Стога су и методолошки проблеми класификације партијских система више него актуелни и важни.

И наше излагање у претходном одељку показало је да и коришћење већег броја показатеља не остварује главни циљ – једнозначну оцену фрагментације партијског система, а утолико пре овакав суд може се изразити и када је у питању проблематика његове класификације помоћу тих индекса. У овом делу рада применићемо поступак класификовања који је

дао Голосов [Golosov 2011; Голосов 2012]. Метод се заснива на алтернативној формули за ефективан број партија, датој изразом (5).

Удели партија у освојеним гласовима на изборима могу се представити као тачке у тзв. троуглу једнаких величина (треугольник одинаковых размеров, TOP) (видети Сliku 2), чије су странице као правоуглог троугла с једнаким катетама одређене правима $y=0$, $x=1$ и $y=x$. Овако дефинисан троугао ABC дели се медијанама троугла (AF, BD и CE, одређене правима $y = 0,5x$ за AF, $y = 1 - x$ за CE и $y = 2x - 1$ за BD) на укупно шест мањих троуглова, који су различитог изгледа али и једнаке површине, и чији центроид представља тачка G. Ови мањи троуглови (AGE, ADG, DCG, CGF, GFB, EGB) опредељују класу у којој ће се наћи сваки партијски систем према резултатима избора, онако како је то приказано на Слици 2. Класу којој припада сваки случај (избори) одређују координате тачака x_i и y_i одређене као

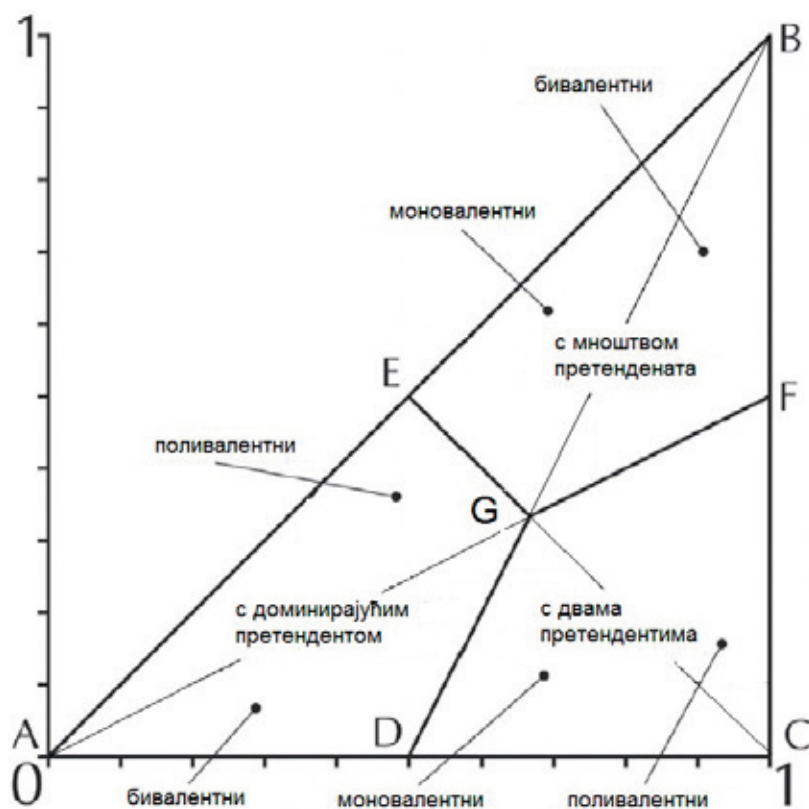
$$x_i = \frac{v_2 + v_r}{v_1 + v_r} \quad (9)$$

$$y_i = \frac{v_3 + v_r}{v_1 + v_r} \quad (10)$$

дакле, класификација се одређује помоћу удела најјаче (v_1), друге (v_2) и треће партије (v_3) у укупном броју гласова, те најзад збира удела свих осталих

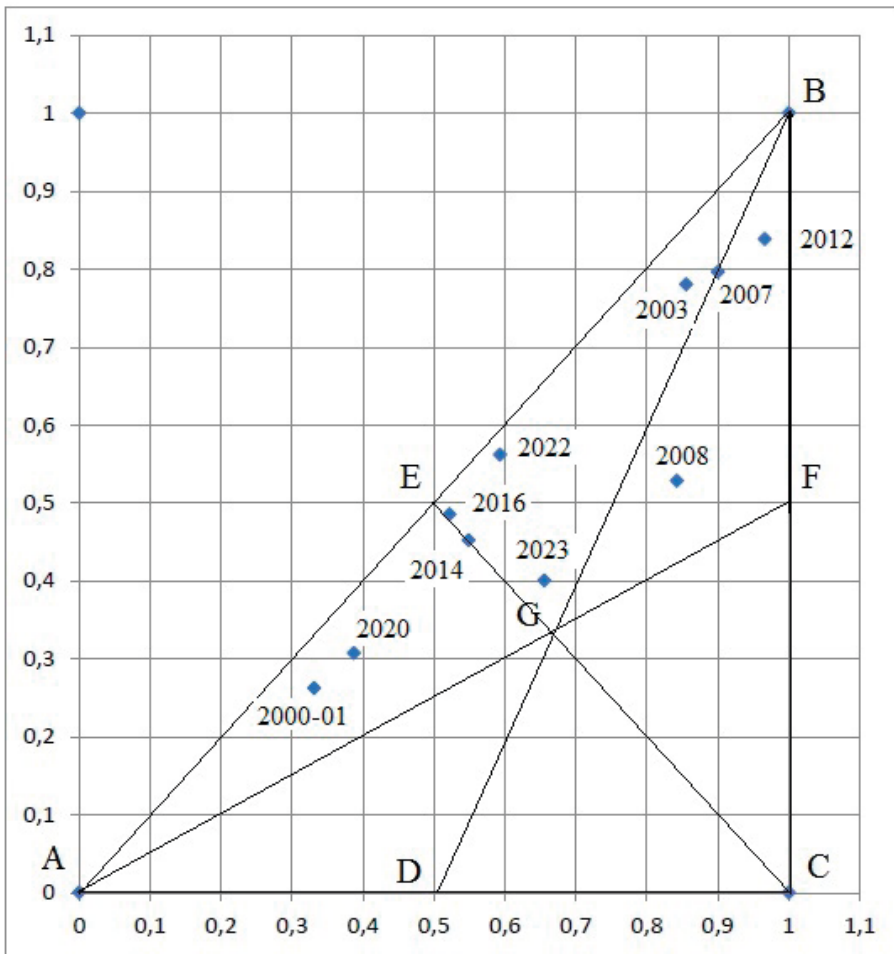
$$v_r = \sum_{i=4}^N v_i \quad (11)$$

На основу координата (9) и (10) види се да темена троугла TOP представљају екстремне и идеалне случајеве партијске конкуренције: тачка А је констелација у којој је све гласове освојила једна партија, тачка В представља случај идеалног мултипартизма, пошто ту падају све констелације које сачињавају више од две партије с једнаким бројем гласова, најзад тачка С је случај идеалне двопартијности – овде постоје само две партије од којих је свака освојила по половину гласова бирача. На основу свега тога може се закључити да три четвороугла међусобно једнаке површине одређују системе с доминирајућом партијом (ADGE), двопартијске системе (DGFC) и мултипартијске системе (EGFB). Сваки од ових система подељен је одговарајућом медијаном на два подсистема, који су дефинисани као моновалентни, бивалентни и поливалентни.

Слика 2. Геометријска представа класификације партијских система по Голосову

На основу горњих разматрања извршили смо прерачуне одговарајућих координата за парламентарне изборе у Србији одржане у четвртвековном периоду 2000–2023. (видети Сliku 3 и Табелу 4). Као што се види, изумимајући изборе 2000–2001. и 2020. резултати свих осталих опредељују партијски систем Србије као вишепартијски, при чему у 2007, 2008. и 2012. као бивалентан а 2003, 2014, 2016, 2022. и 2023. као моновалентан. Избори 2000. и 2020. припадају класи система с доминирајућом партијом, при томе поливалентног подтипа.

Слика 3. Класификација партијског система Републике Србије према резултатима парламентарних избора 2000–2023.

Неки случајеви (избори) у наведеној класификацији налазе се близу граничних линија (2007, 2014. и 2016. година), и свакако захтевају посебну пажњу при тумачењу добијених резултата. За 2014. и 2016. годину већ смо видели (Табела 1) да је водећа партија освојила тек нешто мање од половине гласова (49,96% и 49,71%), тако да се одговарајуће тачке на Слици 3 налазе сасвим близу четвороугла ADGE, којем припадају системи с доминантном партијом. Што се тиче избора 2007. године, они се несумњиво налазе у оквиру четвороугла EGFБ, дакле припадају полипартизму, али су сасвим близу медијане BD, тј. њеног сегмента BG, која раздваја његов моновалентни и бивалентни тип. Одговарајућа тачка на Слици 3, наиме, налази се испод медијане BD, пошто је $v_1 < 2v_2 - v_3$.

Табела 4. Класификација партијског система Републике Србије према резултатима парламентарних избора 2000–2023.

Избори	Координате		Положај на дијаграму		Партијски систем	
	x_i	y_i	Четвороугао	Троугао	Тип	Подтип
2000–2001.	0,330796	0,262151	ADGE	AGE	Доминантан	Поливалентан
2003.	0,855392	0,780156	EGFB	EGB	Плурализам	Моновалентан
2007.	0,900330	0,796197	EGFB	GFB	Плурализам	Бивалентан
2008.	0,842283	0,528158	EGFB	GFB	Плурализам	Бивалентан
2012.	0,966484	0,838425	EGFB	GFB	Плурализам	Бивалентан
2014.	0,548793	0,452243	EGFB	EGB	Плурализам	Моновалентан
2016.	0,521936	0,485398	EGFB	EGB	Плурализам	Моновалентан
2020.	0,387160	0,307345	ADGE	AGE	Доминантан	Поливалентан
2022.	0,592841	0,592841	EGFB	EGB	Плурализам	Моновалентан
2023.	0,655575	0,400540	EGFB	EGB	Плурализам	Моновалентан

Извор: прерачунато на основу података из извора датих за табеле 1 и 2.

Сви подаци на основу којих је сачињена Слика 3 приказани су нумерички у Табели 4, уз назнаку положаја на дијаграму на Слици 3, и уз одређивање типа и подтипа, на основу многоугла којем одговарајући избори припадају према обрачунатим координатама x_i и y_i , видети формуле (9) и (10) у тексту горе. Као што је визуелно представљено на слици, види се да се у посматраном четвртвековном периоду издвајају само подтипа: 1) доминантан поливалентни (2000, 2020); 2) плурализам моновалентни (2003, 2014, 2016, 2022, 2023); и 3) плурализам бивалентни (2007, 2008, 2012).

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Избори у Србији, на свим нивоима, у последњих неколико деценија одржавају се највећим делом ван уобичајених четворогодишњих изборних циклуса. Не улазећи у разлоге, нити у различите последице ове чињенице, потребно је констатовати да се учесталим одржавањем избора аналитичарима пружа обиље материјала за различита сагледавања изборног процеса и његових резултата, укључујући и квантитативне анализе које у нашим условима у ствари тек траже своје место у академским разматрањима.

У овом раду управо је дата квантитативна анализа парламентарних избора у Србији одржаних у периоду 2000–2023. године, уз коришћење различитих показатеља који осветљавају резултате избора с различитих аспеката. Разматрани су ефективни број партија и фрагментација партијског система, а затим је извршена његова класификација уз коришћење методологије коју је разрадио Г. Голосов. За анализу фрагментације коришћени су стандардни показатељи, као што су ефективни број партија (индекс Лаксо-Тагепера, ENP), допунски индекс Тагепера (N_∞), Молинар

индекс (MN), индекс Данливи-Бучека и индекс Голосова, као показатељи ефективног броја партија, и Реј-Тејлоров индекс фракционализације, индекс хиперфракционализације и нормализовани индекс фракционализације, као показатељи фрагментације партијског система. Резултати анализе показали су релативно мали ефективан број партија (2,16; 6,43; 5,56; 3,73; 6,32; 3,53; 3,57; 2,41; 4,17 и 3,32 респективно), али који би ипак сугерисао постојање мултипартијског система, као и, с друге стране, постојање партије која би се могла окарактерисати као доминантна, у целини са око 50% освојених гласова бирача (тачније 65,7%, 28,0%, 29,1%, 39,3%, 25,2%, 50,0%, 49,7%, 63,1%, 44,3% и 48,1%, респективно). Због тога се и систем, и поред већег броја партија, па и већег ефективног броја партија, само условно може означити као мултипартијски, а заправо се приближава дво-и-по-партијском, то јест систему с доминантном партијом. Разматрање природе доминантних партијских система, њиховог настанка и карактеристика (видети детаљније код Островерхова [Островерхов 2017а; 2017б]), изван је нашег тренутног интересовања, али с друге стране – наше разматрање може да да значајан допринос овој актуелној и важној теми политичке науке.

Класификација партијског система применом методологије Г. Голосова показала је да је према резултатима овде посматраних избора партијски систем у Србији потребно класификовати као вишепартијски (уз изузетак избора 2000. и 2020. године), при томе у пет случајева као моновалентан а у 2007, 2008. и 2012. као бивалентан. Поменути изузеци (2000. и 2020. година) сврставају партијски систем Србије у доминантне системе, и подтип поливалентне.

Детаљнија и прецизнија карактеризација и класификација изборног и партијског система Србије захтевају додатна истраживања. Такође, она би морала да обухвати и друге аспекте изборног процеса, овде не истраживане, укључујући наравно и његову динамику, као и легислатуру, то јест диспропорционалност између резултата избора и расподеле мандата у парламенту. Наравно, као посебан истраживачки проблем поставља се и анализа избора на локалним нивоима, који поред свега наведеног имају и своје додатне специфичности и карактеристике.

Такође, било би интересантно и значајно поновити цео поступак на подацима избора пре 2000, односно обухватити цео период вишестраначја у савременој историји Србије. Између осталог, то би могло да послужи и за проверу (потврду) резултата до којих је уз примену другачијих методолошких поступака дошао Д. Павловић [Павловић 2020], а који се једним делом односе и на постојање једне доминантне партије. Ово питање остаје интригантно, без обзира на то што је изборни резултат победничке партије у 2020. години (иначе, тек нешто испод одговарајућег резултата најјаче партије у 1990, 1,95:2,32 милиона гласова) делимично резултат овде већ помињаног бојкота избора, тако да је на изборима 2022. и 2023. он био изражено лошији, и по апсолутном броју гласова, и по релативном уделу у укупном гласачком телу (видети Табелу 1). Иако нисмо обухватили цео период вишестраначја, дозволићемо себи да констатујемо да остаје,

бар за сада, тј. према резултатима овде извршене и презентоване анализе, нејасан одговор на свакако важно питање које је у свом тексту поставио Павловић – наиме, да ли је након тридесет година вишестраначја и вишестраначких избора у Србији начињен пун круг, од доминације једне до доминације опет једне странке? Према нашим налазима делује да је то питање постављено помало исхитрено, на основу резултата избора 2020, док потоњи избори у 2022. и 2023. бар донекле такве тенденције демантују.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Буквић, Рајко М. (2024а). Ефективан број партија и партијска фрагментација на изборима у Србији 2020–2023, *Зборник радова: 51. симпозијум о операционим исцртавањима SYM-OP-IS 2024*, Тара, 16–19. септембар 2024, 539–544.
- Буквић, Рајко М. (2024б). Квантитативни аспект парламентарних избора у Србији 2012–2023: Ефективан број партија и фрагментација партијског система. (необјављени рад).
- Вучићевић, Душан и Милан Јовановић (2015). Реформа изборног система у Србији: препреке и перспективе. *Српска ђолијичка мисао*, 22 (ПИ): 87–119.
- Голосов, Григориј Васильевич (2001). *Сравнительная политология*. 3-е изд., Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.
- Островерхов, Александр Александрович (2017). В поисках теории однопартийного господства: мировой опыт изучения систем с доминантной партией (I). *Полития*, 3: 136–153.
- Островерхов, Александр Александрович (2017). В поисках теории однопартийного господства: мировой опыт изучения систем с доминантной партией (II). *Полития*, 4: 133–149.
- Павловић, Душан (2020). Тридесет година вишестраначких избора у Србији – пун круг. У: Милан Јовановић и Душан Вучићевић (ур.), *Како, кога и зашто смо бирали. Избори у Србији 1990–2020. Јодине*, Београд: Институт за политичке студије и Службени гласник, 1011–1023.
- Смарагдов, Игорь Андреевич и Вера Николаевна Сидорейко (2015). Индексы рыночной концентрации: неоднозначная информативность. *Концепт*, 9: 1–8.
- Blondel, Jean (1968). Party systems and patterns of government in Western democracies. *Canadian Journal of Political Science*, 1(2): 180–203.
- Dunleavy, Patrick and Françoise Boucek (2003). Constructing the number of parties. *Party Politics*, 9(3): 291–315.
- Goati, Vladimir (2007). Parlamentarizam i partijski sistem Srbije. У: Vukašin Pavlović i Slaviša Orlović (прir.), *Dileme i izazovi parlamentarizma*, Београд: Konrad Adenauer Stiftung и Fakultet političkih nauka, 129–139.
- Golosov, Grigorii V. (2010). The effective number of parties: A new approach. *Party Politics*, 16(2): 171–192.
- Gross, Donald A. and Lee Sigelman (1984). Comparing party systems: A multidimensional approach. *Comparative Politics*, 16(4): 463–479.
- Kesselman, Mark (1966). French local politics: A statistical examination of grass roots consensus. *The American Political Science Review*, 60(4): 963–973.
- Laakso, Markku and Taagepera, Rein (1979). Effective number of parties: A measure with application to West Europe. *Comparative Political Studies*, 12(1): 3–27.
- Lajphart, Arend (2003). *Modeli demokratije*. Београд: Službeni list SCG; Подгорика: CID.
- Lijphart, Arend (1994). *Electoral Systems and Party Systems: A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945–1990*. Oxford: Oxford University Press.

- Luebbert, Gregory M. (1986). *Comparative Democracy. Policymaking and Governing Coalitions in Europe and Israel*. New York: Columbia University Press.
- Molinar, Juan (1991). Counting the number of parties: An alternative index. *The American Political Science Review*, 85(4): 1383–1391.
- Rae, Douglas (1968). A note on the fractionalization of some European party systems. *Comparative Political Studies*, 1(3): 413–418.
- Rae, Douglas W. and Michael Taylor (1970). *The Analysis of Political Cleavages*. New Haven: Yale University Press.
- Sartori, Giovanni (1976). *Parties and party system: A framework for analysis*. Cambridge: Cambridge university press.
- Siaroff, Alan (2003). Two-and-a-half-party systems and the comparative role of the ‘Half’. *Party Politics*, 9(3): 267–290.
- Taagepera, Rein (1999). Supplementing the effective number of parties. *Electoral Studies*, 18(4): 497–504.
- Wildgen, John K. (1971). The measurement of hyperfractionalization. *Comparative Political Studies*, 4(2): 233–243.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/11/12

Accepted: 2024/11/20

FRAGMENTATION AND CLASSIFICATION OF PARTY SYSTEM OF THE REPUBLIC OF SERBIA

by

RAJKO M. BUKVIĆ

Nizhny Novgorod State University of Engineering and Economics
Oktobarska 22A, Knyaginino, Russia
r.bukvic@mail.ru

SUMMARY: The paper presents the fragmentation and classification of the Serbian party system based on the results of the parliamentary elections in the first quarter of the 21st century, starting with the 2000–2001 elections, until the last ones, held in 2023. In the first part of the paper, some of the general data on the results of the analyzed elections are given. Subsequently, their empirical analysis was carried out, divided into two sections. Firstly, in the second section, a number of indicators of fragmentation were calculated and illustrated (the Lakso-Tageper index, the Molinaro index, the Dunleavy-Buček index, the Golosov index, as well as the fractionalization and hyperfractionalization indices). In the third section, based on Golos’s methodology, the classification of the party system of Serbia was carried out, the results of which demonstrated that in most of the considered elections, the party system of Serbia should be classified as multi-party, although it occasionally came close to systems with a dominant party, and in two cases (2000 and 2020) proved to be so.

KEYWORDS: Party system; Serbia; Fragmentation; Classification; Effective number of parties; Golosov classification method

UDC 329.055.2(495)“1974/2024”
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2492479P>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 1. 8. 2024.
Прихваћен: 16. 8. 2024.

ГРЧКА ДЕСНИЦА НАКОН ПУКОВНИЧКОГ РЕЖИМА (1974–2024)

МАРКО ПЕЈКОВИЋ

Институт за политичке студије
Добрињска 11, Београд, Србија
pejkovic.braman.marko@gmail.com

САЖЕТАК: Рад који ћемо изложити, с једне стране објашњава специфичност грчке деснице у односу на европску, а с друге, језгровито приказује програмске идеје и изборну динамику грчких странака које у датом периоду припадају десници. Тематика рада бави се углавном непознатим стварима за српску политикологију. У том светлу, након увода, у првом делу рада образложићемо спацијално-темпорални оквир истраживања (тј. одредиће се странке које чине грчку десницу у респективном периоду). У другом делу рада анализираћемо разлоге за лавирање грчке деснице између антисемитизма (антиционизма) и филосемитизма (филоционизма): да ли је разлог за ово био у домену спољне политике, тј. у динамици јеврејско-турских односа, а не у домену унутрашње политике – у погледу пожељности интеграције јеврејске заједнице у дату нацију (како је то било у остатку Европе)? И посебно, зашто је странка „Златна зора” једина на десници која не подлеже овом лавирању? У трећем делу овог рада приказаћемо идеолошко-изборну трајекторију партија грчке деснице: партијска сцена је врло нестабилна, али највећи део идеја за које се залажу грчке десничарске странке показује робустан континуитет.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: десница, грчка десница, пуковнички режим, грчка политика, Грчка

УВОД

Иако се по свим параметрима „тврде” и „меке” моћи Грчка налази на самом врху листе балканских држава, у српској политикологији њена политичка сцена још увек остаје готово потпуна непознаница, те са изузетком,

колико нам је познато, једног поглавља у књизи Јове Бакића посвећеној европској „крајњој десници” [Bakić 2019: 515–539], на тему грчког партијског система у српској науци не постоје научни радови. Но, то никако не значи да је истраживање грчке деснице постало излишно и да је сада оправдано посветити се само левици у Грчкој, јер, иако је Бакићева студија хвале вредан пионирски подухват у нашој средини и са низом значајних увида и података који се ослањају на релевантну литературу, она има неколико грешака и пропуста које овде настојимо да исправимо и попунимо.

Прво, код Бакића није ваљано објашњена генеза антисемитизма грчке деснице – иако је тачно да се једна од проминентних странака деснице позивала на наслеђе грчког диктатора Метаксаса из 30-их година 20. века, антисемитизам (на који се та странка такође често позивала) сигурно није могла да преузме од дотичног, јер Метаксас није био антисемита, напротив. Знамо да антисемитска и антиционистичка реторика није нужно везана за све странке на европској десници нити, историјски гледано, чак само за десницу.¹ На пример, у Италији је након Другог светског рата у парламент ушла странка која се недвосмислено позитивно односила према фашистичком наслеђу и, чак, повремено подржавала мањинске владе – а није била антисемитска/антиционистичка,² док је у Аустрији парла-

¹ Иако је правилније говорити о антијеврејству (пошто су и Арапи Семити), у овом раду користимо термин антисемитизам из разлога општеприхваћености. Антисемитизам је негативан став према Јеврејима због неке њихове социјалне карактеристике било економске било културне [Beller 2007: 38–39]. Антиционизам не дефинишемо само као противљење Израелу, већ и сваком политички организованом јеврејском фактору – какав је постојао у 19. и 20. веку на јужном Балкану као савезник Турака у борби против Грка или, након слома Турске, као аспирант на сопствену државу у солунској регији [Fleming 2008: 69]. Што се тиче левике и антисемитизма, још су левичари Фурије, Прудон и Гуснел половином 19. века нападали Јевреје као „финансијске феудалце који експлоатишу француски народ” [Beller 2007: 53; Camus and Lebourg 2017: 7, 11, 18, 20].

² Ради се о партији „Италијански социјални покрет” (*Movimento Sociale Italiano – MSI*). Када је актуелна италијанска премијерка Ђорџа Мелони – као бивша чланица те партије – изјавила да *MSI* никада није била антисемитска, „Јеврејска заједница Рима” (*Comunità ebraica di Roma – CER*) реаговала је текстом [Longhi 2023: online]. Текст није сасвим негирао тврдње Мелонијеве, али је истакао да је слика ипак комплекснија. У првом реду, подсетио је на антисемитизам Пина Раутија и његове организације „Нови поредак” (*Ordine Nuovo – ON*) која је била инспирисана Еволиним „спиритуалним” антисемитизмом. *ON* је одиста била фракција у оквиру *MSI*, али врло кратко (1954–1956). Раути се са *ON* издвојио из *MSI* баш зато што врх партије није желео да усвоји његову „тврду” линију. У послератном периоду, сви антисемитски чланци и акти насиља никако не могу да се припишу *MSI* лидерима, већ искључиво личностима из *ON* редова. Раути се 1969. вратио у *MSI*, али се том приликом његов *ON* угадио, а он је био оптужен за издају од стране тврдолинијаша на челу са Грацијанијем који су наставили са антисемитизмом као „Политички покрет – Нови поредак” (*Movimento Politico Ordine Nuovo – MPON*), све док нису судски забрањени 1973. У сваком случају, иако је *MSI* можда у кратком року имао неке антисемитске фракције или ширу базу активиста и чланства који су делом могли бити антисемитске оријентације, страначки органи и вођство никада нису давали отворене антисемитске или антиционистичке изјаве као што су то чиниле вође грчке деснице. И због тога, *MSI* дефинитивно није антисемитска странка. У поменутом тексту на сајту *CER*-а, подсећа се да је један од лидера странке (Адмиранте) расне законе Дучеове Италије правдао притисцима од Хитлера или егзогеним факторима који нису оригинерни фашизму, а што се – наводно – показало и чињеницом да су фашисти спашавали од депортације у логоре онолико Јевреја „колико год су у тим приликама могли”.

ментарне успехе бележила антиимигрантска странка Јерга Хајдера која такође није била таква.³ Али, ако код дела десних странака у некој земљи антисемитизам/антиционизам несумњиво постоји, ако је он њихова врло битна идејна одредница која фреквентно фигурира у њиховим јавним наступима, и поготово ако је он толико јак да је можда и најјачи у Европи – онда он мора бити ваљано објашњен. Друго, грчка „крајња десница” се у Бакићевој књизи практично свела само на једну једину странку „Златну зору” (*Χρυσή Αυγή – ΧΑ*). Само једна фуснота на пола стране је посвећена партији „Народно-православно окупљање” (*Λαϊκός Ορθόδοξος Συναγερμός – ΛΑΟΣ*) која је прва из редова грчке деснице кренула са освајањем мандата на локалним, националним и европским изборима (у периоду 2011–2012. чак била део владе) и без чијег политичког успеха би парламентарни статус *ΧΑ* био апсолутно немогућ [Τσιράς 2013: 2]. Треће, у периоду након Бакићеве студије дошло је до реструктурирања десне сцене Грчке. *ΧΑ* и *ΛΑΟΣ* су нестали са парламентарне сцене, али су се појавиле три партије са сличним програмима „Спартанци” (*Σπαρτιάτες*), „Грчко решење” (*Ελληνική Λύση – ΕΛ*), „Победа” (*Νίκη*) и које у последњем парламентарном сазиву из јуна 2023. збирно имају много више мандата (34) него што су раније као максимум у различитим сазивима имали *ΧΑ* (21) и *ΛΑΟΣ* (15).⁴ Четврто, иако се Бакић позива на релевантне грчке ауторе, ту се искључиво ради о грађи на енглеском језику. Нема ни једне једине референце на грчком језику. У овом раду смо настојали да укључимо и изворе на грчком језику, колико год је то било могуће. Осим тога, и сâм Бакић и сви аутори на које се позивао у тумачењу феномена грчке деснице, десницу виде *a priori* као негативан феномен, тј. проблематици приступају

Том приликом се и јавно одрекао свих својих антисемитских ставова које је заговарао пре рата, иако их након рата никада није понављао. *MSI* је чак крајем 60-их римском рабину понудио помоћ у заштити јеврејског кварта од потенцијалног насиља филоарапске левице и подржао Израел у Израелско-арапском рату из 1967. као бедем Запада од агресије Совјета и њихових арапских савезника [Ferraresi 1996: 47, 52–58, 62, 95, 97, 199–200, 223, 225; Newell 2000: 469–475; Picco 2011: 17–52; Conti 2013: 47].

³ Иако је било покушаја да се Хајдеру припише антисемитизам, генерални секретар „Светског јеврејског конгреса” Израел Сингер је изјавио да Хајдер није никакав антисемита [Kriechbaumer 2014: 299–300].

⁴ Ако изузмемо два изборна циклуса из 2012, у свим осталим изборним циклусима откако је грчка десница у парламенту (2009, јануар/септембар 2015, 2019, мај 2023) – грчка десница је имала збирно слабији успех него у јуну 2023. *ΛΑ.Ο.Σ.* је пре избора из 2012. подржавао владу Лукаса Пападимоса која је спроводила непопуларне мере штедње и због тога више никада није ушао у парламент [Fielitz 2019: 101–104]. Празнину су надоместили неки посланици „Нове демократије” који су отказали подршку тој влади и на челу са Паносом Каменосом формирали нову странку „Независни Грци” (*Ανεξάρτητοι Έλληνες – ΑΝΕΛ*). *ΑΝΕΛ* је у та два наврата освојила чак 33, тј. 20 мандата. Но, велико је питање да ли се уопште ради о десничарској странци. Иако је оснивачки проглас странке прокламовао нека општа десничарска начела (независност и суверенитет, традиционална породица, вера, антиимигрантски став...), ипак је *spiritus movens* за *ΑΝΕΛ* било одбијање мера штедња и критика страних поверилаца – што је потом и доказано чињеницом да је *ΑΝΕΛ* склопила коалицију са левичарском „Сиризом” 2015, у оквиру које је била много истрајнија у тим питањима него у чисто идентитетским, попут Закона о промени пола или давања држављанства другој генерацији имиграната [Fielitz 2019: 98, 100–106, 108–109; Roushas 2014: 11–12]. Сасвим супротно од развојног пута који су имали *ΧΑ* и *ΛΑΟΣ*. Ако се *ΑΝΕΛ* искључи из листе десних партија, тим пре успех поменуте три партије из јуна 2023. постаје већи.

из радикално левог или марксистичког угла [Достанић 2019: 285, 304]. Напротив, овде ћемо феномену грчке деснице приступити што је могуће неутралније, као политичком полу који има једнако легитимно право да се изрази и постоји исто онолико колико и левица.⁵

КО СВЕ ЧИНИ ГРЧКУ ДЕСНИЦУ?

Пре него што пређемо на анализу странака грчке деснице, морамо одабрати критеријуме на основу којих вршимо класификацију десних странака. Како истиче Карлхајнц Вајсман, супротно увреженом схватању, идејна монолитност није одлика деснице, већ левице – увек су десницу красиле бројне струје попут контрареволуционарне, регионалистичке, националистичке, либертаријанске, хришћанско-демократске, неоаристократске, националреволуционарне или фашистичке [Достанић 2021: 696]. Ова разлика је последица тога да се левичарска начела везују за апстрактну и универзалистичку утопију митске прошлости и имагинарне будућности („рај на земљи за све људе”), док се десничарска начела партикуларно везују за садашњи моменат као последњи изданак „до пола нестале прошлости” неке конкретне средине [Достанић 2016: 195].⁶

Без обзира на такву разноликост, мислимо да је грчку десницу могуће дефинисати на основу четири критеријума које Вајсман разликује у немачком случају: 1) „популари” – инсистирају на идентитету као кључном питању, 2) „веристи” – инсистирају на „тврдим чињеницама” и „моћи”, 3) „архисти” – инсистирају на ригидној примени моћи у ванредним политичким околностима, 4) „реакси” – реакционари који инсистирају на рестаурацији онога што се у датом контексту подразумева под „старим режимом” [Достанић 2021: 696–697]. Притом, није нужно да нека партија буде сврстана само под један од ова четири критеријума, могући су и

⁵ „Екстремизам” не везујемо за десни или леви политички пол, већ га третирамо потпуно одвојено, свесни да и десница и левица могу да буду подложне насилном екстремизму (и антисемитизму подложном судском санкционисању). Али, једна је ствар како се ми лично односимо према овом или оном ставу/деловању деснице или левице, а сасвим друго истраживати све леве и десне партије од утицаја у политици било које земље. Но, када смо већ код „екстремизма”, истраживања урађена од стране – према десници иначе критички настројених – грчких аутора под окриљем *The London School of Economics and Political Science* на тему насиља које спроводе „естремна десница” и „екстремна левица”, децидно кажу да је насиљу много склонија левица од деснице. У периоду 2008–2018, од 2.051 инцидента насиља, за чак 1.594 је одговорна левица, док је десница одговорна за 457 [Georgiadou and Rori 2019: 1].

⁶ Притом, подела на екстремну и умерену десницу концептуално нема смисла. Осим чињенице коју смо нагласили у претходној фусноти – да екстремизам треба посматрати независно од левице и деснице – овде се ради о још једној ствари. Они који се декларишу као „умерени” десничари или избегавају или немају капацитет да јасно одреде свој идејни оквир у страху или опортунистичкој калкулацији пред негативном левичарском кампањом и стигматизацијом [Достанић 2021: 696]. Зато је умесније говорити просто о политичком центру који десне политике спроводи контингентно (несистематски), а не о „умереној десници” или „десном центру” – зато што, као што ћемо и видети детаљније ниже, оне грчке партије које себе перципирају као „десноцентристичке”, често приликом одлучивања о нечему изузетно битном за десницу у целини, иницијално заузимају сасвим левичарске позиције, да би тек временом начиниле заокрет удесно (ако процене да би у супротном дошло до одлива гласача ка десним странкама).

мешовити облици. И одиста, рецимо, на примеру странке ΛΑΟΣ ми видимо у целом процесу њене генезе и еволуције присуство сва четири критеријума, с тим што се у различитим периодима смењивао акценат на једном од њих.⁷

„Нову демократију” (*Νέα Δημοκρατία – ΝΔ*) не сврставамо у десницу, већ у центар. Ако је пре 2000. та странка могла да се окарактерише као странка центра са десном струјом у својим редовима, након 2000. се још више померила ка центру, оставши без икакве десне фракције. Наиме, генеза и развој *ΝΔ* неодољиво подсећа на оне које је имала немачка „Хришћанско-демократска унија” (*CDU*). Првих пар деценија постојања, центристичка *CDU* је успешно привлачила гласове и десно настројених бирача, јер је поред социјално-либералне имала и конзервативну црту – и невезано за дилему да ли је *CDU* икада желела да искрено брине о десничарским сентиментима свог електората, све док је тај електорат перципирао минималну бригу о тој црти, парламентарна десница у виду „Алтернативе за Немачку” није могла да се замисли (*Alternative für Deutschland*) [Dostanić 2020: 249–258].

ΝΔ је своју десну фракцију добила чак 7 година година након свог оснивања, тек 1981, када је партијом председавао Евангелос Авероф, а дотадашњи новинар монархистичке оријентације Георгијос Карадзаферис (будући оснивач и вођа десничарске странке ΛΑΟΣ) ушао у *ΝΔ* као уредник главних партијских новина. Да Авероф озбиљно узима у обзир ставове десне фракције, најбоље се видело у три наврата: 1) када је наложио посланицима *ΝΔ* да напусте седницу парламента на којој је изгласан закон предложен од стране левичарске већине којим је изједначен статус комунистичких бораца против немачке окупације са оним који су одавно уживали ројалистички борци, 2) када је прећутно подржао кандидатуру бившег градоначелника Пиреја Скилициса (из периода војне диктатуре) на исту функцију, 3) када је дозволио чланству *ΝΔ* да учествује заједно са филопуковничким удружењима у обележавању победе десних снага над комунистима у грађанском рату [Ψαρράς 2010: 44–45]. Међутим, сâм Карадзаферис подсећа на претходну „леву” фазу *ΝΔ* у периоду 1974–1980. – легализација претходно забрањене „Комунистичке партије Грчке” (*Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδας – ΚΚΕ*), престрог однос према свргнутим пуковницима, национализација одређених банака и услуга јавног превоза [Ψαρράς 2010: 81]. Као и на каснију „леву” фазу партије под Евертом, након Аверофа и Мицотаκиса, када је примао нападе од левог крила *ΝΔ* зато што је у парламенту као опозициони посланик покретао питање аутентичности личних података Розакиса, министра спољних послова у Симиτισовој левичарској влади, а са алузијом на министрово криптојеврејско

⁷ Трећи и четврти критеријум се у случају грчке деснице несумњиво односи на пуковнички режим из 1967. или чак монархију пре њега. Ако се партије из нашег узорка можда и не залажу за буквалну рестаурацију пуковничког режима или монархије, онда су се свакако ангажовале да рационализују или похвале тај режим или монархију (у потпуности или делимично) као нужности које су „спашавале Грчку” у тадашњим околностима које су имале изразито кризни карактер.

порок и његове наводне „обавезе” према другим земљама на штету Грчке [Ψαρράς 2010: 75].

Онда и не чуди што је Карадзаферис избачен 2000. из *ΝΔ*, јер је уочи и након избора те године (које је добила иначе левица) критиковао врх странке због интензивирања центристичке стратегије (*στρατηγική του μεσαίου χώρου*) уместо његовог предлога тешње сарадње са чисто десничарским странкама – укључујући ту и оне на тадашњој маргини попут *ΧΑ* [Γεωργιάδου 2019: 6; Ψαρράς 2010: 92–99]. Тиме је *ΝΔ* дефинитивно показала да нема капацитет да искрено и дугорочно уважава своју десну фракцију, већ да је искључиво толерише ради манипулативних изборних стратегија акумулације гласова десничарских гласача. То се показало опет и годинама касније када је покушала да ту фракцију ревитализује примањем у своје редове Карадзаферисових сарадника из његовог *ΛΑΟΣ*-а (Адонис Георгијадис, Максис Воридис, Танос Плеврис), искључиво како би амортизовала не само свеже изборне успехе *ΛΑΟΣ*-а, већ и све већу популарност *ΧΑ* [Ψαρράς 2018: 24].⁸

На крају, за нашу класификацију грчких партија као десничарских, није ни од каквог значаја што и грчки десничари сами знају да говоре ван категорија левице и деснице. Иако је Карадзаферис себе и своје истомишљенике називао „десничарима” и једно време „монархистима” и одбацивао термин „екстремни десничар”, исто тако је знао да истакне како је подела на левицу и десницу или прогресивце и конзервативце превазиђена, да постоје само патриоте и издајници, да би он могао потенцијално да сарађује са одређеним личностима које имају левичарску биографију иза себе, да је национални социјализам позитиван у мери у којој је критиковао не само комунизам, већ и капитал, односно да је он – копирајући тадашњу платформу Жан-Мари Ле Пена у Француској – економски десно, социјално лево, а национално Грк [Ψαρράς 2010: 79, 93, 96, 98, 113]. Но, ако се ова три „лепеновска” стуба пажљивије анализирају, доћи ћемо врло лако до закључка да Карадзаферисове трократне критеријуме могу да испуне само десничарске партије, а левичарске само социјалне и националне – и то крајње условно.

У погледу националног интереса, Карадзаферис је поменуо два имена на левици са којима би био спреман на сарадњу у том домену – Јоргоса Карабелјаса из редова ванпарламентарне левице и Лиану Канели из редова *ΚΚΕ*. Ипак, нагласио је том приликом да се простор за сарадњу са њима крије само у мери у којој се њихови ставови поклапају са његовим „идејама и анализама”. Наиме, ради се о личностима које су осуђивале Турску, САД, Израел или глобализам у свом јавном деловању, што се свакако може поклапати са ставовима грчке деснице.⁹ Но, то за леве партије

⁸ Међутим, убрзо су морали да се „оперу” од своје антисемитске прошлости тако што су се извињавали за своје антисемитске изјаве током њиховог чланства у *ΛΑΟΣ*-у [Ψαρράς 2018: 47].

⁹ Карадзаферис је неколико дана пре помена Карабелјаса и Канелијеве јасно истакао ко долази у обзир као грчки патриота – само онај ко је против Турака, Американаца и Јевреја [Ψαρράς 2010: 93].

не важи – *ККЕ* и турски комунисти имају дугу одличну сарадњу, узајамно се посећују и из њихових изјава се стиче утисак да они сву одговорност за грчко-турске проблеме сваљују на плећа „грађанске класе” у обе државе које зарад „империјалистичких циљева НАТО-а и ЕУ” сеју анимозитет између Атине и Анкаре.¹⁰ Док грчка и турска десница не само да немају никакву сарадњу откако су Грчка и Турска део НАТО-а, већ је нису имали ни пре, и не би је имали чак и да обе из њега изађу – с обзиром на њихова дијаметрално супротна становишта у апсолутно свим питањима.

На први поглед, збуњује што Карадзаферис критикује капитал, декларишући се у исто време као економски десничар. Али, ако се позовемо на француска тумачења Ле Пенове десне економије, капитал подложен критици је тек онај „спекулативно-финансијски”, који користи политичке (а не тржишне) везе са глобалистичким политичарима ради стицања профита на непоштен начин – док приватници који тржишно послују могу да очекују смањење пореза и бирократских препрека, плафонирање јавне потрошње (на 35% БДП-а) и симплификацију радно-синдикалног права [Ivaldi 2012: 109]. Ове су економске тачке врло сличне онима које је касније имао програм *ΛΑΟΣ*-а и које ниједна грчка левичарска странка не би могла да прихвати. Поготово не *ККЕ*.

С друге стране, појам „социјална левица” доказ је да Ле Пен није био никакав либертаријанац. Држава треба да ограничи спекулативни капитал својим интервенцијама свуда где постоји „стратешко-национални интерес” – кроз привремене национализације, политику квота и царина, одузимање сваке помоћи предузећима које селе погоне ван земље (делокализују), давање социјалне помоћи, пензија, родитељских додатака и стипендија само француским држављанима, а не и имигрантима како то ради левица [Ivaldi 2012: 109–110]. И грчка левица се исто залаже не само за овакав социјални третман грчких држављана, већ и апсолутно свих миграната. Сви мигранти док су у Грчкој морају бити збринуте у сваком погледу о државном трошку, они који желе да оду у друге земље ЕУ треба да имају покривене путне трошкове, а сви који бирају Грчку за крајње одредиште треба да уђу у процедуру стицања азила.¹¹ А о ничим ограниченој државној интервенцији у економији да и не говоримо. Зато, нема сумње да је терминолошка флексибилност у политичком говору Карадзафериса била само тактика привлачења што већег броја гласова [Μπιρμπίλης 2008: 22], како би се спроводиле у суштини десничарске идеје.

На основу свега реченог, у грчку десницу убрајамо следеће партије: *ΛΑΟΣ*, *ΧΑ*, *Σπαρτιάτες*, *ΕΛ* и *Νίκη*. Само су ове странке током свог постојања имале десничарско вођство и парламентарни статус. Све друге странке које су биле идејно десно, али без парламентарног статуса, могу бити поменуће само у функцији тематике ових пет странака.

¹⁰ Погледати исцрпни извештај о посети грчких комуниста турским колегама из ове године [Αυτιπρωσολεία του ΚΚΕ στην Τουρκία].

¹¹ [Ριζοσπαστική Πολιτική: Οι θέσεις του ΚΚΕ για το Προσφυγικό – Μεταναστευτικό].

ГРЧКА ДЕСНИЦА ИЗМЕЂУ АНТИЦИОНИЗМА И ФИЛОЦИОНИЗМА

Већ смо у претходном делу рада истакли да се антисемитизам/антиционизам може везати само за део грчке деснице. У питању су партије *ΛΑΟΣ* и *ΧΑ* које нису у последњем сазиву парламента, али које су имале несумњиво највећи утицај на грчку десницу у прве две деценије овог века. Без анализе њиховог антисемитизма/антиционизма, највећи део историје грчке деснице би, по једном од најважнијих питања, остао сасвим нерасветљен. Осим тога, лидери две (*Σπαρτιάτες* и *ΕΛ*) од садашње три десне партије у парламенту су некада били чланови странке *ΛΑΟΣ* [*Σαμαράς* 2023: 8, 11], а да се никада нису оградиле од њеног антисемитизма/антиционизма. Зато и не чуди што је Илијас Касидијарис (бивши високи функционер *ΧΑ*)¹² позвао своје симпатизере да гласају управо за *Σπαρτιάτες*, чиме је пресудно утицао на то да ова странка у јуну 2023. пређе цензус [*Σαμαράς* 2023: 6, 8–9].

Међутим, није много прошло након што су *Σπαρτιάτες* и *ΕΛ* изневерили очекивања оних који су се, попут Касидијариса, понадали да ће баш оне наставити стари курс *ΛΑΟΣ*-а и *ΧΑ*. Одмах након напада Хамаса из појаса Газе на Израел, *Σπαρτιάτες* су издали саопштење којим су осудили „терористичке нападе на Израел од стране туркофилног Хамаса“.¹³ Због тога је, иако већ ванпарламентарна, *ΧΑ* издала саопштење у ком је јако критиковала овај ционизам *Σπαρτιάτες*.¹⁴ Киријакос Велопулос се као шеф странке *ΕΛ*, определио за дупли приступ. С једне стране, као да је неутралан када заговара формулу о „две државе“ и када подједнако осуђује злочине над цивилима како од стране Хамаса, тако и Израела [*Πρακτικά Βουλής/α*: 4590].¹⁵ С друге стране, чим у анализе увуче и Турску, он се претвара у филоционисту – брани јеврејске аспирације на Храмовној гори, мисли да је главни подстрекач Хамасове агресије на Израел „фашиста Ердоган“, да је погрешно сарађивати са Палестинцима који су туркофили – све се своди на премису да је Хамас антигрчка организација, само зато што је протурска испостава против Израела.¹⁶ Партија *Νίκη* је једина десна странка у најновијем сазиву парламента чији председник не потиче из странке *ΛΑΟΣ* (за разлику од лидера *Σπαρτιάτες* и *ΕΛ*). У доступној литератури, страначком сајту и интернету нисмо успели да нађемо било шта што би било када довело у везу ту странку и њеног председника са било којим видом антисемитизма/антиционизма. Напротив, иако се у погледу сукоба Газа–Израел чини да странка заузима неутралан став, довољно је

¹² Иначе, он је 2020. основао своју нову странку „Грци“ (*Ελληνες*) која је убрзо одлуком Врховног суда Грчке (*Αρειος Πάγος*) изгубила право да учествује у изборној трци [*Σαμαράς* 2023: 6, 9].

¹³ [«ΣΠΑΡΤΙΑΤΕΣ»: Καταδικάζουμε τις τρομοκρατικές επιθέσεις με στόχο τον άμαχο πληθυσμό του Ισραήλ].

¹⁴ [ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ: Υπέρ του Ισραήλ οι “Σπαρτιάτες”].

¹⁵ [ΕΡΤ News: Κ. Βελόπουλος: Απαράδεκτη και βάρβαρη η επίθεση της Χαμάς στο Ισραήλ – Επιφανειακή η εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης].

¹⁶ [Κυριάκος Βελόπουλος].

погледати обраћање посланика те партије Никоса Пападопулоса израелском амбасадору приликом његове посете парламентарној групи грчко-израелског пријатељства и закључити да се иза углађених речи о културном прожимању кроз миленијуме заправо крије отворен предлог за заједнички наступ против Турске. По речима Пападопулоса, Грци су у контакт са истинитим Богом дошли преко Јевреја, да стога Израел има непроцењив религијски значај за Грке, док Грчка као колевка демократије, филозофије и уметности има исти такав значај за Израел и цео свет – те да Израел (у којем се налази Јерусалим као симбол мира) и Грчка (која је је свету доносила само мир и културу) треба да буду опрезни са „турским варварским Азијатом”, са којим Грчка има несрећу да се граничи.¹⁷

ΛΑΟΣ и *ΧΑ* су пре и током својих парламентарних статуса имале јасне антисемитске и антиционистичке позиције. Обе странке се ослањају на традицију која је била константа грчке деснице још од устанка за ослобођење од Турака 1821.¹⁸

Карадзаферис је тако знао да изјави следеће ствари: 1) како постоји глобалистичка завера против Грчке и православља коју предводе не само масони, Ватикан и глобалисти – већ и Јевреји, 2) да су Јевреји, поред Американаца и Турака, грчки национални непријатељи, 3) да су два велика непријатеља грчке Македоније Тито и Киро Глигоров наводно, били Јевреји, 4) да је познато целом свету да типичан Јеврејин „њушка крв” (*ο Εβραῖος μυρίζει αίμα*), тј. вреба жртве [Ψαρράς 2010: 93, 104–105, 111, 143, 264]. Осим тога, Карадзаферис је обилато користио своју приватну телевизијску станицу (*Τηλεάστυ*) и страначке новине (*Αλφα Ένα*) како би јавно сти пласирао не само своје личне, већ и идеје других десничара који су били чланови *ΛΑΟΣ*-а (или на путу да то постану). Танасис Милонопулос је тако писао да „се Јевреј може опрати сапуном, али ће онда тај сапун бити прљав и неупотребљив”, док је Карадзаферис у својим емисијама више пута за госта-предавача позивао Константина Плевриса који је у својим књигама писао да Хитлерова Немачка није убијала цивиле и да није истребила све Јевреје у Европи – иако је то наводно могла [Ψαρράς 2010: 54, 148–149, 151, 243–250].¹⁹ Изјаве, чини се, без преседана у Европи.

С друге стране, Карадзаферис је знао да истакне како семитизам и ционизам нису исто, док је шеф *ΧΑ* Михалолјакос на Хитлеровом трагу тврдио баш то [Μιχαλολιάκος 2008: 153–155]. Ако Карадзаферисов семитизам значи могућност да Јевреји буду позитиван фактор докле год бирају прво грчке интересе, а тек онда интересе државе Израел, ционизам је безусловно негативан [Ψαρράς 2010: 143, 163]. То што су сви ционисти Јевреји, не значи да су сви Јевреји ционисти. Ако је Карадзаферис искрено

¹⁷ [ΝΙΚΗ – Πολιτική Διακήρυξη, Κοινοβουλευτικό Έργο].

¹⁸ Али, док је Карадзаферис ту био само на трагу грчког националног интереса, шеф *ΧΑ* (Μιχαλολιάκος) је на ту традицију надоградио и апологију борбе немачког национал-социјализма са глобалним семитизмом и ционизмом, како ћемо видети детаљније даље у раду. Зато је код Карадзафериса, за разлику од вође *ΧΑ*, антисемитизам био тек не баш перманентни продужетак (иначе) недогматског антиционизма.

¹⁹ У једном од гостовања код Карадзафериса, Плеврис је чак рекао да су Византинци Словене и Србе држали за неку врсту домаћих животиња [Ψαρράς 2010: 55].

мислио тако, није јасно зашто се онда врло често изражавао сасвим другачије, као да су циониста и Јеврејин синоними. Као минимум, ради се о непажњи да се за обележавање ширег (не нужно политичког) појма користи термин који обележава ужи (и нужно политички) појам.²⁰ Он је чак након стицања мандата у Европском парламенту 2004. покушавао да стекне члански статус у парламентарној фракцији филосемитских десних партија UEN (*Union for Europe of the Nations*) и одатле његова одлука да пошаље представника ЛАОΣ-а на јеврејски празник Хануку [Ψαρράς 2010: 136; Ψαρράς 2018: 51]. Ово је маневар који, без обзира на електоралне мотиве бољег захватања гласова на центру – не може да се тумачи другачије до разликом између семитизма и ционизма. Повремени Карадзаферисови антисемитски испади су тек несвесни и не сасвим консеквентни наставак његовог тврдог антиционизма.

Али, видећемо и да је ционизам код Карадзафериса, заправо, био само последица неспорне чињенице да су Грчка и држава Израел од оснивања имали врло лоше односе – исте онакве какве су имали политички организовани Јевреји у Отоманском царству и модерна грчка држава. Док су, у смислу политичке сарадње, Јевреји били много ближи Турцима него Грцима, ти односи нису ни могли бити другачији. Онда како је и Израел почео да олабављује своје савезништво са Турском (од 2009),²¹ тако је и Карадзаферис почео да олабављује свој антагонизам ка ционизму. Већ 2011, он у парламенту почиње да заговара сарадњу Грчке, Кипра и Израела на изградњи гасовода који би био алтернатива турском пројекту у источном Медитерану.²² А затим, када је ЛАОΣ нестао са парламентарне сцене, Карадзаферис је предлагао да Грчка, Кипар и Израел заједно организују фудбалски мундијал и недавно је похвалио тесну сарадњу Кипра и Израела.²³

И одиста, није само Михалолјакос подсећао на историјске чињенице које сведоче о политичком непријатељству Јевреја и Грка у модерној грчкој историји: 1) јеврејске масе су вукле по улицама и у море бациле посмртне остатке цариградског патријарха Григорија кога је султан погубио због тога што је, наводно, био неспособан да спречи избијање грчког устанка против Турака 1821; 2) на Пелопонезу су Јевреји оружаном стали у турске редове током битака са Грцима и чинили злочине над заробљеницима (док су Грци били још суровији у освети над целокупном јеврејском популацијом када би освојили неко турско утврђење); 3) у Првом балканском рату 1912, приликом ослобађања Солуна, грчка војска и Грци Солуна заједнички наступају против турско-јеврејске одбране града [Μιχαλολιάκος 2008: 171–175]. Постоје историчари савремене јеврејске

²⁰ Последица блискости са Плеврисом који је у другој сфери (античка уметност) имао боље расуђивање.

²¹ Корен бољих односа лежи у састанку политичких саветника Грчке и Израела 2009. у Атини. Уследио је телефонски разговор тадашњег грчког премијера Папандреуа са министром одбране и премијером Израела (Бараком и Нетанјахуом), а онда и сусрети Папандреу–Нетанјаху и Папандреуа са министром спољних послова Израела Либерманом [Lindenstrauss and Gavrielides 2019: 52; Ντόκος 2011: 7–11].

²² [Γ. Καρατζαφέρης, »Να ανακηρύξουμε άμεσα την ΑΟΣ», OnAlert (25. 1. 2011)].

²³ [Τσουρούλλης, Χρύσανθος (30. 6. 2024). Συνεντεύξεις; Iefimerida (27. 6. 2018)].

историје (закључно са Другим светским ратом) који се никако не могу довести у везу са грчком или било којом десницом, а да највећим делом потврђују, па затим продубљују и допуњују ове три тачке [Fleming 2008: 15–17, 56–57, 68–70].²⁴ И када се погледа период Хладног рата и деведесетих из угла једног израелског историчара, добија се слична слика [Nachmani 1987: 91–100, 102–105].²⁵

Додуше, за разлику од Михалолјакоса, ови историчари наглашавају и контексте који су доводили до изузетака од главног тренда негативних односа. Тако су епирски Јевреји са центром у Јањини – супротно од солунских сународника – заједно са Грцима радили на ослобађању од Турака и интеграцији у грчку државу (на чему им се грчка држава кроз посету престолонаследника јањинској синагоги и захвалила), док су током рата са Турцима 1897. Јевреји, који су у том моменту били грчки грађани, узели активно учешће као грчки војници у покушају да се ослободи Крит [Fleming 2008: 32–36].²⁶ Дакле, док се у остатку Европе антисемитизам јављао искључиво као питање унутрашње политике у смислу да Јевреје не би требало равноправно интегрисати у модерна национална друштва због њихових социјалних (економских и културних) разлика у односу на већинску популацију [Beller 2007: 23–39], дотле је у Грчкој антисемитизам

²⁴ По њима, не само да су солунски Јевреји уложили све своје напоре у турску одбрану Солуна, већ су и након грчког заузећа Солуна активно радили на интернационализацији или независности Солуна и околне регије, па чак и на припајању Солуна Бугарској – само да се никако не падне под грчку власт. То је све оставило горак утисак на тадашњу грчку политичку елиту (на челу са Венизелосом), у тој мери да су солунски Јевреји одмах након Првог светског рата искусили осетну дискриминацију у односу на новодосељене малоазијске Грке. Иронично, али је била потребна Метакасова диктатура очи Другог светског рата како би се положај Јевреја у Солуну побољшао. Осим тога, ови историчари подсећају и да су солунски Јевреји подржали Турску у њеном настојању да задржи острво Крит током Грчко-турског рата из 1897. Јеврејске масе су тада на митинзима у Солуну узвикивале на свом ладино језику: „Умрећемо, али Крит Грцима нећемо дати!” (*Todos muramos, las Creta a los grecos non la damos!*).

²⁵ Грчка је била против стварања Израела, блокирала је транзит људи, персонала и оружја преко своје територије за Израел, и била чак непријатељскија него Египат према Израелу у органима УН, израелски лоби у Америци је промовисао турске интересе на Кипру, док је Израел био против уједињења Грчке и Кипра, јерусалимски универзитет је свечано прославио 500 година турског заузећа Константинопоља, међусобне оптужбе за грчки „фашизам” и јеврејски „комунизам” – Израел је осуђивао Грке за лош третман и ликвидације комунистичких заробљеника јеврејског порекла током грађанског рата.

²⁶ Притом, чињеницу да су овом случају грчким интересима били лојални Јевреји са обе стране тадашње грчко-турске границе Кетрин Флеминг тумачи пре свега тиме да се у оба случаја радило о „Романиотима” – Јеврејима који су од давнина говорили грчки, јер су били не дошљаци у 16. веку као солунски Сефарди који нису знали грчки, већ староседеоци који на Балкану живе још од Рима и Византије. По свему судећи, Јевреји који су преживели успоставу независне грчке државе (нису убијени или емигрирали у Турску), вероватно јесу потомци оних Јевреја који нису сарађивали са Турцима током грчког устанка за ослобођење. И такви Јевреји нису имали социјалних препрека за интеграцију у нову националну државу, што само додатно сведочи о томе да је проблем грчко-јеврејских односа постојао само у домену политике и то онолико колико су Јевреји били ближи Турцима него Грцима. Ако је било супротних изузетака да су Јевреји били ближи Грцима него Турцима, онда Јевреји као колектив нису били изложени насилним димензијама антисемитизма са стране грчке (прото)државе. Ова дистинкција на Романиоте и Сефарде као да унеколико одговара Карад-заферисовом разликовању семитизма и ционизма.

био несвесни и не сасвим конзистентни продужетак антиционизма као спољнополитичког питања – према Јеврејима се прави дистанца зато што су они пре свега политички, а не социјално другачији од Грка (саботирање грчке државе за турски рачун). Како се ционизам почео дистанцирати од Турака, тако су антиционизам и антисемитизам грчке деснице бледели.

Без обзира на ову сложену контекстуалну динамику и вишедимензионалност грчко-јеврејских односа све до недавне прошлости, *ХА* остаје једини изузетак од овог правила – она свесно и консеквентно поистовећује антисемитизам са антиционизмом и догматски верује да је немогуће бити грчки десничар и, у исто време, макар неутралан према Јеврејима и Израелу. Како би поткрепио легитимитет своје тезе да је националсоцијализам био устанак против тираније рационализма просветитељства, ужаса масовне демократије и потрошачког диктата науштрб хеленских идеала хероизма и класичне уметности са којим глобални ционисти/Јевреји никако нису могли да се помире – шеф *ХА* није презао ни од тога да повремено антиционизам Византије лажно преформулише у стални и систематски антисемитизам [Μιχαλολιάκος 2008: 32–38, 170–171].²⁷ Но, како се чини, у догледној будућности, антисемитизам/антиционизам *ХА* остаје на маргинама грчке деснице.

²⁷ Напротив, јеврејски историчари подсећају да је у 90% времена у периоду 641–1204. јеврејска заједница у Византији проводила у спокојном животу [Starg 1970: 8] и истичу да је правни статус који им је омогућавао културну егзистенцију и делимичну економску интеграцију у византијско друштво био угрожен најчешће након политичке мобилизације јеврејских елита против византијске државе [Sharf 1971: 48]. Византијски закон штитио је јеврејске синагоге од насиља и скрнављења, Јеврејин је изричито био заштићен од малтретирања, држава је спроводила у дело одлуке јеврејских судова као своје, јеврејски производи су били подложни истом систему цена као и било који други, док пагани и јеретици нису имали никаква колективна права којој год су нацији припадали [Sharf 1971: 20–21]. Михалољакос је симплификовао историју, и ударе византијских царева Јустинијана I, Ираклија, Лава III Исавријанца, Василија I Македонца, и Романа I Лакапина на јеврејска права је представио као антисемитски мотивисане акте. А заправо, сваки од тих царева није ударао на јеврејску заједницу због неких њених антивизантијских или антиљудских особина и разлика, већ само у случају да су се Јевреји Византије појављивали као политички (ционистички) играч на страни тренутног византијског непријатеља или просто као побуњеници против државног поретка. У случају Јустинијана I у питању је био јеврејски савез са Вандалима у Картагини [González-Salinerо 1996: 458], код Василија I контакти јеврејских вођа са муслиманским окупаторима византијске јужне Италије [Sharf 1971: 90–91], а код Романа I рат Византије са Хазарским каганатом којим је владала јеврејска елита, док је Лав III прогонио само секту „монтаниста“ сачињену од Јевреја који су одрекли лојалност не само легално признатим рабинима, већ и самој држави [Zuckerman 1995: 254–257; Sharf 1971: 66–67, 97–99]. За Ираклија и сâм Михалољакос каже да је вршио ретрибуцију према Јеврејима због њиховог савеза са Персијанцима. Међутим, оно што је кључно код ових казни је њихова екстремна краткотрајност. Осим Јустинијановог укидања синагога које је врло трајно, али ограничено на Картагину, општи социјални статус Јевреја на империјалном нивоу је остајао непромењен [Sharf 1971: 91–92]. Укључујући ту и одлуке о насилном покрштавању свих Јевреја у држави, а не само на локалу, од стране Ираклија или Романа I, али се са њиховом применом није покушало даље од мултипле подручја у кратком периоду и са врло ограниченим ефектом [Sharf 1971: 43–44, 53, 99]. Све те казне нису имале за циљ да трајно сасвим обесправе, истребе или растерају јеврејску заједницу из Византије (као што је мислио Михалољакос на националсоцијалистичком трагу), колико да минималном ретрибуцијом подсети на кредибилност преције упућене будућим ционистима у Византији да не пактирају са византијским непријатељима, већ да буду лојални поданици царске власти.

ИДЕОЛОШКО-ИЗБОРНА ТРАЈЕКТОРИЈА СТРАНАКА ГРЧКЕ ДЕСНИЦЕ

У овом делу рада ћемо за сваку од партија грчке деснице пружити преглед идеја из њихових партијско-изборних програма са акцентом на идентитет, економију и спољну политику (суверенитет-ЕУ) као и њихов парламентарни изборни пут (процент гласова, број мандата, географски и социјални профил гласача).

ΛΑΪΚΟΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΣ ΣΥΝΑΓΕΡΜΟΣ (ΛΑΟΣ)

Три су главна разлога за оснивање ове партије, сагласно слову самог оснивачког документа: 1) противљење одлуци левичарске владе да из личних карата избрише одредницу „вероисповест”; 2) противљење неконтролисане имиграције; и 3) противљење издаји националних интереса од стране владајућих странака под притиском странаца на примеру грчког дела Кипра и права БЈРМ да користи одредницу „македонски” [Μπιρμιλίης 2008: 10–15]. То су све чисто идентитетска питања. На локалним (префектуралним) изборима у Атини 2002, шеф странке Карадзаферис освојио је 13,6% гласова, што је био највећи успех било које десне партије на изборима после 1974, и тако стекао скупштински мандат, захваљујући, између осталог, и подршци атинског архиепископа Христодула због Карадзаферисовог ангажмана око заштите ставке за вероисповест на личним картама – речима да за ΛΑΟΣ гласају „добри хришћани” [Μπιρμιλίης 2008: 16–17; Ψαρράς 2010: 124–126]. Партијски документи јасно истичу да ΛΑΟΣ по сваком питању на прво место ставља Грчку и Грке, да се ради о гркоцентричној странци која се у свом политичком раду надахњује грчким духом, културом и вредностима [Μπιρμιλίης 2008: 27]. ΛΑΟΣ је био против нелегалне и неконтролисане имиграције, јер су то праксе које доводе до нарушавања националне хомогености и пораста криминала, што значи да су пожељни само они имигранти за којим Грчка има реалну потребу, а то су они који су пре доласка обезбедили уговор о раду код легалног грчког послодавца и пребивалиште, док се за илегалне имигранте предвиђа избацивање из земље, осим у случају да неки грчки грађанин пристане да гарантује за њихов останак тако што ће пристати да одговара за све деликте које они буду починили [Μπιρμιλίης 2008: 39–40].

У економији, ΛΑΟΣ је заговарао ослобађање предузетничке иницијативе од бирократско-административних препрека и превисоких пореза, кроз смањење свих индиректних пореза и укидање директног пореза на приход, затим кроз нулто опорезивање малих предузећа чији годишњи приход не прелази 200.000 евра, кроз забрану приватних монопола и олигопола који су немогући без спреге са политичарима [Μπιρμιλίης 2008: 49–51]. Странка је веровала да ће слободније тржиште смањити огромно богатство малог броја политички повлашћених људи, тј. омогућити најширем слоју средње и ниже класе Грка да значајно поправе свој

економски положај. С друге стране, није се радило о десној либертаријанској странци. Подржавала је економску улогу државе у економији која није строго регулативна, али како сами партијски документи истичу „у малом броју области” попут енергетике, телекомуникација, саобраћаја, војне индустрије и социјалних служби. Економска улога државе се тако не би брисала, али би се смањила сагласно лепеновским идејама које смо поменули у уводу, тако да слободно тржиште буде недвосмислено доминантнији део економије.²⁸

У домену спољне политике, *ΛΑΟΣ* се залагао за стриктно суверенистичку позицију [Μπριμίλης 2008: 34–36]. Дакле, за уједињену „Европу нација” у конфедерацији која не би тражила пренос суверених грчких права на себе. Грчка не сме да каже да припада Западу којег предводе САД, јер оне настоје да Турској предају доминацију у Егејском мору и на Кипру, а да северном суседу признају име „Македонија”. Док се Албанија, тада БЈРМ, Бугарска и Турска истичу као суседи чији се национални интереси не поклапају са грчким.

ΛΑΟΣ је први пут ушао у парламент на изборима 2007, а онда је још једном на изборима 2009. стекао парламентарни статус – први пут је освојио 271.809 гласова бирача (3,8%) и 10 мандата, а други пут 386.152 гласа (5,63%) и 15 мандата [Γεωργιάδου 2013: 6; Φαρράς 2010: 171; Θεοφιλόπουλος 2011: 15, 20]. Географски, *ΛΑΟΣ* је у погледу освојених процената гласова (у оба циклуса) најбоље пролазио у највећим урбаним центрима Грчке (Солун, Атина, Пиреј), а најгоре на Криту и у Епиру [Τσιράς 2011: 149, 161; Γεωργιάδου 2013: 7]. У оба случаја, за *ΛΑΟΣ* гласају више мушкарци него жене, више људи млађе и средње животне доби (25–44) него изразито млађи и старији Грци, више фриленсери, радници у приватном сектору и незапослени него запослени у јавном сектору, пензионери, пољопривредници, домаћице и студенти, и више људи средњег (донекле високог) него нижег степена образовања [Γεωργιάδου 2013: 8–12].

ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ (ΧΑ)

Како смо већ истакли, лидер странке *ΧΑ* је у својим књигама високопарно тумачио историјске догађаје из угла националсоцијализма,²⁹ али се такве референце нису могле наћи у партијским или изборним програмима. Након што је увидела да јој изборни успеси могу измаћи уколико се буде инсистирало на Михалолјакосовим егзегезама које је он писао годинама

²⁸ Иако није тако склизнуо у либертаријанизам, *ΛΑΟΣ* је показао велики обзир према идеји и пракси слободнијег (не и сасвим слободног!) тржишта које чине део конзервативно-десничарског наслеђа Европе, док левица и центар по питању тржишта имају сасвим другачије или нејасне ставове.

²⁹ У томе је ишао толико далеко да је признавао грешке и катастрофалне потезе нацистичке Немачке у окупираној Европи током Другог светског рата, али је све то приписивао издаји Хитлера од стране „малограђанских” елемената у државном апарату Немачке или колаборационистичким владама које су, по њему, заправо потајно радиле за Велику Британију [Μιχαλολιάκος 2008: 123–152].

пре уласка *ΧΑ* у парламент, партија је настојала да се дистанцира као колектив од глорификације нацизма и Хитлера у својим документима, тј. више је помињала као узоре шпанске диктаторе де Риверу и Франка, а поготово грчког Метаксаса у периоду 2012–2014. [Vasilopoulou and Nalikiopoulou 2015: 57–58].³⁰ Изборни програм из 2015, пак, сасвим је лишен и таквих напомена, јер се *ΧΑ* искључиво концентрисала на конкретне предлоге за решавање проблема грчке нације [Χρυσή Αυγή 2015].

У том програму, *ΧΑ* је одлучила да идентитетске изазове започне са нагласком на разликовање Грка како од легалних странаца, тако и од илегалних или на сумњив начин „легализованих” имиграната. Имигрантска најезда се упоређује са војном (додуше лоше организованом) и процес имиграције се тумачи као разградња друштвене структуре и националног идентитета.³¹ Даље, *ΧΑ* се противи било ком покушају раздвајања Цркве и државе и држи да је препорођена Црква авангарда у свим националним борбама. У образовању се инсистира на појачаном предавању грчког језика и грчке историје, док се предлаже увођење и старогрчког на свим нивоима образовања. Такође, иако се не каже о којим уџбеничким материјалима се ради, захтева се повлачење свих „антигрчких” издања из образовних институција, као и борба са покушајима да се од универзитета направи „расадник левичарских кадрова”.

Економски, *ΧΑ* је несумњиво више гравитирала ка левици у односу на *ΛΑΟΣ*. Иако економски део започиње захтевом да се прекине „крваво опорезивање”, у наставку нема помена о предузетничком духу и приватној иницијативи као у случају партије *ΛΑΟΣ*. Највећи део економског програма је посвећен неискоришћеном потенцијалу експлоатације природних ресурса нафте и гаса у Егејском мору од стране државних компанија које би сав профит једнако делиле свим грчким грађанима, па би се рекло да *ΧΑ* главни извор повећања богатства нације не види примарно у већој приватној иницијативи као *ΛΑΟΣ*. Посебно су акцентиране малобројне плутократе које се својим везама са политичарима паразитски богате на рачун народа као мета економских реформи *ΧΑ* – неједнакости које су последица такве праксе морају да се укину. То наравно не значи апсолутну једнакост или свеопшту национализацију, јер би се пореска оптерећења разликовала у зависности од броја деце у породици, док *ΧΑ* изричито признаје приватни сектор тиме што наводи да јавни сектор не сме да оптерећује грчки народ, већ да без губитака послује у његову корист. Међутим, у програму недостају конкретни бројчани индикатори на основу којих би се знало да ли је то макар теоретски могуће, поготово што се – уз све

³⁰ Притом, Метаксас је хваљен не због својих расних или антисемитских закона (јер он није био расиста-нациста), већ због социјално-економских мера које је увео у борби против „плутократије” – минимална плата, колективни радни уговори, социјално осигурање.

³¹ У том духу, захтева се моментална репатријација имиграната, а док се она не изврши, имигранти морају бити чувани у посебним центрима далеко од насељених грчких места. Према *ΧΑ*, недопустиво је да тренутно имигранти имају смештај раван по луксузу у хотелима од пет звездица (климатизација, бесплатни оброци и комфор) који многи Грци никад нису искусили. Ако су имигранти притом учинили и неки деликт, мораће да служе казну не у затворима, већ на присилним радовима које им одреди држава.

горенаведено – *ΧΑ* залагала за државну банку која би стимулисала све гране националне производње.

Спољна политика *ΧΑ* у програму из 2015, пуна је контрадикција. С једне стране, истиче се европски курс и остајање у зони евра,³² а са друге, геостратешки заокрет ка Русији и Кини (економско-одбрамбени савез), док се осуђују санкције ЕУ према Русији, а бриселске елите називају „међународним терористима”. У погледу Кипра, заговарано је *de facto* уједињење са грчким делом острва кроз пуну војну интеграцију – грчки војни авиони на аеродрому Пафос и ратни бродови у кипарским територијалним водама.

ΧΑ је први пут ушла у парламент на изборима у мају 2012, а онда је опет у јуну 2012. потврдила парламентарни статус, уз нешто лошији резултат. У мају је имала 21 мандат на основу 440.996 гласова бирача (6,97%), а у јуну 18 мандата, тј. 426.025 гласова (6,92%) [Ellinas 2013: 548]. Успела је још два пута да уђе у парламент на изборима у јануару 2015. када је освојила 17 мандата на основу 388.387 гласова (6,28%) и у септембру 2015. када је освојила 18 мандата на основу 379.581 гласа (6,99%) [Vrakovoulos 2015: 15]. Географски распоред бирача, бар ако се задржимо на изборима из маја и јуна 2012, код *ΧΑ* је доста другачији од онога што смо видели код *ΛΑΟΣ*-а – у смислу освојених процената, *ΧΑ* није имала најбоље резултате у великим урбаним центрима као *ΛΑΟΣ*, већ на источном Пелопонезу (Коринт и Лаконија-Спарта) и деловима Атике ван саме Атине [Γεωργιάδου 2013: 18]. Међутим, странка је имала оба пута, иако не најбољи, сасвим солидан резултат у једном делу Атине и Пиреја (15–25% боље од свог просека), а што јој је омогућило и да уђе у парламент, јер се ради о многољудним изборним јединицама.³³ Но, као и *ΛΑΟΣ*, *ΧΑ* је најгоре прошла на Криту и у Епиру. За *ΧΑ* гласају много више мушкарци него жене, много више људи млађе (18–34) него средње и старије доби, више незапослени, пољопривредници, фриленсери и студенти него пензионери или домаћице (док је однос запослених у јавном и приватном сектору приближно једнак), и више људи средњег нивоа образовања него нижег и високог [Γεωργιάδου 2013: 19–22].

ΝΙΚΗ

Програму ове партије коју предводи Димитриос Наџос претходи оснивачка повеља у којој су побројани разлози за њено формирање.³⁴ У питању су листом идентитетски разлози, па се чини да је за ову странку

³² Иако у програму не стоји експлицитно ЕУ, нема сумње да европска оријентација значи управо то – *ΧΑ* образлаже да у случају њеног доласка на власт и поништавања договора са институцијама ЕУ у вези санирања последица грчког јавног дуга неће доћи ни до каквог избацивања Грчке из еврозоне или банкарског слома у земљи, јер ће у крајњој линији *ΧΑ* покренути ванредне механизме за подршку ликвидности у систему европских централних банака, а тај систем важи само за чланице ЕУ.

³³ На ову чињеницу је већ скренуо пажњу Бакић – у делу Атине где је *ΧΑ* солидно прошла, налази се кварт Свети Пантелејмон у ком је годинама пре избора дошло до наглог пораста броја имиграната на шта локално становништво „није било спремно” [Бакић 2019: 522–523].

³⁴ Повеља доступна на сајту странке [ΝΙΚΗ – Πολιτική Διακήρυξη (2020)]. Повод за оснивање ове партије је Преспански споразум о признању „Северне Македоније” [Σαφαράς 2023: 9].

идентитет врховна политичка вредност. *Nikη* се по овој повељи не мири са: 1) духовним самоуништењем Грчке – исмевање православне вере и њених вредности, сумња у здраворазумски патриотизам, гажење правне свести и образовања, претварање политичког живота у фикцију, 2) биолошким самоуништењем – мржња према аутохтоном Грку и традиционалној породици, губљење светости пола и рађања, подстицање емиграције грчке младости и имиграције илегалних колониста, 3) територијалним самоуништењем – запуштеност обрадивих површина, трговање територијалним интересима и правима грчке заједнице ван граница Грчке. Ово троструко самоуништење спроводи партократија као налогопримац глобалиста и то је „лажна Грчка”,³⁵ док је „друга Грчка” она која „поштује иконостас” и њу чине „потомци Византије и античке Грчке” који се боре против мултикултурализма и исламизације. И прва тачка програма је сасвим идентитетска.³⁶ Посвећена је истовремено образовању и култури. На нивоу основних школа, *Nikη* предлаже следеће: 1) увођење ученичког обудсмана који ће штитити интересе ученика од „сваког накарадног призора”, „антинационалне пропаганде и антихришћански учења”, 2) слично ХА, увођење старогрчког од основне школе, и то на занимљив начин – кроз анализу Езопових прича, изрека филозофа или реченица из Јеванђеља, 3) увођење предмета „разумевање отаџбине” – на часовима би се предавало и расправљало не само о томе шта су говорили, већ и како су радили и мислили, на пример, Александар Велики или византијски цар Јован I Цимискије, 4) продубљивање веронауке у школама која би обавезно обухватала недељно Јеванђеље, житија светитеља Цркве, али и познавање литургије, 5) увођење предмета „породично образовање” – похвала традиционалне породице (муж, жена, деца) и брака као начина усавршавања карактера и уздржања, схватање фетуса као живог бића. Што се тиче културе, држава има задатак да култивише „врлински живот” код Грка у виду наглашавања „добрих примера” из историје, да оснује телевизијски канал *Грчка њтрадиција*, да финансијски помаже уметнике који се баве темама Византије и антике, да порески олакша медијима који поштују традицију, а оптерети или укине оне који промовишу „насиље, језички варваризам, непоштовање институција...”, да формира националну комисију за неологизме и очување грчких натписа. Држава би промовисала старогрчки као светски језик високог образовања, развијала мрежу грчких школа у иностранству које би шириле грчку културу, а у земљи формирала „службу за научну истину” која би демантовала „антигрчку пропаганду и псеудонауку”.³⁷

³⁵ Мржња према партијама је толика да је један од крајњих циљева потпуно укидање партија, тако да се на изборима гласа за угледне личности у народу које немају партијску афилијацију. Ако се та реформа политичког система спроведе, *Nikη* ће такође саму себе укинути.

³⁶ Програм доступан на званичном сајту странке [NIKH].

³⁷ Тако, *Nikη* није за то да странци стичу грчко држављанство, већ статус метека који би имали социјално осигурање уколико легално привређују, али не и политичка права. Осим тога, морали би писмено да се обавезу на лојалност грчкој култури, вредностима, језику и обичајима (да се обавезу да неће настојати да их кваре или мењају). Уколико би

Nikη је економски на трајекторији коју је, за разлику од *XA*, успоставио још *ΛΑΟΣ*. Иако *Nikη* истиче да се права радника морају побољшати, а од Немачке тражити репарације као накнада за економске ратне девастације, рекло би се да ова партија главни извор раста стандарда види у драстичној редукцији бирократије, регулатива и пореза. Подвлачи се да су мали и средњи привредници, тј. сви поштени сопственици, угушени порезима као да се ради о „кажњеницима у време турске окупације”, а не грчким грађанима. С друге стране, повлашћене су једино „паразитске” банке и мултинационалне компаније које експлоатишу природна богатства у договору са политичарима.³⁸

У домену спољне политике и суверенитета, не заговара се моментални излазак из ЕУ и зоне евра. Та одлука оставља се за даљу будућност када Грчка „стане на своје ноге”. Према овој странци, неоосманizmu Турске на Балкану може да парира само неовизантијски и православни идентитет, а не панславизам. Име „Македонија” може бити везано само за Грчку, тако да се странка залаже за укидање Преспанског споразума и имена северног суседа „Северна Македонија”. Оно што спаја Грке, Бугаре и Србе је наслеђе Св. Њирила и Методија, као и српског владике Св. Николаја Охридског. Зато би у словенским православним земљама Балкана требало оснивати центре за византијске студије који би имали везе са грчким универзитетима. Блокирати пут Албаније ка ЕУ док она не испоштује сва права везана за грчку мањину у северном Епиру. Блокирати европски курс Турске заувек, чак припремити светску јавност на могућу неопходност превентивног удара на Турску. Са Кипра тражити повлачење турске војске, а заговарати унију Грчке и Кипра (заједно са тим и протеривање свих Турака који су након турске инвазије на Кипар 1974. насељени на турском делу острва).

Nikη је први и једини пут у парламент ушла након задњих избора (јун 2023) и тад је освојила 10 мандата на основу 193.124 гласа (3,69%) [Σαμαράς 2023: 5, 9]. Географски, *Nikη* је најбоље прошла у северној Грчкој западно и источно од Солуна у мањим градовима (Кавала, Катерини, Кожани, Флорина, Халкидики), а најгоре у Епиру, на Јонским острвима и на Криту [Παπαντωνίου και Αντωνίου 2023: online; Σαμαράς 2023: 5]. За *Nikη* више гласају жене него мушкарци, више људи средње животне доби (35–44, 45–54) него најмлађи и најстарији, више запослени у јавном сек-

---

кривично били одговорни, били без посла или здравствено опасни по околину, моментално би били избачени из Грчке. *Nikη* би преиспитала све натурализоване странце у задњих 10 година, азил би се давао само Турцима и Курдима који су против Турске као и сиријским хришћанима. У земљама одакле долазе имигранти, држава би требало да организује јавне кампање које би потенцијалним мигрантима предочиле све негативне стране њиховог евентуалног одласка у Грчку.

³⁸ Новац који би се сакупио економским полетом и уштедама након прекида рентијерских веза политичара и мултинационалки, *Nikη* би уложила у социјалну државу која би се готово искључиво односила на подстицање рађања – покривање трошкова порођаја, месечна дотација за мајку са двоје и више деце (након 25 године живота детета та сума се претвара у пензију), након другог детета повољни кредити за стан, изузеће од пореза на имовину за први стан, за треће и свако наредно дете по 5.000 евра, субвенције за струју за многодетне породице и многобројна пореска олакшања.

тору, незапослени, радници у приватном сектору и домаћице него земљорадници, пензионери, студенти и фриленсери [Κατεχάκη 2023: online].

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΛΥΣΗ (ΕΛ)

Преглед идеја за које се залаже *ΕΛ* на челу са Киријакосом Велопулосом (бивши члан *ΛΑΟΣ*-а) вршимо на основу оснивачке повеље и активности *ΕΛ* у парламенту. У повељи су главни разлог за оснивање партије светско превирање у ком се преиспитују вредности и идеологије и где, сем економске кризе, долази и до неконтролисаног кретања становништва.³⁹ У одговору на те изазове, *ΕΛ* ће имати искључив задатак да брине о грчком интересу, а не европском или међународном – и то тако што ће бити надахнута дијакхронијским хеленским вредностима, у оквиру једне Грчке која има чврсте границе.

Идентитетски, из повеље извучимо следеће: 1) веровање у хеленске вредности и идеале, 2) традиционално схватање породице, 3) активација грчке дијаспоре у заштити националних интереса, 4) борба против „националног самопорицања”, 5) заштита културно-верског наслеђа. Зато није чудно што се *ΕΛ* у једном партијском документу посвећеном прегледу четворогодишњег рада у парламенту похвалила бирачима следећим активностима на пољу идентитета: 1) успешан притисак на владајућу централну *ΝΔ* да одустане од увођења у правни систем Грчке категорије „национална мањина”, 2) предлог закона о кажњавању за увреду хришћанске вере, 3) предлог о формирању парламентарне комисије о валидности Преспанског споразума који је северном суседу признао име „Северна Македонија” (који је од странака левице и центра одбијен), 4) успешно саботажање судским путем новоотвореног центра „македонског језика” у Флорини, 5) успешан притисак на владајућу централну *ΝΔ* да пошаље оклопне трупе на део границе са Турском и појача заштитне оgrade уз границу армираним бетоном, а све у циљу зауздавања мигрантских упада [Ελληνική Λύση 2023: 4, 7, 10, 14].

Економски, у повељи стоји да *ΕΛ* верује у приватну својину, иницијативу и предузетништво које држава треба да штити у оквиру здраве тржишне утакмице (уз бригу о правима радника). Држава би требало да се бори против корупције, увезаности привредника са политиком, паразитског посредовања и сиве економије. Да измени порески систем тако да свако „плаћа према својим могућностима” и да смањи јавни дуг. Међутим, иако *ΕΛ* даље тражи да држава има контролу у предузећима која су од „стратешког националног значаја”, као и да постоји национална инвестициона банка која би стимулисала инфраструктурне пројекте и индустрију, и иако није лепеновски „плафонирала” јавну потрошњу на 35% да бисмо моментално били сигурни да доминантну улогу препушта тржишту, а не држави у економији – сматрамо да се о томе може пресудити

³⁹ Повеља доступна на сајту странке [Ελληνική λύση: Ιδρυτική πολιτική διακήρυξη].

на основу детаљнијег увида у предложену пореску политику. „Плаћање пореза према својим могућностима” значи увођење хоризонталне пореске стопе и то само на нето-приходе појединца, након што се одбију трошкови живота или производње – у које може да спада и попијена кафа, како Велопулос наглашава министру привреде у једној из расправа у парламенту, подвлачећи притом да тај систем јесте одржив у пракси како показује данас, једним делом, и случај САД које немају порез на додату вредност [Πρακτικά Βουλής b: 6772]. Тиме је очигледно да се он залаже за укидање пореза на додату вредност и увођење старог пореза на промет, уз релативно важење пореза на приход – и то са ниском и једнаком стопом од 15% за све појединце [Συντακτική ομάδα ΕΡΤ 2023: online]. Уз смањење јавног дуга, нема сумње да би ове фискалне идеје, преточене у праксу, значиле доминацију приватног у националној економији.

У домену спољне политике, у повељи се могу видети две тачке: 1) *ΕΛ* жели Европу суверених нација, и то у деголовским границама од Лисабона до Сибира што је неспојиво са идејом ЕУ, 2) гркоцентрична спољна политика без догматизма када су у питању геополитички и војни савези. Већ смо видели Велопулосов заокрет од антиционизма ка филоционизму у извесном степену због балансирања Турске, а у грчкој јавности он важи за русофила који се залаже за трговински и културни савез са православном Русијом (барем пре рата у Украјини из 2022) и који наводно – а што је индиректно демантовано од руске амбасаде у Атини – има директне везе са властима у Кремљу [Γεωργιάδου 2019: 7–8].

ΕΛ је у парламент први пут ушла 2019, освојивши 10 мандата на основу 209.290 гласова (3,7%) [Tsagkroni 2019: 13], и затим поново у мају и јуну 2023, када је побољшала резултат са 16 мандата и 262.498 гласова (4,45%), односно 12 мандата и 231.491 гласом (4,44%) [Σαμαράς 2023: 4–5]. Ако узмемо јунске изборе 2023, *ΕΛ* је према географском распореду имала највише успеха на источној Атици и Халкидикију, а најмање у Епиру и на Пелопонезу, као и на свим грчким острвима [Παλατισίου και Αντωνίου 2023: online; Σαμαράς 2023: 4–5]. За *ΕΛ* много више гласају мушкарци него жене, више Грци млађе, ниже средње и нешто старије животне доби (25–34, 35–44, 55–64), донекле најстарији (65+) и људи више средње доби (45–54) него најмлађи (17–24), и на крају – више пољопривредници, незапослени, фриленсери, запослени у приватном сектору и донекле пензионери, а много мање запослени у јавном сектору, студенти и домаћице [Κατεχάκη 2023: online].

ΣΠΑΡΤΙΑΤΕΣ

Странка коју предводи Василис Стингас (бивши члан ΛΑΟΣ-а) основана је још 2017, али је ушла у парламент тек у јуну 2023. захваљујући подршци бивших функционера *ΧΑ* [Σαμαράς 2023: 8]. Због тога ваља видети у којој мери се начела ове странке разликују од *ΧΑ*. У оснивачкој повељи, *Σπαρτιάτες* најпре себе дефинишу као патриотску десницу – што је супротно од тренда осталих странака грчке деснице да се дефинишу ван такве

дихотомије – чији је противник не само космополитска левица, већ и глобалистички десни центар који заједно са левицом унижава сјајну грчку прошлост.⁴⁰

Идентитетски, *Σπαρτιάτες* су на трагу *ΧΑ*, јер кажу: 1) да су им Грчка, грчки народ и национални интерес приоритет, 2) да су им циљ нове генерације Грка које поштују веру и отаџбину, 3) да се боре против кварења грчког културног идентитета пре свега кроз исламизацију Грчке, 4) признају улогу Јеладске православне цркве као саоснивача модерне грчке нације, чувара грчког језика и традиције. Даље се то разрађује у програму у одељцима посвећеним образовању и имиграцији: 1) док је за децу у вртићима пресудно да науче да породицу чине само отац, мајка и деца, основна школа мора да има „грчки карактер” – основац пре свега мора да научи да Грчка траје 5.000 година и да су Грци свету подарили културу и писменост (Критска цивилизација), да би тек у средњој школи могао да се упозна са вредностима свих европских нација, 2) имигранти долазе у Грчку најчешће нелегалним путем и не желе да усвоје грчке вредности, већ силом намећу своје, нападају на верској и полној основи (напади на жене) и тако шире криминал – зато *Σπαρτιάτες* траже затварање копнених и морских граница, укидање свих бенефиција за такве имигранте и њихову репатријацију у земље порекла.⁴¹

Економски, странка не дели идеје са *ΧΑ*. Још је у повељи истакла како верује да се друштвени развој и благостање остварују само кроз марљивост и здраво предузетништво, а не кроз наде у једнаку дистрибуцију богатства од природних ресурса попут *ΧΑ*. У економском делу програма, посвећује се пажња природним ресурсима, али само у смислу преусмеравања новца из ЕУ фондова намењених „зеленој енергији” ка експлоатацији и складиштењу гаса како би се земља дугорочно осигурала у погледу грејања, не у смислу кључног извора националног богатства. Извор економског раста није ни „економски патриотизам” који се помиње у програму као заштита и промоција грчких производа и марки, односно подршка националној инфраструктури. Већ опет пре свега грчки порески обвезник који је тренутно преоптерећен фискалним дажбинама. Решење је снизити порезе хоризонталном стопом за све обвезнике (по узору на *ΕΛ*) како би се подстакло сваки грчки грађанин да поправи економски положај самог себе, своје породице и на крају земље. Осим тога, *Σπαρτιάτες* заговарају смањење социјалних контрибуција и пореска ослобођења за послодавце који запошљавају младе Грке и вишедетне мајке.

У домену спољне политике, *Σπαρτιάτες* такође доста одступају од *ΧΑ*. У делу програма посвећеном ЕУ, једино се помињу алтернативе актуелном коришћењу ЕУ фондова за различите намене. Међутим, у повељи странка наводи да је њена визија уједињена Европа, али она у којој ће државе-чланице бити апсолутно једнаке и која ће поштовати све политичке и културне посебности европских нација (визија Европе коју заговара

⁴⁰ Повеља доступна на партијском сајту [*Σπαρτιάτες: Ίδρυτική Διακήρυξη*].

⁴¹ Програм доступан на сајту партије у делу под називом „Θέσεις” [*Σπαρτιάτες*].

и *ΕΙ*). Ово је стратегија коју је у домену ЕУ изабрала и *Νίκη*. Тренутно нема изласка Грчке из ЕУ, или можда тек у некој даљој будућности. Одељак посвећен спољној политици је још дециднији, јер је апострофиран главни спољнополитички противник и метод његовог обуздавања. Једини начин да се Грци одбране од турског експанзионизма је јачање заједничке европске одбране у виду стварања „европске војске“.⁴²

Σπαρτιάτες су први и једини пут стекли парламентарни статус на изборима у јуну 2023. Тада су освојили 12 мандата на основу 243.922 гласа (4,64%) [Σαμαράς 2023: 5]. Географски, подручје успеха/неуспеха ове странке грубо коинцидира са оним које се везивало за *ΧΑ* [Παλατιώνίου και Αντωνίου 2023: online]. За *Σπαρτιάτες* мушкарци гласају четири пута више него жене, много више млађи (17–44) него старији Грци (45+), много више незапослени, запослени у приватном сектору, пољопривредници и студенти него пензионери, домаћице, запослени у јавном сектору и фриленсери [Κατεχάκη 2023: online].

ЗАКЉУЧАК

У погледу првог истраживачког питања које смо поставили на почетку, видели смо да је антисемитизам (прецизније антиционизам) савремене грчке деснице последица спољнополитичког окршаја грчке државе у настајању и развоју са отоманском и републиканском Турском коју су махом потпомагале политичке вође јеврејске заједнице (а касније и држава Израел), а не унутарполитичког питања интеграције Јевреја у модерну нацију као у остатку Европе. У мери у којој неки део јеврејске заједнице није подржавао Турску, односно у мери којој је недавно дошло до удаљавања Израела од Турске – у тој мери су се све странке грчке деснице претварале у филоционисте мањег или већег степена (сем *ΧΑ* која је ову тематику посматрала и кроз националсоцијалистичку визуру).

У погледу другог истраживачког питања, можемо закључити следеће. Идентитет се показао као најчвршће идејно језгро свих странака грчке деснице у посматраном периоду. Нема суштинске разлике између странака у погледу улоге грчке традиционалне културе у политици. Зато се све странке деснице противе отвореним границама и неконтролисаном имиграцији из земаља исламског света, уклањању Јеладске православне цркве из националног живота, укидању традиционалног схватања породице и пола, одржавању Преспанског споразума на снази и признању северном суседу имена „Северна Македонија“. Односно, залажу се да грчка држава штити и промовише све тековине грчке културе у земљи и иностранству. И економске идеје странака грчке деснице су се показале веома сличним (са изузетком *ΧΑ* која по том питању показује снажне левичарске девијације) – уверење да је дугорочан економски развитак у доминантној позицији грчког приватног предузетника ког држава штити

⁴² У овом антитурском кључу треба тумачити већ поменути филоционистички заокрет ове странке који је наишао на оштру осуду сада ванпарламентарне *ΧΑ*.

од нелојалне глобалистичке конкуренције мултинационалних корпорација које имају предност због непатриотских партија левице и центра које владају Грчком, уз мању државну контролу „стратешки важних предузећа”. У спољној политици, две идеје су општеприхваћене: 1) Турска као главни спољнополитички непријатељ, и 2) Европа суверених нација. Међутим, постоји разлика међу партијама како остварити ова два циља – иако се све партије слажу да се за зауздавање Турске искористи Израел након што је покварио односе (са Турском) после 2009. године (сем *ΧΑ*), у погледу других мера за остваривање ова два циља неке странке више акценат стављају на постепени и дугорочни прелаз ка Европи нација уз коришћење у међувремену постојећих ЕУ механизма за зауздавање Турске (*Νίκη*, *Σπαρτιάτες*), док се друге залажу за одлучније потезе кроз билатералне савезе са актерима ван ЕУ, попут Русије или Кине (*ΛΑΟΣ*, *ΧΑ*, *ΕΛ*). У даљем истраживању на ову тему, било би значајно проучити: 1) партије и покрете грчке деснице пре пуковничког режима, 2) разлог за лош резултат деснице на изборима у Епиру, на Криту и острвима, 3) другачији социјални профил десничарских гласача – нпр, зашто је *Νίκη* једина десна странка за коју више гласају жене него мушкарци?

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Достанић, Душан (2016). Интервју с Ернстом Нолтеом. *Зборник Маџице српске за друшћивене науке*, 154: 189–195.
- Достанић, Душан (2019). Приказ књиге: Јово Бакић, Европска крајња десница 1945–2018. *Политичка ревија*, 62: 281–304. [DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6242019.13>]
- Достанић, Душан (2021). Приказ књиге: Karlheinz Weissmann, Wer ist rechts? Versuch einer Typologie. *Зборник Маџице српске за друшћивене науке*, 180: 695–698.
- Γεωργιάδου, Βασιλική (2013). *Λ.Α.Ο.Σ. και Χρυσή Αυγή – Εκλογικό προφίλ*. Αθήνα: Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Γεωργιάδου, Βασιλική (2019). *Η κατάσταση της Ακρας Δεξιάς στην Ελλάδα – Ιστορικό φόντο και πρόσφατες εξελίξεις*. Αθήνα: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Μιχαλολιάκος, Ν. Γ. (2008). *Από τις στάχτες του Βερολίνου στην Παγκοσμιοποίηση*. Αθήνα: Νέα Σπάρτη.
- Μπιρμπίλης, Χρήστος (2008). *Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία: Λ.Α.Ο.Σ. – Ιδεολογία και Πολιτική (2000–2007)*. Θεσσαλονίκη: Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης – Σχολή Ν.Ο.Π.Ε. – Τμήμα Πολιτικών Επιστημών.
- Ντόκος, Θάνοσ Π. (2011). *Ένταση στην Ανατολική Μεσόγειο: Το γεωπολιτικό Τετράγωνο Ελλάδας – Κύπρου – Ισραήλ – Τουρκίας*. Αθήνα: Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΛΙΑΜΕΠ).
- Ψαρράς, Δημήτρης (2010). *Το κρυφό χέρι του Καρατζαφέρη – Η τηλεοπτική αναγέννηση της ελληνικής Ακροδεξιάς*. Αθήνα: Εκδόσεις Αλεξάνδρεια.
- Ψαρράς, Δημήτρης (2018). *Αδωνίς Γεωργιάδης: Η ακροδεξιά με το γελαστό πρόσωπο*. Αθήνα: Η Εφημερίδα των Συντακτών.
- Σαμαράς, Γιώργος (2023). *Η άκρα Δεξιά στην Ελλάδα και τη Βουλή*. Αθήνα: Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών.
- Σπαρτιάτες: Καταδικάζουμε τις τρομοκρατικές επιθέσεις με στόχο τον άμαχο πληθυσμό του Ισραήλ. Доступно на: <https://spartiates.gr/spartiates-katadikazoume-tis-tromokratikes-epitheseis-me-stochon-ton-amachon-plithysmo-tou-israil>. Приступљено: 26. 9. 2024.

- Τσιράς, Στάθης (2011). *Διδακτορική διατριβή: Η Νέα Άκρα Δεξιά στην Ελλάδα – Οργανωτική Εξέλιξη, Εκλογική Επιρροή και Πολιτικός Λόγος του Λαϊκού Ορθόδοξου Συναγερμού*. Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας.
- Τσουρούλλης, Χρυσάνθος (30. 6. 2024). Συνεντεύξεις. Συνεντεύξεις Προδοσία το δόγμα ότι η Κύπρος κείται μακράν – Η Ελλάδα θεωρεί την Κύπρο «βάρος»... αλλά δεν θα έπρεπε να είναι έτσι. Доступно на: <https://simerini.sigmalive.com/article/2024/6/30/prodosia-to-dogma-oti-e-kypros-keitai-makran-e-ellada-theorei-ten-kupro-baros-alla-den-tha-eprepe-na-einai-etsi/>. Приступљено: 28. 9. 2024.
- Τσιράς, Στάθης (2013). *Το κόκνειο άσμα του Καρατζαφέρη. Η άκρως επιτυχημένη στρατηγική που οδήγησε τον ΛΑ.Ο.Σ. στην καταστροφή αλλά και την Χρυσή Αυγή στο προσκήνιο*. Επιστημονικό Συνέδριο „Στη Δίνη της Ελληνικής Κρίσης. Κόμματα, Θεσμοί, Πολιτική, Ιδεολογίες“, Αθήνα, 14–15 Ιανουαρίου 2013.
- Θεοφιλόπουλος, Θανάσης (2011). *Η άκρα δεξιά στην Ελλάδα – 1974–2009*. 3ο Τακτικό Συνέδριο Ελληνικής Κοινωνιολογικής Εταιρείας „Ελληνική Κοινωνία 1975 – 2010: Μετασχηματισμοί, Ανακατατάξεις, Προκλήσεις“, Αθήνα, 3–5 Νοεμβρίου 2011.
- Bakić, Jovo (2019). *Evropska krajnja desnica 1945–2018*. Beograd: Clío.
- Dostanić, Dušan (2020). Jačanje desnice kao strašilo: slučaj SR Nemačke. U: Vladimir Ajzenhamer i Nebojša Vuković (ur.), *Čovek, prostor, tehnologija, ideje: međunarodna bezbednost u trećoj dekadi 21. veka*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu, 237–275. [DOI: https://doi.org/10.18485/iipe_cpti.2020.ch9]
- Beller, Steven (2007). *Antisemitism – A Very Short Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Camus, Jean-Yves and Nicolas Lebourg (2017). *Far-Right Politics in Europe*. Cambridge-London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Conti, Davide (2013). *L'anima nera della Repubblica – Storia del Msi*. Roma–Bari: Editori Laterza.
- Ellinas, Antonis A. (2013). The Rise of Golden Dawn – The New Face of the Far Right in Greece. *South European Society and Politics*, 18(4): 543–565. [DOI: <https://doi.org/10.1080/13608746.2013.782838>]
- Ferraresi, Franco (1996). *Threats to Democracy – The Radical Right in Italy After The War*. Princeton: Princeton University Press.
- Fielitz, Maik (2019). From Indignation to Power – The genesis of the Independent Greeks. In: M. Caiani and O. Cisař (eds.). *Radical Right Movement Parties in Europe*. Milton Park – New York: Routledge-Taylor & Francis, 97–113.
- Fleming, Katherine Elizabeth (2008). *Greece – A Jewish History*. Princeton: Princeton University Press.
- Georgiadou, Vasiliki and Lamprini Rori (2019). *Low-intensity Violence in Crisis-ridden Greece: Evidence from the Far Right and the Far Left*. London: The London School of Economics and Political Science.
- Ivaldi, Gilles (2012). Permanences et évolutions de l'idéologie frontiste. Dans: P. Delwitt (ed.), *Le Front National – Mutations de L'Extrême Droite Française*. Bruxelles: Éditions de l'Université de Bruxelles.
- Kriechbaumer, Robert (2014). *Die Regierung Klima/Schüssel und die Bildung der ÖVP-FPÖ-Regierung (Österreich 1997–2000)*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag.
- Lindenstrauss, Gallia and Polykarpos Gavrielides (2022). A decade of close Greece-Israel relations: An assessment. *Strategic Assessment*, 22(1): 51–62.
- Nachmani, Amikam (1987). *Israel, Turkey and Greece – Uneasy Relations in the East Mediterranean*. London: Frank Cass.
- Newell, James L. (2000). Italy: The extreme right comes in from the cold. *Parliamentary Affairs*, 53: 469–485.
- Picco, Pauline (2011). Extrême droite et antisémitisme en Italie – l'exemple du Centro studi Ordine Nuovo (1955-1971). *Laboratoire italien*, 11: 17–52. [DOI: <https://doi.org/10.4000/laboratoireitalien.574>]

- Roushas, Roxani (2014). *Understanding the Electoral Breakthrough of Golden Dawn in Greece – A Demand and Supply Perspective*. Oxford: International Migration Institute.
- Salinero, Raúl González (1996). The anti-Judaism of Quodvultdeus in the Vandal and Catholic context of the 5th century in North Africa. *Revue des Études Juives*, 155(3–4): 447–459.
- Sharf, Andrew (1971). *Byzantine Jewry from Justinian to the Fourth Crusade*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Starr, Joshua (1970). *The Jews in the Byzantine Empire 641-1204*. New York: Burt Franklin.
- Tsagkroni, Vasiliki (2015). A televised political solution: The case of the Greek Solution and its leader. In: P. Manoli (ed.), *First Thoughts on the 7 July 2019 Election in Greece*. Glasgow: Greek Politics Specialist Group.
- Vasilopoulou, Sofia and Daphne Halikiopoulou (2015). *The Golden Dawn's 'Nationalist Solution' – Explaining the Rise of the Far Right in Greece*. New York: Palgrave Macmillan.
- Vrakopoulos, Christos (2015). Golden Dawn Stabilises Its Electoral Power. In: R. Gerodimos (ed.), *First thoughts on the 20 September 2015 election in Greece*. Glasgow: Greek Politics Specialist Group.
- Zuckerman, Constantin (1995). On the Date of the Khazars' Conversion to Judaism and the Chronology of the Kings of the Rus Oleg and Igor – A Study of the Anonymous Khazar Letter from the Genizah of Cairo. *Revue des études byzantines*, 53: 237–270. [DOI: <https://doi.org/10.3406/rebyz.1995.1906>]

ΕΛΕΚΤΡΟΝΙΚΙ ΙΖΒΟΡΙ

- Αντιπροσωπεία του ΚΚΕ στην Τουρκία (22. 3. 2024). Δοστυπνο να: <https://www.902.gr/eidisi/politiki/359307/k-peletidis-gia-na-ikanoroiithoyn-oi-anagkes-ton-pollon-apaiteitai-agonas-kai>. Πρυστυπλμένο: 26. 9. 2024.
- Ελληνική λυση: Ϊδρυτική πολιτική διακηρυξη. Δοστυπνο να: <https://elliniki-lisi.gr/idritiki-diakiriksi>. Πρυστυπλμένο: 30. 9. 2024.
- EPT News (19. 10. 2023): Κ. Βελόπουλος: Απαράδεκτη και βάρβαρη η επίθεση της Χαμάς στο Ισραήλ – Επιφανειακή η εξωτερική πολιτική της κυβέρνησης. Δοστυπνο να: <https://www.ertnews.gr/eidiseis/ellada/politiki/k-velopoulos-aporadecti-kai-varvari-i-erithesitis-xamas-sto-israil-erifaneiaiki-i-eksoteriki-politiki-tis-kyvernisi/>. Πρυστυπλμένο: 27. 9. 2024.
- Iefimerida (27. 6. 2018). Ο Καρατζαφέρης προτείνει στον Τσίπρα συνδιοργάνωση του Μουντιάλ 2030 από Ελλάδα, Κύπρο και Ισραήλ. Δοστυπνο να: <https://www.iefimerida.gr/news/427035/o-karatzaferris-proteinei-ston-tsipra-syndiorganosi-toy-moynntial-2030-apo-ellada-kurgo>. Πρυστυπλμένο: 28. 9. 2024.
- Κατεχάκη, Βίκυ (27. 6. 2023). Εκλογές 2023 – Πώς ψήφισαν ανά ηλικία, επάγγελμα, φύλο και ιδεολογικό χώρο. Δοστυπνο να: <https://www.kathimerini.gr/politics/562491274/ekloges-2023-pos-psifisan-ana-ilikia-eraggelma-fylo-kai-ideologiko-choro/>. Πρυστυπλμένο: 20.7.2024.
- Καρατζαφέρης, Γ., »Να ανακηρύξουμε άμεσα την ΑΟΖ», OnAlert (25. 1. 2011). Δοστυπνο να: https://www.onalert.gr/enoples-dynameis/yetha/GKaratzaferrisNa_anakhryksoyme_amesa_thn_AOZ/81083/. Πρυστυπλμένο: 28. 9. 2024.
- Κυριάκος Βελόπουλος (twitter) (8. 11. 2023). Δοστυπνο να: <https://twitter.com/velopky/status/1722121914175352837>; <https://twitter.com/velopky/status/1392830045404770304>. Πρυστυπλμένο: 27. 9. 2024.
- ΝΙΚΗ – Πολιτική Διακήρυξη, Κοινοβουλευτικό Έργο (5. 3. 2024). Οι δύο αρχαίοι πολιτισμοί του πλανήτη πρέπει να συμβάλλουν στο καλό της ανθρωπότητας. Δοστυπνο να: <https://nikh.gr/vouli/koinovouleytiko-ergo/981-oi-dyo-archaioi-politismoι-tou-planetē-prepei-na-symballoun-sto-kalo-tes-anthropotetas>. Πρυστυπλμένο: 28. 9. 2024.
- ΝΙΚΗ – Πολιτική Διακήρυξη (2. 9. 2020). Δοστυπνο να: <https://nikh.gr/i-niki>. Πρυστυπλμένο: 30. 9. 2024.

- ΝΙΚΗ. Доступно на: <https://nikh.gr/theseis>. Приступљено: 30. 9. 2024.
- Παπαντωνίου, Σταύρος και Δώρα Αντωνίου (2023). Εκλογές 2023: Ποιοι και πού ψηφίζουν τους μικρούς. Доступно на: [<https://www.kathimerini.gr/politics/562484791/ekloges-2023-roioi-kai-roy-psifizoyn-toys-mikroys/>]. Приступљено: 20. 7. 2024.
- Ριζοσπαστησ Πολιτική (6. 3. 2016): Οι θέσεις του ΚΚΕ για το Προσφυγικό – Μεταναστευτικό. Доступно на: <https://www.rizospastis.gr/story.do?id=8807449>. Приступљено: 26. 9. 2024.
- Συντακτική ομάδα ΕΡΤ (2023). Βελόπουλος: Η ανάρτηση Μητσοτάκη περί «φορολογικής δικαιοσύνης» ενσωματώνει όλη την περί «δικαίου» φιλοσοφία της ΝΔ. Доступно на: [<https://www.ertnews.gr/eidiseis/ellada/politiki/velopoulos-i-anartisi-mitsotaki-peri-fo-ro-logikis-dikaioynis-ensomatonei-oli-tin-peri-dikaioy-filosofia-tis-nd/>]. Приступљено: 21.7.2024.
- Σπαρτιάτες. Доступно на: <https://spartiates.gr/>. Приступљено: 30. 9. 2024.
- Σπαρτιάτες: Ιδρυτική Διακήρυξη. Доступно на: <https://spartiates.gr/idrytiki-diakiryxi>. Приступљено: 30. 9. 2024.
- ΧΡΥΣΗ ΑΥΓΗ (24. 10. 2023): Υπέρ του Ισραήλ οι “Σπαρτιάτες”. Доступно на: <https://xrisiavgi.com/2023/10/24/17/159504/>. Приступљено: 26. 9. 2024.
- Longhi, Enrico Serventi (2023). MSI e antisemitismo. Come salvare la memoria dal rischio dell’oblio. Доступно на: [<https://www.shalom.it/italia/msi-e-antisemitismo-come-salvare-la-memoria-dal-rischio-della-oblio-b1125491/>]. Приступљено: 14.7.2024.

ЗАПИСНИЦИ ХЕЛЕНСКОГ ПАРЛАМЕНТА

- Πρακτικά Βουλής α (ΠΒ, 2023). *Βουλή των Ελλήνων*, Κ’ περίοδος προεδρευομένης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, Σύνοδος Α’-Συνεδρίαση ΜΓ’, Τετάρτη 1 Νοεμβρίου 2023.
- Πρακτικά Βουλής β (ΠΒ, 2023). *Βουλή των Ελλήνων*, Κ’ περίοδος προεδρευομένης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, Σύνοδος Α’-Συνεδρίαση ΞΔ’, Τετάρτη 6 Δεκεμβρίου 2023.

ПАРТИЈСКИ ДОКУМЕНТИ

- Ελληνική Λύση (2023). *Αύτα κάναμε για την Ελλάδα και τους Έλληνες – Χρόνια 4 στη Βούλη*.
- Χρυσή Αυγή (2015). *Πολιτικό πρόγραμμα 2015 – Οι κλέφτες στην φυλακή, οι Έλληνες στην εξουσία*.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/8/1

Accepted: 2024/8/16

THE GREEK RIGHT AFTER THE COLONEL’S REGIME (1974–2024)

by

MARKO PEJKOVIĆ
Institute for Political Studies
Dobrinjska 11, Belgrade, Serbia
pejkovic.braman.marko@gmail.com

SUMMARY: This work has a dual purpose. Firstly, it explains the specificity of the Greek right in comparison to the European right. Secondly, it provides a concise overview

of the programmatic ideas and electoral dynamics of Greek parties belonging to the right during the specified period. These topics are largely unfamiliar to Serbian political science. Following the introduction, the first part of the paper establishes the spatial-temporal framework of the research by identifying the parties that constitute the Greek right during the relevant period. The second part of the paper delves into the reasons behind the Greek right's oscillation between anti-Semitism (anti-Zionism) and philo-Semitism (philo-Zionism). It explores whether this oscillation was influenced by foreign policy considerations, particularly in the context of Jewish-Turkish relations, rather than domestic politics (the question of integrating the Jewish community into a given nation as it was in other parts of Europe). It particularly investigates why the "Golden Dawn" party stands out as the only right-wing party that does not conform to this trend? The third part of the paper traces the ideological and electoral trajectory of Greek right-wing parties. Despite a highly volatile party landscape, there is a notable continuity in the ideas promoted by these parties.

KEYWORDS: Right; Greek right; Colonels' regime; Greek politics; Greece

UDC 328.184
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2492507S>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 11. 9. 2024.
Прихваћен: 5. 10. 2024.

ТРАНСПАРЕНТНОСТ КАО НОРМА У РЕГУЛИСАЊУ ОБЛАСТИ ЛОБИРАЊА

ДАНИЈЕЛ СПОРЕА

Београд, Србија
daniel.sporea@gmail.com

САЖЕТАК: Постоје снажне нормативне и рационалистичке идеје које указују на дебату о транспарентности лобирања. Једно од уобичајених размишљања јесте да транспарентност лобирања чини информације јавно доступним и тако помаже у јавном разумевању политике, као и контроли законодавних процеса, а све у циљу повећања одговорности. Друга линија аргумената око транспарентности лобирања има за циљ да процес учини видљивим за политичке инсајдере и да непосредна видљивост промовише поштовање правила игре. У већини ових научних промишљања појављује се простор за разумевање, али и разматрање прописа о лобирању, који указују на одређене потенцијалне предности које норму лобирања са тог аспекта чине есенцијалном. Док је, с једне стране, већа пажња усмерена на формалне законе који су експлицитно посвећени лобирању и лобистима, с друге стране фокус је усмерен на транспарентност и обелодањивање активности лобирања. Полазну тачку за овај рад представља управо наведена аргументација, односно претпоставка да транспарентност у делу законске регулативе лобирања постаје дизајнирана кодификована норма. Аутор у раду настоји да стави акценат на ову премису, указујући на принцип обелодањивања информација које представљају основу комуникације између свих актера у процесу лобирања. Надаље, описује правила, мере и друге прописе које сврсисходно одговарају активностима лобирања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: лобирање, транспарентност, одговорност, информације, ризик од корупције, регулативне мере-прописи

УВОД

Лобирање је постало значајан догађај у плуралистичком систему савремених демократских земаља. Сматра се да ова активност, као стратешки

инструмент у остваривању појединачних и ширих друштвених интереса, постаје све важнија у смислу брзе и ефективне комуникације чланова друштва са владом. Често се перципира као политичка активност у којој су појединци или групе заинтересовани за то да утичу на правац или исход одређене политике и могу је спровести на легитиман начин. Посматрано са тог аспекта, у последње време постаје универзално призната политичка и економска активност широм света, при чему су лобисти прихваћени као редовни актери у либерално-демократским политичким системима.

Нажалост, пракса лобирања и лобиста поприма и негативне конотације, делимично захваљујући сензационалним скандалима који наглашавају дубоко укорењене односе између лобиста и креатора политике [Ozumu 2013]. Ови скандали привлаче пажњу јавности и стварају неповерење између јавности и креатора политике. Међутим, исти су помогли да се подстакне перцепција лобирања као трговине утицајем у којој субјекти који служе сами себи имају већи утицај на резултате политике [Schubert et al. 2016]. И даље у јавности остаје уврежено мишљење о лобирању као „пежоративном изразу”, у коме мета корупционашких афера јесу његови учесници, а пре свега лобисти. Чак и без доказа о стварној корупцији, негативни одзиви могу имати корозивни ефекат на поверење јавности у владу. Због ове негативне перцепције порасла је потреба за прописима који се односе на праксу лобирања и лобиста. Овакви прописи који постају мере за регулацију лобирања и лобиста на нивоу су стварања транспарентности и веће дозе прозирности у процесима одлучивања, где би већа пажња била усмерена на позивање креатора политике и њихових саговорника на одговорност. Током последње деценије бројни истраживачи [Barron and Skountridaki 2020; Hollyer et al. 2019; Holman and Luneburg 2012] залагали су се за већу транспарентност, посебно у контексту корпоративног лобирања [Mithani 2019]. Транспарентност омогућава међусобну и екстерну контролу. Ако лобисти и креатори политике могу да контролишу једни друге или их може контролисати јавност, при чему се јавља стварање приватне користи у виду сукоба интереса или зарад извлачења сопствене користи услед размене са креаторима политике, такви исходи због транспарентности постају ризични. Тачније, могу бити разоткривени, а конфликти који се не могу увек избећи могу бити праћени. Стога, може се рећи да транспарентност има потенцијала да повећа поверење у професију лобирања помоћу елиминисања непрозирности и тајности повезаних са њом [Anastasiadis et al. 2018: 213].

Приступ регулисаног лобирања у оквирима законске регулативе за многе истраживаче представља најјачи предиктор чији је циљ виђен у двосмерној оси: у потенцијалу за смањење корупције и у подршци једнаким условима у процесу креирања политике за интересне групе. То значи да увођење прописа о лобирању оправдава теоријску основу утемељену на обезбеђивању транспарентности и одговорности у политичком систему током процеса креирања политике [Bitonti and Hogan 2022]. Приступ уређењу области лобирања, али и њених помоћних регулаторних инструмената, посматран је са више аспеката, при чему се може приметити да

фокус мисије представљају политички разлози који стоје иза прописа [Veksler 2015; Bunea 2019].

У раду ћемо најпре дефинисати појам транспарентности и његов значај за лобирање, уз претпоставку да транспарентност и одговорност потенцијално могу постати одреднице за дизајнирање прописа лобирања. Транспарентност се заправо односи на обелодањивање информација које представљају основу комуникације између свих актера у процесу лобирања. То подразумева обезбеђивање дела отвореног приступа у каналима комуникације које у процесима одлучивања конкретних одлука надвладавају прикривен начин креирања политике. С тог аспекта сматрамо да управо транспарентност, као и одговорност представљају делотворну норму у регулисању лобирања чија је потенцијалност донекле усмерена на вероватноћу „сумњивих активности” које настају у каналима утицаја и последично би могле довести и до „корумпираних политика”.

ТЕОРИЈСКИ ПРИКАЗ ПОЈМА „ТРАНСПАРЕНТНОСТ”

На самом почетку овог дела, пре него што, сходно етимологији, дефинишемо реч *īрансијаренīносīī*, покушаћемо да дубљом анализом укажемо на порекло овог термина. Враћајући се неколико векова уназад, наилазимо на одломак из Јеванђеља по Јовану које садржи једну занимљиву реченицу у којој се каже да: „сваки који чини зло мрзи на видело, и не долази к виделу, да не буду обличена дела његова. А ко истину твори к виделу долази, е да би била обелодањена дела његова” [Sveto Jevanđelje po Jovanu gl. 3, cit: 20–21: 10]. Наведени цитат показује да нас је феномен транспарентности интересовао и пре више од два миленијума. Несумњиво, можемо констатовати да у савремено доба термин „транспарентност” у дебатама о институцијама и управљању добија једно квазирелигијско значење, што нас враћа на горњи одломак како би нас подсетило да је израз „бити светији од других” еквивалентан „бити транспарентнији од других” [Czirgián-Kovács 2020]. Транспарентност у доношењу одлука, осим што повећава финансијски учинак јавних институција у погледу смањења ризика од произвољних радњи, потенцијално може смањити корупцију и у потпуности допринети принципу доброг управљања [Radu 2019].

У српском језику реч транспарентност подразумева „прозрачност, провидност и јасност” [Vujaklija 1975: 964]. Шира значења налазимо у речнику енциклопедије Британика (*Britannica Dictionary*) где се транспарентност дефинише као „квалитет који омогућава да се кроз нешто види његова прозирност”. Такође, каже се да мора бити више транспарентности у начину рада владе [The Britannica Dictionary].

Реч „транспарентност” потиче од француске речи *transparence* и латинске *transparere* – способност неких тела или неких средина да се електромагнетним зрачењем прође кроз њих (посебно светлом), а да се не апсорбују или распршују. Истовремено, овде наилазимо на одређење феномена транспарентности у погледу легалности, односно транспарентност подразумева окружење које омогућава потпун приступ јавним активно-

стима, праксама администрације или појавама о којима постоје потпуне информације доступне јавности [Orgea et al. 2006].

Истраживачи често усвајају и примењују појам транспарентности на различите начине и у различитим значењима. Историјски гледано, научници су дефинисали транспарентност на два основна нивоа: на макронивоу (нпр. национални, државни и/или тржишни ниво) и микроивоу (нпр. организацијски и/или ниво трансакција) [Schnackenberg 2009]. Форсбак и Окелхејм (Jens Forssbaeck and Lars Oxelheim) разликују транспарентност политике, при чему постоји: институционална, тржишна, регулаторна и корпоративна транспарентност [Forssbaeck and Oxelheim 2015]. Транспарентност је у одређеним студијама приказана у виду информација које су анализирани, почев од нивоа тачности [Granados et al. 2006], преко њиховог благовременог откривања [Bloomfield and O'Hara 1999; Madhavan et al. 2005], па све до нивоа јасноће [Bushman et al. 2004]. Напослетку, можемо констатовати да транспарентност, осим приступа информацијама од јавног интереса, у начелу обезбеђује отвореност у процесима одлучивања који надвлађавају прикривен начин креирања јавне политике, те тако постају атрибут демократског политичког живота.

Смернице о „добрим праксама транспарентности” у различитим областима политике и администрације имплицитно укључују све ове перспективе – у смислу информација које морају бити доступне (приступ информацијама), објашњења која се морају дати (комуникација) и јасноћа јавности правила и регулативе (предвидљивост) у којима се морају разумети значење и сврха транспарентности као њен демократски потенцијал [Schnell 2020]. Принцип транспарентности је посебан јер представља темељну вредност без које не може постојати савремена владавина права [Suwaj 2009].

У крајњој дистанци, имплементирањем транспарентности у визији савремене демократије, очекује се да ће становништво имати користи од ширења неопходних информација за формирање јасног мишљења о проблемима друштва у коме живи и о томе шта би се могло учинити да се они реше. Наравно, пуна отвореност процеса одлучивања постаје могућа само у условима непосредне демократије у којој је ниво транспарентности (тј. како је она кодификована у законима и политикама, и како се одражава у понашању власти на системском нивоу) конципирана као демократска вредност и има највећу моћ [Chiveri 2011]. Значи да би требало „нове” демократије више „неговати”, где идеја транспарентности, као и јавне вредности и правна и институционална инфраструктура чине искуство у коме је ова идеја етаблирана у друштвима са већим степеном развојне демократије. То би у потенцијалу довело до развијања транспарентности и обликовања отвореног друштва који промовише веће учешће грађана, разних организација или група (попут лобистичке) у друштву. У перспективи подстакло би се поверење у институцијама које у изградњи ефикасне државе треба да служи својим власницима, грађанима – као и да се користи за функционисање владавине закона како би допринело повећању квалитета демократије.

ТРАНСПАРЕНТНОСТ И ЊЕН ЗНАЧАЈ ЗА ЛОБИРАЊЕ

Формалном анализом смо се у претходном делу дотакли термина транспарентности као и његовог својства, у настојању да укажемо не само на његово изворно поимање, него и на његову постојаност у демократском систему. Потенцијално постаје ефикасан инструмент у начину одлучивања, као и на начелни принцип који обезбеђује обелодањивање информација. Такође, треба указати и на значајан елемент попут „одговорности”. Одговорност као значајан елемент транспарентности, више је оријентисан према учесницима који креирају одређене јавне политике, односно њихове способности да се држе одговорности у систему која нормативно прописује одређено понашање. Када се тим понашањем крше закони или се делује на начин који генерише штетне последице над јавним интересима, такво деловање треба да буде уочљиво, како би напоследку било санкционисано [Chiveri 2011].

Транспарентност посматрана из шире перспективе јесте она која одражава ниво обелодањивања, тачности и јасноће информација. Чини се да су информације камен темељац многих питања, укључујући и питање „фер лобирања”. Подразумевано стање је ситуација у којој агент (лобиста) има приступ информацијама које други немају (лични, приватни подаци). Међутим, осим овога постоје и јавно доступне информације. Претпоставка је да су обе врсте информација релевантне за доношење одлука. Ипак, у датој ситуацији се може појавити асиметричност информација. Механизам за пренос информација и обим промене степена асиметрије информација од суштинског су значаја за дискусију о транспарентности, при чему пуна транспарентност значи одсуство асиметричних информација. С једне стране, уочена је дискусија у којој су регистри лобиста доживљавани као средство за смањивање информационе асиметрије између законодаваца и лобиста и ограничавање непромереног утицаја интересних група [Ainsworth 1993]. У овом контексту, регистри лобиста представљају средство да се политички изједначе као активне интересне групе и да се избегне ситуација у којој веће групе са више ресурса имају предност, будући да могу боље да искористе неформалне канале лобирања. Информациона асиметрија често постоји између представника (владе) и бирократа, као и између представника и лобиста или представника и јавности. „Асиметрија која иде на штету представника произилази из чињенице да интересне групе и бирократе обично стичу знања и развијају стручност у одређеној области у већој мери него представници који се баве широким спектром питања” [Cohen-Ellia and Hammer 2011: 271]. Овакав став указује на то да се доступност информација обично сматра „кључном детерминантом ефикасности одлука о алокацији ресурса и раста у економији” [Bushman et al. 2004: 208]. С друге стране, као позитиван елемент комуникације издваја се доступност информација које ће бити искоришћене и употребљене у двосмерној комуникацији у интеракцији која представља (чешће вођена односима јавног на супрот приватног интереса) лобирање као значајан стратешки демократски инструмент. Овакав однос све више нас приближава „теорији размене” у којој би се однос између приватних

и јавних ентитета могао дефинисати као низ информација и размене ресурса. Значајна корист коју држава има од „размене” са приватним субјектима (у које спадају и лобисти) може бити вишеструка. Степен у којем институције прихватају утицај заснован на размени ресурса може се утврдити анализом њиховог деловања. Наиме, пре свега мисли се на лобирање као легитиман инструмент који, приватним субјектима у начину придобијања ресурса може постати делотворан. Пре свега, имајући у виду, њихову „стручност, компетентност као и друштвену подршку” која подразумева неку врсту потреба коју државним институцијама такве групе могу да понуде [Mironczuk 2015]. Уколико се води нека расправа о датом ускостручном питању, законодавно тело има потребу да ангажује одређене стручњаке који су експерти у том домену и који могу да делују као лобисти од одређеног интереса. Сходно њиховој стручности, лобисти такође могу извојевати и неке значајне информације, попут „стања јавног мњења” и њихов поглед на неку политичку меру или су у стању да „опипају пулс” друштва због израде неког закона који власт планира да имплементира.

Напоследку, морамо указивати и на то, да поједина разрађена и дефинисана правила која се могу појавити као битне варијабле које повезује транспарентност и природу лобирања, могу постати значајне за ово поље. Наиме, правила су „људски осмишљена ограничења која структурирају политичке, економске и друштвене интеракције” [North 1990: 97]. Правила могу имати два облика, формална (закони, процедуре, упутства) и неформална (норме понашања обликоване културом, навикама, итд.). У нашем истраживачком раду, формална правила су она којима је лобирање регулисано нормом правне форме, док су неформална заправо она која се ослањају на принципе који су означени као морални у понашању лобиста и других актера у процесу лобирања и често позната као Кодекс понашања [Golubović 2009]. Ако неформална правила која природно спречавају заинтересоване стране да се понашају неетично, непрофесионално и не функционишу добро у друштву, потребно је формално поставити параметре транспарентног понашања и интеракција међу њима. Као пример може се навести разлика између скандинавских земаља и земаља бившег комунистичког блока. Уочена претпоставка јесте да су регулисане активности лобирања у земљама Централне и Источне Европе пожељније у законским оквирима, него у земљама Скандинавије које формално до сада нису на овим основама регулисале активности лобирања [Øyvind et al. 2021]. Оно што одаје утисак јесу вредности које обликују правила пословања базирана на етничким основама. Наиме, један од опште прихваћених разлога у скандинавском друштву, гледано са економске али и културне стране, јесте развијен ниво културе пословања и погодна клима у индустријским односима. У овим државама превладава свест не само код друштва, него и код појединаца о пословној етици у којој су правила и правне норме основа за стварање пословног окружења у којем се поштују правила игре [Schramm-Nielsen 2018]. У том контексту, ваља напоменути да су скандинавске земље међу земљама са најнижим степеном корупције [TI 2023], односно са ограниченим бројем корупционашких скандала,

случајевима злоупотребе овлашћења и питањима сукоба интереса, клијентелизма и др. [Laboutková and Vymětal 2018]. Међутим, чини се да су правила кључна компонента у томе како друштво кроз активности функционише, у ком приступу питања транспарентности гледају кроз призму самих правила и принципа кроз процес њиховог креирања. Стога, регулација лобирања кроз већи степен транспарентности у земљама Централне и Источне Европе, а поготово земљама Западног Балкана, довођењем праксе лобирања у правнонормативне оквире, допринело би да се лобирање и његова активност у таквим условима развијају. Нерадо се може уочити да је у тим земљама демократија по „стажу” релативно млада и да је развој ка пуноправној либералној демократији још увек „крхак” и доста „свеж”. Такође, неретко су им и вредности другачије прихваћене и третиране него у Западној и Северној Европи, поготово зато што је у овим земљама дубоко укореван осећај поверења, заједништва и бриге за јавно добро [Sporea 2024].

РИЗИК ОД КОРУПЦИЈЕ – ПОТЕНЦИЈАЛНИ ПРОБЛЕМ У НЕРЕГУЛИСАНОМ КОНТЕКСТУ

У основи процеса лобирања налази се активност која укључује интеракцију између приватних и јавних интереса тако да, сходно већини случајева, такве активности могу изазвати различите врсте ризика, при чему се у контексту лобирања најчешће наводи „ризик од корупције”. Бројни корупцијски ризици произлазе из начина на које лобирање може бити спроведено, али и из прошлости особе која предузима ову активност, што доводи до тога да такви случајеви у друштву све више служе као основа за лошу перцепцију. Интензитет ризика од корупције расте када је тајност саме активности лобирања повезана са тајношћу која окружује основу на којој је одлука донета.

Када информације током лобирања нису доступне јавности, за ширу јавност то означава немогућност сазнања за шта се и због чега лобира. Овакво виђење све више поприма карактер „недостатка транспарентности” који повезује његово поимање са праксом односно процесом лобирања. Уочена констатација указује на „потенцијални ризик” као једно од најочигледнијих опажања која могу настати у нерегулисаним (или недовољно регулисаним) системима [Laboutková and Vymětal 2018]. Међутим, овде је најочигледнија двострука природа ризика. С једне стране, недостатак транспарентности може створити негативну перцепцију јавности о лобирању као непрозирној и потенцијално штетној активности, чак и у одсуству стварног недоличног понашања. С друге стране, недостатак транспарентности ефикасно олакшава злоупотребе и недозвољено понашање како на активној тако и на пасивној страни лобирања. Заправо, одсуство регулативе и недостатак транспарентности често иду заједно са општим, политички оправданим недостатком контроле и надзора. Посматрано из различитих теоријских перспектива, то доводи до укључивања одређеног степена повећаног ризика од корупције, али и других врста злоупотреба.

Из перспективе *принципал-агенција* непрозирност значи да се потенцијално „корумпирани агент” суочава са мањим ризиком да буде откривен у случају прекршаја, што повећава шансу за очекивану исплату коруптивног понашања. Из перспективе делиберативне демократије, недостатак транспарентности значи немогућност било какве фер размене идеја, чиме се онемогућава равноправно заступање интереса и правично доношење одлука. Без адекватно вођене евиденције о размени између доносилаца одлука и лобиста, демократски процес у целини може патити од „тајности која окружује основу на којој је донета одлука” [ICAC 2010].

Без обзира на важност регулативе о транспарентности с циљем смањивања стварне злоупотребе, академски увид у друштвено поверење и легитимитет система такође захтева додатни опрез у овом погледу. Док сâм утисак тајности може бити штетан за демократске идеале одлучивања, једноставно присиљавање транспарентности на потенцијално прилично корумпиране системе утицаја може заправо створити даље негативне перцепције које не треба потцењивати: теорија друштвеног поверења о корупцији нам говори да је индивидуално коруптивно понашање суштински проузроковано уверењем да су „сви други у друштву корумпирани” и стога коруптивно понашање није само друштвена норма, већ и једини разуман начин понашања како би се избегло да вас сви други преваре [Rothstein 2005: 107–112]. У овој линији аргумената, само повећање транспарентности и откривање коруптивног понашања могло би заправо да појача уверење да је „систем баш такав”, охрабрујући на тај начин даље коруптивно понашање других агената и доприносећи делегитимизацији целог система [Rothstein 2011: 145–163]. Упркос овоме, транспарентност ипак остаје безалтернативни алат у обелодањивању процеса одлучивања у политичком систему у циљу смањивања стварне појаве злоупотребе, али се без значајних пратећих регулаторних мера само по себи не сме сматрати „довољно” ефикасним решењем.

Напоследку, можемо констатовати да транспарентност олакшава контролу власти, спречава злоупотребе и корупцију званичника. Званичник боље функционише ако осећа да га надзире не само неко ко је званично по хијерархији изнад њега, већ и спољни субјекти – медији и, пре свега, грађани. Незванично учешће заинтересованих страна, шире друштвене структуре, повећава ефективност свеукупне контроле коју спроводе за то именовани органи [Amberg 2018]. Наравно, то не значи да транспарентност и Уставом загарантовано право на приступ службеним документима аутоматски искључују корупцију, али се може уочити да таква отвореност смањује ризик од тога и, пре свега, повећава квалитет закона који се примењује.

ТРАНСПАРЕНТНОСТ И ОДГОВОРНОСТ – КОМПЛЕМЕНТАРНЕ ОДРЕДНИЦЕ ПРОПИСА ЛОБИРАЊА

На почетку рада, у уводном делу, указали смо на то да је транспарентност у контексту лобирања постала актуелна тема у политичко-економском дискурсу, при чему су многи истраживачи дали свој допринос у испити-

вању овог проблема. Њихово виђење јесте претпоставка да ће увођење различитих права и мера, лобирање и његова делатност умногоме омогућити да се ова активност развија у „демократској клими” у таквим условима и по тим критеријумима. Овако успостављени параметри транспарентности, који подржавају одређене прописане стандарде и мере, потенцијално утичу на повећање поверења у професију лобирања, елиминасањем непрозирности и тајности повезаних са њом.

Регулисано учешће интересних група у креирању политике представља неопходан предуслов за транспарентну, одговорну и легитимну демократску власт. У свим политичким системима користе се различити регулаторни режими за управљање лобирањем које настаје у интеракцијама приватних актера са доносиоцима одлука [Bunea and Gross 2019]. Ови режими се разликују по регулаторној строгости и инструментима којима у заједничком имену стоји готово исти циљ: повећање количине јавних информација о интеракцијама између јавних и приватних актера, као и покушај ових других да обликују одлуке и утичу на њихово доношење [Holman and Luneburg 2012]. Регулација лобирања веома је значајна јер може створити додатне баријере у приступу, трошкове регистрације и административне препреке. Међутим, истраживања о транспарентности и откривању информација као регулаторној политици указују на то да регулисани циљеви „често на крају подржавају регулаторне режиме који се заснивају на откривању јавних информација” [Graham 2002: 140]. Оваква транспарентна правила подржавају „поштене” услове за професију/активност и могу такође у извесној мери гарантовати процесне аспекте активности лобирања.

Постоје разне мере које се уводе да би се на неки начин (директно или индиректно) бавило лобирањем, али су међусобно слабо повезане (изоловане мере) и недостаје им системски приступ. Најчешће су у питању прописи који одређеним одредбама или мерама у дефинисању ове активности стандардизују и обликују њену професију. О овим прописима су Чари и сарадници [Chari et al. 2019] у делу „Регулисање лобирања: глобално поређење” (*Regulating Lobbying: A Global Comparison*) указивали на значај постављања и дефинисања области лобирања. Приступ којим су се бавили ослањао се на индекс Центра за јавни интегритет (*The Center for Public Integrity – CPI*)¹ као важан истраживачки пројекат који је био повезан са правилима за лобисте, али само у ограниченом обиму који је укључивао одређену групу индикатора. Резултат добијен на основу међународног поређења прописа о лобирању довео је до формирања три класе случајева: слабо регулисани системи (CPI у интервалу од 1 до 19), средње регули-

¹ Центар за јавни интегритет (CPI) је 2003. године започео серију извештаја „Унајмљено оружје” (*Hired Guns*) користећи индекс од 48 индикатора за додељивање резултата од 0 до 100 о државним прописима. У њих је укључено следеће: дефиниција лобиста (2 питања); индивидуална регистрација (8 питања); објављивање појединачне потрошње (15 питања); објављивање потрошње послодавца (2 питања); електронско подношење регистрације и извештавања (3 питања); јавни приступ информацијама о лобистима (8 питања), спровођење правила (9 питања) и присуство одредби о „ротирајућим вратима” (1 питање) [CPI 2003].

сани системи (20–59) и високо регулисани системи (60–100). Упоредњујући податке са земљама у које су смештени режими лобирања, исти показују да се овакви режими међу земљама веома разликују. Земље попут Немачке, Пољске, као и институције Европске комисије имају слабо регулисан ниво, у средње регулисане режиме спадају Канада, Литванија, док САД имају високо регулисан систем. Као додатну категорију аутори уводе и потпуно нерегулисане системе као што су Јапан и Исланд [Chari et al. 2019]. Друге напоре у правцу мерења и поређења уложио је Њумарк (Adam J. Newmark) са радовима из 2005. и 2017. где предлаже да се конструишу нове регулативе о лобирању које се тичу тога „ко мора да се региструје за лобирање, које активности лобисти могу и не могу да извршавају и које информације морају бити откривене” [Newmark 2005; 2017: 221].

ОКВИРНЕ МЕРЕ У ФУНКЦИЈИ РЕГУЛАТИВЕ ЛОБИРАЊА

Видели смо да су се одређени аутори који су се бавили проналажењем адекватних мера које се директно или индиректно баве регулативом лобирања и које подржавају принцип транспарентности, углавном сложили око основних правила и прописа. Највећа улога регулативе у свему овоме може се преписати тези да осим транспарентности, као тражене формуле за јасније постављање прописа и мера јесу и одређени параметри (регулисани системи) који у режиму одговорности, успостављају одређене стандарде. Међутим, постављање мера као облик директних права најчешће се примењују на лобисте. Оне укључују: регистар лобиста, етичке кодексе – кодексе понашања за лобисте са ефектним казнама, редовно откривање активности лобиста, отворене календаре састанака / дневнике састанака са свим доносиоцима одлука [Laboutková and Vymětal 2018]. Иако законска обавеза која лобисте упућује на регистрацију има правну тежину, неки истраживачи ипак заговарају добровољну регистрацију, али напомињу да је то више ствар односа актера у процесу лобирања, претпостављајући да ће се лобисти добровољно регистровати ако законодавци и њихови актери то од њих траже [Drutman and Mahoney 2017].

Значајна одредба предмета правила лобирања односи се на „мету” лобирања, односно на лица на која се та правила примењују. У ову категорију спадају: етички кодекси – кодекси понашања за посланике, министре, запослене у државној служби, одредбе за „ротирајућа врата” [Laboutková and Vymětal 2018]. Позитиван нуспроизвод комплетног регистра лобиста јесте транспарентност у вези са „ротирајућим вратима” јер би се, у супротном, у регистру појавили и креатори политике који су постали лобисти, односно бивши службеници који су прошли кроз овај процес. У том погледу, транспарентност би могла од дужих периода „хлађења”, који изгледа „терају лобисте у сенке”, бити још ефикаснија [LaPira and Herschel 2017: 212].

Мере које индиректно утичу на регулативу лобирања у једној категоријалној сфери морају се са тог аспекта и посматрати. Углавном, ове мере су класификоване као „сунчеви принципи” општијег приступа транс-

парентности и/или антикорупцијским политикама које укључују јасна и транспарентна правила за законодавни процес. Најчешће су то правила о државном одлучивању и одлучивању у јавном сектору, правила о консултацијама са заинтересованим странама, прописи о сукобу интереса, регулисање финансирања политичких партија и закони о слободи информисања [Laboutková and Vymětal 2018].

Такође, важне су оне мере које упућују на систем праћења у каналима утицаја током лобирања, али и на одређене казне које би сносили актери у том процесу, уколико би се доказало да су нека правила прекршена. Овде се правила могу посматрати са аспекта функционалности, где њихова примена треба да буде делотворна и ефикасна, а казне треба да приморавају субјекте да се придржавају правила. Но, треба указивати да казне сходно начинима регулације лобирања немају исту тежину. Наиме, уколико је лобирање уређено на основу кодекса понашања за лобисте који по својој структури подразумева саморегулисано правило, често израђено и у надлежности самих лобистичких организација, казне су слабијег интензитета и немају обавезујућу правну снагу [Sporea 2024]. С тог аспекта „повреде правилника нису правно санкционисане у виду новчаних или затворских казни, већ се манифестују као слабе казне у виду брисања лобиста из регистра или пак забрана” [Golubović 2009: 42]. Стога, ако желимо да казне буду адекватне, односно да имају правну тежину, лобирање мора бити уоквирено законском регулативом. Добар пример који истиче своју законску делотворност у тој области јесте закон САПИН II у Француској који предвиђа читав низ антикорупцијских правила. Овај закон умногоме је утицао на то да се кроз ригорозне кривичне санкције, и то не само новчане него и затворске (до годину дана), актери у процесу лобирања подстакну на придржавање прописа [Sapin II 2016-1691].

Значајно питање јесте праћење активности где постоје приступи које треба изабрати, али и комбиновати. Многе информације могу се објавити и пружити јавности, тако да је јавни увид у активности један од извора праћења јер информације не помажу ако нису доступне. Дакле, база података као приступ информацијама треба да буде јавно доступна. Решење јесте виђено у делу веб-странице којом углавном управља нека владина агенција [Holman and Luneburg 2012: 100]. Често су то Агенције за спречавање корупције, што су се и показале као веродостојне по питању овог проблема.

Напоследку треба нагласити да коришћењем горе поменутих мера, које у већини случајева представљају предмет регулације лобирања и подржавају принцип транспарентности, не смеју бити схваћене али ни најмање пожељне само у улози „симболичних мера”. Оне морају постати делотворне и адекватне у условима у којима би транспарентност заправо добила на изражају. Претпоставка је да успостављање Регистра као регулаторне мере у погледу праћења и спровођења активности у којем је виђен принцип регистрације, у перспективи може допринети повећању нивоа транспарентности. Успостављањем Регистра лобиста долази се до увођења одговорности која, услед повећања транспарентности, осликава

предности ове регулаторне мере, јер се заправо помоћу њега одређује: „ко су лобисти, њихови наручиоци, појединци којима се лобисти обраћају, аранжмани између лобисте и уговорног субјекта, финансијска средства и др.” [Obradović 2009: 299–300]. Овим се Регистру у начину уређења области лобирања даје предност, јер се у њему евидентирају сви подаци и активности које у приступу регулацији постају одраз транспарентности. У теоријској пракси то би значило „не скривање” информација, или, у једној амбициозној формулацији „подиже се вело тајне” [Roberts 2006]. Наравно, не смеју занемарити нити умањити функционалност и делотворност осталих горе поменутих мера анализираних у одређеним категоријама, где свака на свој начин и у својој сфери на адекватан начин доприноси регулативи лобирања којим се подржава принцип транспарентности.

Иако су многе државе регулисале ову област у један од начина, и даље се суочавају са неким проблемима, попут честих откривених корупционашких афера што ствара упитност у неким деловима регулативе. Међутим, чак и у прописаним регулативима које су правнонормативно уоквирене и где се режим регулације сходно дефинисању активности лобирања и његовог појма обично позитивно процењују у различитим индексима строгости, недовољна је и захтева више од тога. Наиме, неопходно је у неким случајевима узети у обзир „недостатке” и упозорења у погледу различитих усвојених дефиниција лобирања, искључивање неких категорија лобиста и креатора политике из домена примене о обавезном или добровољном упису у Регистар или мање више робусне имплементације политике [Bitonti and Hogan 2022]. Кроз анализе категорије мера неке смо од поменутих ситуација у горњем делу и дотакли. Међутим, сматрамо да ове претпоставке и начињена теза захтевају једну детаљну анализу са доста пажње коју треба посветити свакој понаособ, како би напослетку одговарала и дала бољи увид у поменути аргументацију. Због концепције рада, али и тематске ограничености, нисмо у могућности да ову значајну али и корисну тезу која завређује више од саме оквирне дескрипције и површинског описивања наставимо даље.

ЗАКЉУЧАК

Лобирање као друштвена активност може имати дубок утицај на исход јавних политика, а заузврат заједници може допринети здрав економски развој. Као легитиман демократски инструмент многобројним интересним групама у остваривању појединачних, али и ширих друштвених интереса, стоји на располагању. Интересне групе као и појединци делећи своју стручност, легитимне потребе и доказе могу владама пружити вредне податке на којима се могу заснивати јавне политике. Овим се може помоћи у креирању политике где њени креатори разумеју опције и компромисе које потенцијално могу довести до стварања конструктивног оквира за бољу интерпретацију политике. Упркос овоме, морамо указати и на полазност процеса лобирања који у активностима укључује интеракцију између приватних и јавних интереса, те сходно у већини случајева

такве активности могу изазвати различите врсте ризика, при чему је „ризик од корупције” у перцепцији лобирања најчешће виђен. Међутим, треба додати да потенцијални ризици уређењем ове области могу бити преупређени успостављањем добрим и ефикасним правнонормативним институционалним оквиром, у којима принципи транспарентности и одговорности представљају полазну основу ове форме. У том контексту, исте постају одреднице које у лобирању дају своју ефектност, те тако на конструктиван начин оправдавају свој *raison d'être*.

Међутим, сама регулација лобирања није чаробни „метак” и не може представљати савршено или коначно решење у проналажењу модуса који би на комплементаран начин обликовао везу између економског и политичког система, као ни у борби против корупције, клијентелизма и непоштених пракси у јавној управи. Поред директне законске регулативе, постоји и низ других мера које доприносе транспарентности лобирања: одредбе о финансирању политичких партија, закони о сукобу интереса, правила о финансијском обелодањивању и друга. Сличне мере за транспарентност налазе се и у другим областима, као што су јавне набавке, државни уговори приказани на веб-сајтовима, етички кодекси корпоративних или интересних група и други. Но, суштина је у томе да јавност очекује да ће се транспарентно и поштено лобирање, обликовано законском регулативом, на тој основи аргументовано развијати и постепено доминирати над скривеним, неетичким, па чак и коруптивним праксама, као и да ће напослетку моћи то да прихвате.

Такође, треба истаћи да свеобухватно решење за обезбеђивање најбољих прописа и мера које подржавају принцип транспарентности, захтева и више од самог доброг, развијеног закона о лобирању. Треба да се развија једна одређена култура лобирања која повезује отворено и легитимно лобирање са респектабилношћу. Не само лобисти, него и остали учесници у том процесу морају да развију свест о томе да се морална начела морају доживљавати као високоморална правила. То значи да треба неговати састајање и сарадњу само са онима који не игноришу законске процедуре зарад партикуларних интереса али, и принципијелно реаговати ако до тога дође. У противном могу проузроковати штету не само по друштво него и по њих саме. Пре свега, ремети им репутацију до нивоа који може да им угрози интегритет у друштву и професији. Стога, виђење да што је више област уређенија законском регулативом која се ослања на придржавање правних норми које се односе и примењују на учеснике у активностима лобирања, још и допуњена разумом о свести „моралне” културе лобизма, позитивно ће се одразити и унапредити праксу лобирања.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Amberg, Jan H. (2018). The importance of transparency for democracy. *Krytyka Prawa. Niezależne studia nad prawem*, 10(1): 20–32.

- Anastasiadis, Stephanos; Jeremy Moon and Michael Humphreys (2018). Lobbying and the responsible firm: Agenda-setting for a freshly conceptualized field. *Business Ethics A European Review*, 27(2): 207–221.
- Ainsworth, Scott (1993). Regulating lobbyists and interest group influence. *The Journal of Politics*, 55(1): 41–56.
- Barron, Andrew and Lila Skountridaki (2020). Toward a professions-based understanding of ethical and responsible lobbying. *Business & Society Online*, 1–32.
- Bitonti, Alberto and John Hogan (2022). Lobbying regulation. In: Phil Harris, Alberto Bitonti, Craig S. Fleisher and Anne Skorkjær Binderkrantz (eds.), *The Palgrave Encyclopedia of Interest Groups, Lobbying and Public Affairs*. Basingstoke: Palgrave.
- Bloomfield, Robert and Maureen O'Hara (1999). Market Transparency: Who wins and who loses? *The Review of Financial Studies*, 12(1): 5–35.
- Bunea, Adriana (2019). Regulating European Union lobbying: in whose interest? *Journal of European Public Policy*, 26: 1579–1599.
- Bunea, Adriana and Vlad Gross (2019). Regulating lobbying through voluntary transparency clubs: the connoisseurs' assessment. Evidence from the European Union. *Public Administration*, 97: 797–813.
- Bushman, Robert M.; Joseph D. Piotroski and Abbie J. Smith (2004). What determines corporate transparency? *Journal of Accounting Research*, 42(2): 207–252.
- Chari, Raj; John Hogan; Gary Murphy and Michele Crepez (2019). *Regulating lobbying: A global Comparison*. 2nd ed. Manchester: Manchester University Press.
- Chiveri, Galina (2011). Prezentarea teoretică a principiului transparenței. *Закон и Жизнь*, 11(239): 49–52.
- Cohen-Eliya, M. and Yoav Hammer (2011). Non-transparent lobbying as democratic failure. *William & Mary Policy Review*, 2: 265–287.
- Cziprián-Kovács, Loránd (2020). Transparența decizională a autorităților publice locale în comunități multilingvistice. Studiu privind transparența decizională a autorităților administrației publice locale din județele Harghita, Covasna și Mureș locuite preponderent de minoritatea maghiară. *Revista Transilvană de Științe Administrative*, 2(47): 19–35.
- Drutman, Lee and Christine Mahoney (2017). On the advantages of a wellconstructed lobbying system: Toward a more democratic, modern lobbying process. *Interest Groups & Advocacy*, 6(3): 290–310.
- Forsssbaeck, Jens and Lars Oxelheim (2015). *The Oxford Handbook of Economic and Institutional Transparency*. New York: Oxford University Press.
- Golubović, Dragan (2009). *Zagovaranje i lobiranje u parlamentu i organima izvršne vlasti: Uperedna iskustva i preporuke za Srbiju*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj – UNDP.
- Graham, Mary (2002). *Democracy by Disclosure: The Rise of Technopopulism*. Washington, D.C: Brookings Institution Press.
- Granados, Nelson F.; Alok Gupta and Robert J. Kauffman (2006). The impact of IT on market information and transparency: a unified theoretical framework. *Journal of the Association for Information Systems*, 7(3): 148–178.
- Hollyer, James R.; Peter B. Rosendorff and James R. Vreeland (2019). Transparency, protest and democratic stability. *British Journal of Political Science*, 49(4): 1251–1277.
- Holman, Craig and William Luneburg (2012). Lobbying and transparency: A comparative analysis of regulatory reform. *Interest Groups & Advocacy*, 1(1): 75–104.
- Laboutková, Šárka and Petr Vymětal (2018). Key elements of transparent lobbying: Relevance of wider approach. *Public Policy and Administration [Viešoji politika ir administravimas]*, 17(2): 165–176.
- LaPira, Timothy M. and Thomas F. Herschel (2017). *Revolving Door Lobbying: Public Service, Private Influence, and the Unequal Representation of Interests*. Lawrence: University Press of Kansas.

- Madhavan, Ananth; David Porter and Daniel Weaver (2005). Should securities markets be transparent? *Journal of Financial Markets*, 8(3): 265–287.
- Mirończuk, Aneta J. (2015). Lobbying in a democratic state of law – between meaning and judgment. *Persona y Derecho*, 72(1): 149–168.
- Mithani, Murad A. (2019). Corporate Political Transparency. *Business & Society*, 58(3): 644–678.
- Newmark, Adam J. (2005). Measuring state legislative lobbying regulation, 1990–2003. *State Politics & Policy Quarterly*, 5(2): 182–191.
- Newmark, Adam J. (2017). Lobbying regulation in the states revisited: what are we trying to measure, and how do we measure it? *Interest Groups & Advocacy*, 6(3): 215–230.
- North, Douglass C. (1990). *Institutions, institutional change, and economic performance*. New York: Cambridge University Press.
- Obradovic, Daniela (2009). Regulating lobbying in the European Union. In: David Coen and Jeremy Richardson (eds.), *Lobbying the European Union: Institutions, Actors, and Issues*. Oxford: OUP Oxford, 298–334.
- Oprea, Ioan; Carmen Gabriela Pamfil; Rodica Radu and Victoria Zastroiu (2006). *Noul Dicționar Universal al Limbii Române*. București: Litera Internațional.
- Ozymy, Joshua (2013). Keepin on the sunny side: scandals, organized interests, and the passage of legislative lobbying laws in the American States. *American Policy Research*, 41(1): 3–23.
- Øyvind, Ihlen; Anne Skorkjær Binderkrantz and PerOla Öberg (2021). Lobbying in Scandinavia. In: Eli Skogerbø; Øyvind Ihlen; Nete Nørgaard Kristensen and Lars Nord (eds.), *Power, Communication, and Politics in the Nordic Countries*. Gothenburg: Nordicom, University of Gothenburg, 305–323. [<https://doi.org/10.48335/9789188855299>]
- Radu, Bianca (2019). The impact of transparency on the citizen participation in decision-making at the municipal level in Romania. *Central European Public Administration Review*, 17(1): 111–130.
- Roberts, Alasdair (2006). *Blacked out: Government Secrecy in the Information Age*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rothstein, Bo (2005). *Social Traps and the Problem of Trust*. Cambridge, UK – New York: Cambridge University Press.
- Rothstein, Bo (2011). *The Quality of Government. Corruption, Social Trust, and Inequality in International Perspective*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schramm-Nielsen, Jette (2018). Scandinavia: Europe's advanced north. In: Robert A. Crane (ed.), *The Influence of Business Cultures in Europe An Exploration of Central, Eastern, and Northern Economies*. London: Palgrave Macmillan, 1–40.
- Schubert, Louis; Thomas R. Dye and Harmon Zeigler (2016). *The Irony of Democracy: An Uncommon Introduction to American Politics*. 17th ed. Boston, MA: Cengage Learning.
- Schnackenberg, Andrew (2009). *Measuring Transparency: Towards a Greater Understanding of Systemic Transparency and Accountability*. Cleveland, Ohio: Department of Organizational Behavior, Weatherhead School of Management, Case Western Reserve University.
- Schnell, Sabina (2020). Transparency assessment in national systems. In: Hester Paanakker, Adam Masters and Leo Huberts (eds.), *Quality of Governance: Values and Violations*. London: Palgrave Macmillan, 81–101. [https://doi.org/10.1007/978-3-030-21522-4_4]
- Sporea, Danijel (2024). Podsticaj lobiranja u zakonskoj formi kao prepreka korupciji. *Revija za evropsko pravo*, 26(1): 117–142. [<https://doi.org/10.56461/rep260124.06.S>]
- Suwaj, Patrycja Joanna (2009). Transparency as value and principle of the public affair management in a state under the rule of law versus public officials' duty to present financial declarations. In: Halina Święczkowska and Sławomir Oliwniak (eds.), *Axiology of the Modern State Under the Rule of Law*. Białystok: University of Białystok, 111–124.
- Veksler, Albert (2015). Diluted regulations-a need to review the theoretical classification of the different lobbying regulatory environments. *Journal of Public Affairs*, 15: 53–61.
- Vujaklija, Milan (1975). *Leksikon stranih reči i izraza*. Beograd: Prosveta.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Independent Commission Against Corruption [ICAC] (2010). *Investigation into Corruption Risks Involved in Lobbying*. ICAC Australia Report, November. Dostupno na: [www.icac.nsw.gov.au]. Pristupljeno: 22. 7. 2024.
- Sapin II (2016-1691). SAPIN II- LOI n° 2016-1691 du 9 décembre 2016 relative à la transparence, à la lutte contre la corruption et à la modernisation de la vie économique-1). Dostupno na: [https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000033558528]. Pristupljeno: 2. 8. 2024.
- Sveto Jevandjelje po Jovanu. London: Scripture Gift Mission, 14 Bedford Street, Strand W.C. 2. Dostupno na: [https://pretraziva.rs/show/sveto-jevandjelje-po-jovanu.pdf]. Pristupljeno: 4. 8. 2024.
- The Britannica Dictionary. *Transparency*. Dostupno na: [https://www.britannica.com/dictionary/transparency]. Pristupljeno: 10. 7. 2024.
- The Center for Public Integrity [CPI] (2003). *Hired Guns "How the Feds stack up"*. May 15. Dostupno na: [https://publicintegrity.org/politics/state-politics/influence/hired-guns/how-the-feds-stack-up/]. Pristupljeno: 30. 7. 2024.
- Transparency International [TI] (2023). *Corruption Perceptions Index- CPI 2023*. Dostupno na: [https://www.transparency.org/en/cpi/2023]. Pristupljeno: 30. 8. 2024.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER

Received: 2024/9/11

Accepted: 2024/10/5

TRANSPARENCY AS A NORM IN THE REGULATION
OF THE FIELD OF LOBBYING

by

DANIJEL SPOREA
Belgrade, Serbia
daniel.sporea@gmail.com

SUMMARY: There are strong normative and rationalist ideas in the lobbying transparency debate. One common thinking is that the transparency of lobbying makes information publicly available and thus helps public understanding of policy as well as control of legislative processes, all intending to increase accountability. Another line of argument about lobbying transparency aims to make the process visible to political insiders and that immediate visibility promotes respect for the rules of the game. In most of these scientific reflections, there is room for understanding, but also consideration of regulations on lobbying, which indicate certain potential advantages that make the norm of lobbying essential from that aspect. On one hand, greater attention is focused on formal laws that are explicitly dedicated to lobbying and lobbyists. However, on the other hand, the focus is on transparency and disclosure of lobbying activities. The starting point for this paper is the just-mentioned argumentation, i.e. the assumption that transparency in part of the legal regulation of lobbying becomes a designed codified norm. In the paper, the author tries to emphasize this premise, pointing to the principle of disclosure of information that represents the basis of communication between all actors in the lobbying process. Furthermore, it describes the rules, measures and other regulations that are appropriate for lobbying activities.

KEYWORDS: lobbying, transparency, responsibility, information, risk of corruption, regulatory measures-regulations

UDC 3.071.51(4)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2492523A>
REVIEW SCIENTIFIC PAPER
Received: 2024/9/10
Accepted: 2024/9/16

EUROPEAN BORDERS: A THEORETICAL APPROACH

JEAN-PHILIPPE ANTONI

University of Burgundy – CNRS
Department of Geography and Planning
Dijon, France
jean-philippe.antoni@u-bourgogne.fr

ABSTRACT: Borders are commonplace boundaries that can be found on any world map. They are an accurate representation of the political organization of states, but they are inadequate for mapping the reality and diversity of Europe’s regions, incapable of considering peoples on multiple scales of belonging. More complex ‘spatial fringes’ are in themselves part of the European heritage, within a framework that relies on federative interlocking more than on a binary juxtaposition of jurisdictional entities. What about Europe’s external borders? They can be envisaged as margins and confines (in Russia, Turkey and the Mediterranean) with limits fluctuating throughout history according to the power of civilizations. Rather than reducing these “borders” to walls, it is necessary to make them thicker, and use the diplomatic intelligence inherited from centuries of confrontation with borders to control what others manage with fences and machines.

KEYWORDS: Borders; Fringes; Scales; Belonging; Europe

World maps focusing on Earth’s physical and political features are commonplace today and can be found in any classroom, any living room or any gift shop. They usually present the borders between political states as a chemical separator. On either side of this separator, colored spaces are juxtaposed and seem to have nothing to do with each other. As a result, separators on world maps only consider the border at its “zero level”, that of a truncated visualization of realities interwoven in space and appearing through time, particularly on a continent as rich and complex as Europe. These world maps are obviously useful at elementary school to learn about the primary world’s organization.

However, they present a geography for children, and it is time to oppose a geography for adults.

FRONTIERS IN EUROPE

Let us illustrate this need with a few examples. France, Germany, Belgium and Switzerland are distinct state entities. As such, they can be represented by different colors, along lines that delimit their current jurisdiction. However, between France and Germany, this absolute separation automatically erases the specificity of the “border area” linking these two countries. In this case, the “border area” is named Alsace. It is legally attached to France, but its historical language and culture could justify a “more Germanic” color. The same reasoning can be applied to Switzerland, which appears as a uniform polygon, whereas the diversity that constitutes its specificity would justify a gradation of colors to bring it closer to France, Germany or Italy, depending on its linguistic characteristics. The problem obviously arises in the same way for Belgium (between Flanders and Wallonia) as for many other European regions.

To do better, is it sufficient to change the mapped criteria, and no longer consider the boundaries of states, but those of languages or cultures? And by extension, why not landscapes, architecture or culinary traditions, which are also concrete elements of regional distinction? The idea is seductive, but it leads to the same simplistic result: Flanders is not just a region where Flemish is spoken outside the Netherlands; it is Belgium, just as Alsace is France. In fact, the problem of world maps can be summed up in two words: multi-membership and multi-scalarity.

A reality: multi-membership

The notion of “membership” is an identity referent based on the fact of belonging to a group (family, religion, political group, geographical region) either by inheritance or by choice. However, contrary to what a world map shows, these groups are not necessarily exclusive and juxtaposed. On the contrary, they can intersect to form a new whole, but without canceling the original groupings. For instance, people can live both in the Tropics and in the Northern Hemisphere, or in the Southern Hemisphere and it is not easy to show on a classical map the high complexity of shapes to which this interlocking could lead if it were possible to apply the concept of multi-membership to a real case of geographic regionalization. Mathematically, it relies on the “set theory” developed by Georg Cantor [Cantor 1932] at the end of the nineteenth century.

Moreover, it is not always possible to establish a membership relationship with certainty.

1. Firstly, uncertainty is linked to blurry criteria. In the case of linguistic affiliations, for instance, how can one incorporate into the same group local variants that are sometimes very different, as it

exists in Germanic languages (High German, Bavarian, Swiss or Austrian German, and so on)? Or on either side of the line – itself very blurred – that separates the heritage of the Oc and Oïl languages in the south and the north of France?

2. Secondly, uncertainty may be linked to subjectivity. The perception of territories only exists through individual or collective filters (usually education and culture), which are imprecise and uncertain by nature. This is particularly true for all the spaces that we experience or perceive in history and in our life. And it is a good question that can be asked here in Belgrade: what about the borders of Kosovo, that unilaterally proclaimed its independence in 2008, but that Serbian people still consider as a cradle of their identity?

Then, the world is obviously often divided into spaces for which there is no ambiguity of belonging or membership. But these spaces are also often separated by much “fuzzier” fringes, which can only be approached by accumulating complex information sometimes difficult to compare. This reality is the antithesis of the simplicity implied by the common notion of “border”. In this context, border mapping merely reduces the problem to a simplification that impoverishes reality, and in some cases, denies its existence. Realistically speaking, the problem should be reversed: it is the border that should not exist, because it is often ineffective in proposing a regionalization worthy of Europe’s richness and diversity.

Another reality: multi-scalarity

It is clear, then, that the problem is far more complex than usually portrayed by those who see borders as the ultimate solution to every problem in the world. However, it becomes even more complex when considering the issue of multi-scalarity [Lacoste 1976].

In France, for example, everyone can legitimately and simultaneously claim to belong to a city, a department, a region and the Nation. Each of these entities constitutes a part of identity that can be mobilized to define oneself, by adapting one’s “level” of identity to their interlocutor: two French people define themselves by their region, two inhabitants of Britain by their department, two inhabitants of the same department by their city, and so on. All over Europe, we can find spatial entities that allow this kind of interlocking of affiliations. Then, a “flat” cartographic analysis is not enough. It must be coupled with a vertical approach to understand how scales fit together and overlap from local to global. As Terrestrial, people of course all belong to the global level of the planet Earth and it would be a pity to forget that there are many local and regional steps before reaching this ultimate stage, which would only be useful and discriminating by comparison to an extraterrestrial form of life.

Likewise, it is very probable that the trajectory leading from where one lives to this final global level (Earth) is not comparable for everyone. It is also reasonable to assume that this trajectory differs depending on the starting

location point and the number of levels that have to be crossed to reach it. It follows that Europeans are probably not all European in the same way, depending on whether they live in France, the Czech Republic or Finland. However, it does not detract from the fact that they are indeed European, since they all belong, at a given moment, to the same group and share, at a precise level, the same membership.

The question that follows is practical. Can one individually define and count the levels of memberships that vertically enrich their own identity? And finally, what can one conclude from these various points? One can propose four assumptions for determining limits, borders and fringes:

1. It is a complex operation involving multiple criteria. These criteria must be chosen for their relevance, which is necessarily a political choice. They can be approximated by a series of information and data (about languages, cultures, traditions, architecture and so on) that should be organized in a digital system enabling qualitative and quantitative processing.

2. It must be based on a dual objective: minimize the internal variance and maximize the external variance. In other words, a set can be considered correct when the similarity of its elements reaches its maximum, as does the difference separating it from other sets. This variance allows defining, in one way or another, what is “one” and what is “other”, and above all, the threshold where “one” becomes “other”.

3. The result of this operation cannot be summarized as a simple boundary line or a simple frontier, since linear topology implies a binary separation unadapted to the nature of the problem. At the very least, it should correspond to a series of lines or polygons which can be grouped together to form spatial bangs, that will naturally appear blurred and uncertain.

4. The result should lead to a reflection on the organization of territories. While the legitimacy of nation-states is largely based on a binary linear logic, the structure of experienced territories within a federative system, as it existed for example in the great empires, seems more likely to reconcile geographical realities and political administration.

FRONTIERS OF EUROPE

These first considerations were established so far to discuss borders in Europe. However, are they valid to say something interesting about the borders of Europe, those that distinguish Europe from other continents, or other civilizations? First of all, let us remember that Europe is only called a continent by misuse of language: it just corresponds to the western part of a much larger entity, Eurasia, or even Eurafasia. It is only “a small peninsula” at the western end of “old Asia”. To study this European peninsula, let us now focus on its three major borderlands: Russia, Turkey and the Mediterranean sea.

Europe: margins and power

Is Russia part of Europe? Geographically, it is debatable, because most of its territory is located in Asia, with ethnically and culturally diverse populations. Demographically, however, the vast majority of Russians live at the west of the Urals mountains. The dichotomous immensity of the Russian space explains the embarrassment of cartographers when they are asked to map Europe: if Russia is included, Europe is far too large; if it is omitted, it is incomplete. Between these two options, Russia is neither in nor out of Europe; it straddles the divide between Europe and Asia, and represents their geographical junction. Russia is a European boundary in itself, and as such, a decisive element of the European civilization.

In the south of the Black Sea, the boundaries of Europe appear relatively obvious when one passes the Bosphorus Strait. Bosphorus is the place of one of the oldest and most beautiful cities in the world: Byzantium-Constantinople-Istanbul. Byzantium was founded by the Greeks in the 7th century BC; Constantinople was the capital of the Eastern Roman Empire, before becoming the one of the Ottoman Empire in 1453; Istanbul is the name Atatürk finally gave to the city in 1930. As a result, Turkey remains a European fringe, that encompasses much of the legacy to which one refers when speaking about the Greek heritage. Cities like Troy, Ephesus or Miletus are currently located in Turkey. The question that arises is very simple: is it reasonable to consider this heritage as one of the foundations of European culture, but to deny any form of proximity between Europe and Turkey? In reality, Turkey's exceptional geographical position is essential between Europe and its Asian-Minor confines, and must be understood within the framework of a continental cooperation, enabling each to preserve its cultural and religious integrity.

At the junction of the three continents of the Old World (Europe, Asia and Africa), the Mediterranean is a paradoxical sea, a complex region full of ambiguities. On one hand, it is the cradle of European civilization. Its authentic Latin name, *Mare Mediterraneum*, bears clearly its main particularity: it is "a sea in the middle of the lands" and this "middle" generates a multitude of movements. During the Middle Ages, they included the Muslim conquest of its northern shores and the Reconquista of 1492, when the Ottomans still controlled the Balkans. In the 19th century, following the footsteps of the ancient empires, the great European powers once again settled on Mediterranean southern shores, and in 1869 France built the Suez Canal, enabling the whole Europe to extend its influence as far as the Pacific ocean.

Historically, the Mediterranean sea can then be considered as a kind of "civilizational extension margin", a space where great powers "adjust" their territorial influence. Logically, the limits between these powers are mobile. They "live" and "move" at the rhythm of peaceful or warlike movements, diplomatic compromises or military confrontations. In any case, these movements are determined by the power of the groups that collide there. The resulting cartography can simply be considered as the measure of their strength or weakness, on either side of a "border" that circumscribes them but also unites them in a common geo-history.

From a geographical point of view, the Mediterranean thus represents a kind of margin of civilizational extension for both Europe and Muslim world, a space for the “adjustment” of powers, confirming the theory proposed by the German “geopolitiker” Friedrich Ratzel. In his work, which still constitutes a significant basis for academic geopolitics, the frontier actually corresponds to a “dynamic organ” that must not be confused with a simple line [Ratzel 1897]. However, current geopolitical events indicate that the hypothesis of a clash of civilizations, put forward in 1996 by Samuel Huntington [Huntington 1996], is still present, particularly between Islam and the West, which is reactivating tensions in the Mediterranean region.

A challenge: panache against walls

The balance of power is a bit different in the 21st century than before in history. Actually, today’s Afro-Muslim power derives more from its demographic weight than from its desire for expansion. Since 2015, following the failure of the “Arab Springs”, it has taken the form of massive migratory pressure towards Europe, emptying one continent of its lifeblood while destabilizing the internal order of the other. This is largely due to the political situation in Tunisia, Syria and Libya, which for a long time acted as migratory locks through a series of diplomatic negotiations with European governments, but which today act as veritable open floodgates. If one looks at population projections for 2050, it is clear that the border between Europe and Africa has been moving northwards for almost a century, and will continue to do so if no proactive political measures are taken to counterbalance the demographic masses involved. Given the scale of the situation, it is also a safe bet that simple border posts, or even walls, will not be sufficient to stop a process with inertia already considerable, and for which a lasting solution can only be found through negotiation and cooperation that must involve the entire Mediterranean fringes (Figure 1). This is certainly one of the major conditions for peace in Europe.

Paradoxically, the world is currently experiencing a process of “rebordering”, an increase in border controls, just when we thought borders had disappeared. Faced with the flow of goods and people moving within the world’s globalization, some states are reinforcing their barriers, sometimes building walls as a last-ditch solution to their widespread loss of sovereignty. Walls are thus both a resurgence of states and a witness to their erosion, a desperate attempt to continue to exist in a globalized world, an extreme response to a situation considered dangerous: smuggling, terrorism, illegal immigration, internal security [Rosière 2020]. From this point of view, borders are obviously legitimate and sometimes welcome.

However, this legitimacy naturally raises the question of the borders of Europe and its states, which is the subject of increasingly nervous political debates and positions. Some are in favor of abolishing borders in the name of the trade opportunities offered by a supposed “happy globalization”. Others, on the contrary, advocate to strengthen the borders in the name of sovereignty and autonomous decision. Both solutions appear simplistic, and, in reality they are coupled.

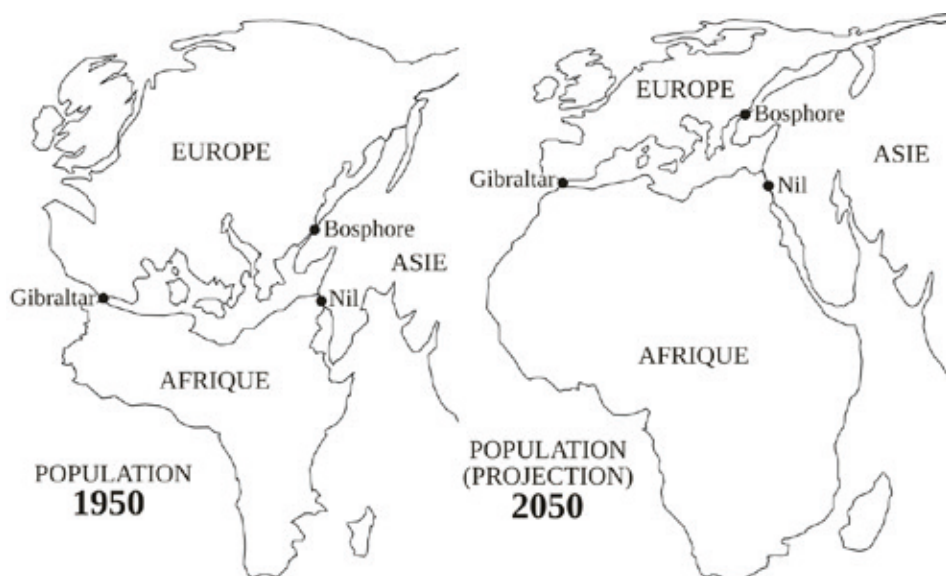

Figure 1. Population in Europe and Africa between 1950 and 2050

[Source: UN World Population Prospects 2010]

At the end, everything happens as if the world were trying to fit into the borders of a scholar world map, a caricatured simplification pitting juxtaposed spaces against each other, in a political context that has often failed to find a more elegant diplomatic solution. Some would say that “war consists in walking on the border of our neighbor’s land”. However, peace, might one reply, consists perhaps in walking on the fringes in front of others. Rather than reducing borders to walls (following the American or Israeli solutions), Europe should instead thicken them, so as to control with panache and intelligence what others manage with fences and machines [Zajec 2017]. To sum up, people do not hope for a fortress-Europe, but for a Europe that shines!

REFERENCES

- Cantor, Georg (1932). *Gesammelte Abhandlungen Mathematischen und Philosophischen Inhalts*. Zermelo.
- Huntington, Samuel P. (1996). *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. New York: Simon & Schuster.
- Lacoste, Yves (1976/2014). *La géographie, ça sert d'abord à faire la guerre*, La Découverte.
- Ratzel, Friedrich von (1897). *Politische Geographie*. München und Leipzig: R. Oldenbourg.
- Rosière, Stéphane (2020). *Frontières de fer. Le cloisonnement du monde*. Éditions Syllepse.
- Zajec, Olivier (2017). *Frontières. Des confins d'autrefois aux murs d'aujourd'hui*. Éditions Chronique.

ЕВРОПСКЕ ГРАНИЦЕ: ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП

ЖАН-ФИЛИП АНТОНИ
Универзитет у Бургундији
Департман за географију и планирање
Дижон, Француска
jean-philippe.antoni@u-bourgogne.fr

РЕЗИМЕ: Границе су уобичајена ограничења која се могу наћи на било којој мапи света. Оне су тачан приказ политичке организације држава, али су неадекватне за мапирање стварности и разноликости европских региона, неефикасне да размотре народе по више скала припадности. Сложенији „просторни рубови” су сами по себи део европског наслеђа, у оквиру којих се више ослања на федеративно преплитање него на бинарно супротстављање јурисдикционих ентитета. Шта је са спољним границама Европе? Оне се могу замислити као маргине и границе (у Русији, Турској и на Медитерану) чија ограничења варирају кроз историју у зависности од моћи цивилизација. Уместо да ове „границе” сведемо на зидове, морамо да их учинимо дебљима и да искористимо дипломатску интелигенцију наслеђену из векова конфронтација са границама за контролу онога чиме други управљају оградама и машинама.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: границе, скале, припадање, Европа

UDC 314.116(=163.41)(497.115)
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2492531R>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 11. 9. 2024.
Прихваћен: 17. 9. 2024.

ЧЕТВРТ ВЕКА КАСНИЈЕ: ЕЛЕМЕНТИ ЕТНИЧКОГ ЧИШЋЕЊА У СЛУЧАЈУ ПРОГНАНИХ СА КОСОВА И МЕТОХИЈЕ

ЂОРЂЕ Д. РАДОВАНОВИЋ

Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
Филозофски факултет, Катедра за социологију
Филипа Вишњића ББ, Косовска Митровица, Србија
djordje.radovanovic@pr.ac.rs

ФИЛИП М. ОБРАДОВИЋ

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић
24. новембра ББ, Лепосавић, Србија
philipobradovich@gmail.com

САЖЕТАК: У раду настојимо да опишемо процес повратка прогнаног становништва са Косова и Метохије двадесет пет година након оружаног сукоба, који се у чланку посматра кроз призму *етничког чишћења*, с циљем да се мапирају главне препреке у процесу повратка. Обратићемо пажњу на статус ове групе лица, анализираћемо проблеме и препреке с којима се суочава као једна од најмаргиналнијих група, чији је садашњи профил директна последица сукоба на Косову и Метохији. У анализираним документима уочићемо баријере које се идентификују са програмима етничког чишћења у процесу повратка Срба и другог неалбанског становништва, присутног упркос споразумима и актуелном процесу „нормализације односа” Београда и Приштине. Немогућност повратка у вези је са узурпираном приватном имовином, општом климом контролисане несигурности, етничким насиљем, али и политизацијом правних институција и агенција надлежних за руковођење процеса повратка. Надасве, закључује се да је повратак Срба и других неалбанаца на Косово, ограничен незаинтересованошћу међународних тела, пре свега УНМИК-а и Европске уније, којима недостаје политичка воља за окончање проблема повратка.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: повратак прогнаног становништва, „етничко чишћење”, Србија, Косово и Метохија, Косово: социјално-правни статус расељеног становништва

УВОД: ЕЛЕМЕНТИ ЕТНИЧКОГ ЧИШЋЕЊА У СУКОБУ СРБА И АЛБАНАЦА НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

Дуготрајни сукоби на територији Косова и Метохије представљају само један од бројних примера у свету, где се вековима преламају процеси обележени идејама које неретко за крајњу сврху имају постизање циља етнички чистог простора. Разуме се, процес етничког чишћења по правилу је обостран, обележен елементима освете [Boyl 2014] у коме обе стране тврде да изворно полажу право на спорну територију са префиксом верских или економско стратешких интереса. Спор око Косова¹, између Срба, који неизоставно према међународним стандардима полажу право на ову територију, и Албанаца, темељи се углавном на међуетничком дисбалансу политички креираног у корист албанске етничке групације у периоду владавине југословенских комуниста [Zdravković 2005], чему је посебно допринела „ускогрудост” српских титоиста; дозволивши им да се пред очима отима државна територија зарад ситних партијских интереса [Вукадиновић 2018: 55].

Атмосфера систематског насилног свођења Србије у подјармљени федеративни положај коначно је, готово разумљиво, наишла на контраотпор сменом комунистичког система крајем 80-их година; те укидањем „државних ингеренција” [Надовеза 2020] Социјалистичкој Аутономној Покрајини Косово, од када више него званично почиње „косовска криза” обележена сепаратистичким деловањем терористичке организације тзв. Ослободилачке војске Косова (ОВК) и тежњом Србије да коначно оспособи правни систем како би профункционалисала као држава [Шутовић 2004: 137]. Ауторитарним притисцима и политичком заменом кадрова у косовској Скупштини од стране Београда, ревидирана је аутономија и Устав из 1974. године, што је био довољан разлог да Албанци приступе сепаратистичким снагама оличеним у ОВК групацији преко које убрзо крећу у терористичке акције и појединачна и масовна убиства и отмице српских цивила и полицајаца. С друге стране, у настојању да се очува државни систем, из Београда се шаљу јаке полицијске снаге које најпре онемогућавају покрајинским посланицима прилаз згради парламента чему се одговара формирањем паралелног косовског државног система [Ogar 2014]. Бојкот државних институција довео је до репресије Београда оличеној у удаљавању Албанаца са значајнијих радних места, тако да је на албанизацију с једне, одговарано србизацијом с друге стране [Hofbauer 2009: 97]. Етничко чишћење обележило је маневре обе стране у другој половини десете деценије 20. века, где је на терористичке акције ОВК одговарано

¹ Термин се користи да би се означио политички проблем, док се територија Косова и Метохије посматра у складу са међународно-јавним правом, Уставом Србије и Резолуцијом СБ УН према којој је покрајина саставни и неотуђиви део Републике Србије.

јаком одмаздом, неретко са елементима освете [Boyl 2014], због чега су чињени ратни злочини често и над албанским цивилима. У сврси контроле територије, обе стране, у зависности од тренутне војне моћи током рата, користиле су различите мере етничког чишћења; са правилом да, како је ОВК „била у стању да у својим операцијама осваја не само цела села већ и широке области – то су били свеобухватнији и масовнији војни одговори Београда” [Hofbauer 2009: 103]. Западна подршка сепаратистима несумњиво је, и у ратним али и послератним околностима, тежила конституисању нове албанске државе на Балкану [Глишин 2018], а систематске мере колективног и индивидуалног терора над српским живљем, отимање и скрнављење културне баштине, нису престале ни окончањем сукоба, односно ни након доношења Резолуције 1244 у Савету безбедности УН, која је требало да буде гарант мира и решавања међуетничких односа у покрајини. Бројна истраживања [нпр. Радовановић 2023], показују да се тренд насиља наставио до данашњих дана упркос чињеници да је у пракси дискредитована Резолуција 1244 СБ и по њој гарантовани суверенитет СРЈ (Србије), те наступили Бриселски споразуми који пут „нормализације односа и помирења” трасирају ка крајњој независности Косова.

У наредним редовима настојимо да презентујемо процес повратка прогнаног становништва са Косова и Метохије, најпре дајући дефиницију етничког чишћења као примарног елемента који обележава наведени процес, потом анализирамо Стратегије и Извештаје организација задужених за процес повратка, с циљем да се направи подробна анализа у двадесетпетогодишњем периоду након ратних сукоба. Примарно дајемо анализу повратка током периода „замрзнутог конфликта” (1999–2010), да би се потом усредсредили на период дијалога и помирења који траје и данас (2011–2024).

ЕТНИЧКО ЧИШЋЕЊЕ: КАРАКТЕР И ДЕФИНИЦИЈА

Краткотрајна исувише исполитизована историја феномена „етничког чишћења” (eng. *ethnic cleansing*) „израслина” је креатора језика рата и у функцији је ојачавања ратне позиције медијском пропагандом. Прва употреба термина „етнички чистог” користи се поводом програма у Другом светском рату, изведеног из речи „чишћење”, која се и до тада односила на елиминисање политичких непријатеља, касније етикетираних етницитетом [Petrović 2007: 11]. Заправо је иста појава само заменила термин „присилног исељавања становништва” (*касније етничкој проширења*), чиме је допринела порасту емоционалног набоја, те популаризовала његово медијско представљање [Vladisavljević 2011: 108].

Тако Мајкл Мен [Mann 2005] „етничко чишћење” дефинише у ширем и у ужем смислу. „У ширем смислу, етничко чишћење је генерички појам који укључује различите облике кршења индивидуалних и колективних права припадника једне или више етничких група” (...), односно, у ужем смислу „појам етничко чишћење означава само једну од више разграничених стратегија регулације националних и етничких сукоба, укључујући

геноцид, поделу територије, сецесију, интеграцију, асимилацију, контролу, федерализам и консоцијацију” [cit. u. Vladislavljević 2011: 109]. За друге ауторе, етничко чишћење представља „систематски организовано, и присилно уклањање, средствима насиља, и углавном за стално, групе која је одређена својим етницитетом или националношћу” [Ther 2016: 1; cit. у: Delibašić 2022: 30]. Своје корене вуче из сложене предисторије међуетничких односа а посебно из периода изградње модерних држава, због чега појам и представља „телевизијску перцепцију културе” [Akbar 2010].

У том је смислу „етничко чишћење” у вези процеса насилног претварања етнички хетерогене у етнички хомогену територију која подразумева уклањање материјалне и духовне културе с циљем да се на одређеном простору „изврши њихова ревизија када је то могуће, како би они били стављени у функцију „потврђивања етничке чистоте” [Šuvaković i Rakić 2017: 69–70]. Надаље, неопходни услови за реализацију етничког чишћења тичу се „својатања” одређене територије од две углавном етнички различите групе, дискриминацијом или репресијом веће над мањом, жељом за историјским реваншизмом, остваривањем ратних циљева и сл. [Vladislavljević 2011: 109].² Елементи етничког чишћења неретко могу имати привидно фину формулацију. Оне се тичу управних одлука усвајања дискриминаторних закона, употребу медија за сејање страха и мржње и сл. Очигледно да се етничко чишћење манифестује кроз бројне поступке и акције а осим одласка и прогона, имају за циљ и спречавање повратка припадника одређене етничке групе [Munivrana Vajda 2011: 1927]. Етничко чишћење можемо дефинисати и као: „Настојање одређене углавном већинске групације да на дефинисаној географској области, карактеристичној по мултиетничности становништва, културе и верске баштине, насилно ’избрише’ и уклони елементе етнички *групои*; са дугорочним циљем и акцијама да наведено подручје одржи етнички, верски и национално хомогеним, при чему спроводи системске мере (не)насилног карактера, да *сиречи њовраишак* одређене популације на етнички ’очишћену’ територију, чиме крши широк сјасет људских и мањинских права супротно међународним конвенцијама (*некада и сојсџивеним нормама*), чинећи тиме својеврстан етноцид и културоцид”.

ИСТРАЖИВАЧКИ ПРИСТУП

Предмет истраживања односи се на утврђивање проблема са којима се крајем прве четвртине века од изгнанства, сусрећу интерно расељена лица (ИРЛ) са простора јужне српске покрајине Косово и Метохија, посебно у периоду дијалога и помирења између Београда и Приштине под покровитељством Европске уније, у временском интервалу постконфликт-

² Етничко чишћење у пракси укључује бројна недела као што су: „геноцид, етноцид, присилно покрштавање, присилно исељавање становништва, стерилизација, принудни брак, силовање, погром, размена становништва и потпуна забрана језика и културе појединих група, као и оне облике који се остварују без непосредне употребе физичке принуде – делимичну репресију језика и културе, селективно (ограничено) исељавање/колонизацију, сегрегацију и добровољну асимилацију” [Vladislavljević 2011: 109].

них односа (2000–2024). Проблем наведене тематике тиче се превасходно могућности повратка прогнаног становништва, институционалног настојања да се овај проблем реши, али и оквирног положаја и социјалног статуса расељеника. Превасходни циљ истраживања односи се на испитивање везе између ширих међуетничких и друштвено-политичких карактеристика у којима се одвија процес повратка и самог повратка, те дијалога и нормализације односа Београда и Приштине, која се одвија уз повремене и привремене кризе већ више од дванаест година. Процес повратка пратимо у контексту међународних обавеза које је УНМИК администрација преузела као један од својих примарних циљева решавања конфликта на подручју којим управља. За потребе рада анализираћемо званична документа (Националне стратегије, Извештаје, те Стратегије о одрживом повратку). Укупно 16 докумената која се примарно баве наведеном тематиком надлежних институција укључених у процес повратка (Комесаријат за избеглице и интерно расељена лица РС; Комесаријат за избеглице и миграције РС; UNHCR; UNICEF; Високи комесаријат УН за избеглице). Документа су објављена у периоду од 2000–2024, и анализирају се на релевантној, комплетној доступној грађи [уп. Стојшин 2014]. Општи циљ је да се направи дугорочни пресек проблема и препрека са којима се ова лица сусрећу у постконфликтном миљеу. У анализираним документима Стратегијама и Извештајима пратимо шири контекстуални оквир *йоврайика* који се користи као јединица методе анализе (садржаја) [Пајовић 2016] са идејом да се уз квантификацију (у овом случају само одређених аспеката), допринесе и квалитативној дескрипцији проблема повратка. У истраживању се квалитативном (холистичком) приступу уступа предност, због своје прилагођености наведеној тематичи предмета. Задатак анализе је да се изведу закључци о претпостављеним циљевима одашиљача порука, њихове ефекте на примаоце који нису утемељени само у садржају поруке, већ и у друштвеном контексту у коме се комуницирање одвија. Анализа обухвата стандардну процедуру квалитативне обраде појмова и тема које се могу разазнати у грађи а тичу се проблема *йоврайика*, затим, синтезу предмета с намером да се у тематичи уочи доминантан дискурс из анализе [Манић 2014]. Критеријуми на основу којих се врши избор тема из анализираниог материјала садржи термине и категорије произашлих из дефиниције појма етничког чишћења за коју се у овом случају претпоставља да је у вези проблема повратка. Крајњи циљ рада односи се на мапирање кључних проблема, њихову дескрипцију, те разумевање у складу са актуелним друштвено-политичким околностима.

ЕЛЕМЕНТИ ЕТНИЧКОГ ЧИШЋЕЊА У ПРОЦЕСУ ПОВРАТКА ПРОГНАНОГ СТАНОВНИШТВА: ИСТОРИЧНОСТ И ЊЕГОВЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Пацификацијом терористичке ОВК и уз присилно исељавање албанског становништва од стране СРЈ, појачано агресијом НАТО пакта, са Косова је у интервалу од марта до јуна 1999. напустило око 800.000 Албанаца и

најмање 100.000 Срба који су се такође селили у страху од бомбардовања [OEBS, 1999]. Примера ради, Комесаријат за избеглице Републике Србије бележи да је пре 1999. године са Косова и Метохије расељено свега 449 неалбанаца, а након НАТО бомбардовања у другом кварталу текуће године (април, мај, јун), регистровано је чак 125.653 лица, да би у трећем кварталу (јул, август, септембар) наведени број био допуњен са 35.532 лица. Након тога, у четвртом кварталу 1999. и првом кварталу 2000. године, процес расељавања јењава али никако не престаје, те је у том периоду расељено још 11% односно 11.115 лица [Registracija lica raseljenih sa Kosova i Metohije, 2002: 13]. Основна права повратка свих грађана расељених са Косова, регулисана су одредбама Резолуције 1244 СБ УН и постављена као приоритетни значај међународне администрације. У сарадњи са међународним организацијама (UNHCR, UNOSHA и UNDP), усвојена је „Национална стратегија за решавање питања избеглица, ратом захваћених и интерно расељених лица” [2002] као и „Програм за повратак расељених лица на Косово и Метохију”.³ Оно што је наводно збуњујуће остало до данашњих дана у вези са чињеницом да је до доласка и ангажмана међународних снага (УНМИК и КФОР), принудно расељавање, најпре српског а потом и албанског становништва, правдано фактом да су на Косову активне терористичке групације (ОВК),⁴ односно ауторитарна недемократска управа С. Милошевића када је у питању исељавање Албанаца. Међутим, како УН (УНМИК) и НАТО снаге (КФОР) преузимају све полуге власти на Косову до мере да себе уздижу изнад закона [Boldvin 2006: 5], интригантан је процес исељавања Срба настављен и након 2000. година под међународном управом у јужној српској покрајини.

Поређења ради, како се наводи у једном извештају Међународне кризне групе, за трогодишњи период, након рата вратило се само 5.800 лица неалбанских заједница. Основне препреке повратка доминанте за наведени период, везују се управо за оне елементе због којих је наводно извршена агресија на СРЈ (Србију); Србима је онемогућена „слобода кретања, приступ кућама и земљи, могућност запошљавања, могућност да мањине користе јавне услуге, као и (негативан) став заједнице која их прихвата” [Povratak u neizvesnost: interno raseljena lica sa Kosova i proces povratka 2002: 4].⁵ Само

³ Република Србија је такође „Заједничким документом (СРЈ-УНМИК)” од 5. новембра 2001. године (в. члан 2) систематски приступила решавању проблема са којима се сусрела након 1999. године. Оснивањем Координационог центра за Косово и Метохију намењеног координацији између институција УН, институција Србије, али и хуманитарних организација за помоћ ИРЛ, као и поштовању самих одредби из Резолуције 1244, дало се на значајну брзо повратак прогнаног становништва, а пре свега, обезбеђење сигурног повратка свих избеглица и расељених лица у својим домовима на Косову и Метохији. Тим поводом, основана је веома брзо и Дирекција за стамбена и имовинска питања, те Комисија за решавање стамбених и имовинских захтева од стране УНМИК администрације на Косову.

⁴ Како је ова организација окарактерисана и од стране Сједињених Америчких Држава 1998. године.

⁵ Бројни случајеви страдања српског народа вршени су у циљу застрашивања повратника. На пример у периоду након рата забележени су случајеви паљења имовине, физичких и вербалних напада, усељавања у домове прогнаних, али и убиства која су, уз страдање српских жетелаца 23. јула 1999. године па до октобра исте године, попела на чак 50 припадника „мањина” међу којима су претежно Срби [Boldvin 2006: 20].

неки од инцидента који су указивали да је процес повратка непожељан, пре свега актуелним политичарима на Косову, јесте да се јула 2002. године на улицама већих градова Албанцима пласирао постер који сликовито приказује како, најлогичније Србин, врши убиство малог детета, уз паролу: „Не дозволите повратак злочинаца” [Povratak u neizvesnost: interno raseљjena lica sa Kosova i proces povratka 2002: 4]. У Националној стратегији за 2002. годину (стр. 6) констатује се да је процес повратка оптерећен преваходно нерешеним имовинским питањем, имовина прогнаних, пре свега Срба, запоседнута је, спаљена или потпуно уништена, а УНМИК-ове уредбе и Дирекције дале су минималне резултате. Као посебан проблем истиче се противправно присвајање државне имовине од стране Привремених институција самоуправе (ПИС), али и чињеница да је цивилна администрација на терену створила етничке територије у којима нема мултиетничности, јер Срби живе у затвореним селима без слободе и економског просперитета.

На предлог Координационог центра за Косово и Метохију да се у склопу Принципа програма за повратак интерно расељених изграде 24 групе насеља које би замениле садашње енклаве, посебно оне најугроженије, са идејом да се тиме стекну безбедносни услови (*слобода кретања, њраво на својину, образовање и запољњавање*), УНМИК је предложени план одбацио, истичући наводно, да се Координациони центар на челу са Београдом суштински не бави достојанственим повратком, већ стратешким интересима с циљем поспешивања кантонизације и поделе Косова [Povratak u neizvesnost: interno raseљjena lica sa Kosova i proces povratka, 2002: 8–32]. Интересовање за повратак прогнаних након три године расељеништва, гласио је: Једна трећина од 230.000 прогнаних са Космета, више би волела да се интегрише у Републици Србији или Црној Гори; друга трећина у том периоду била је заинтересована за повратак док су преостали, још увек били неодлучни. Један од главних разлога који је блокирао процес повратка, како су тада образлагали из Савета Европе, у вези је неизвесности од коначног статуса Косова [Povratak u neizvesnost: interno raseљjena lica sa Kosova i proces povratka 2002: 8–32].⁶ Наведени разлог је, разуме се у супротности са изнетим чињеницама,⁷ те је логичније говорити да је дотадашњи неуспех у (ре)интеграцији Срба произлазио као последица нерешених правних регулатива на Косову за које је био задужен

⁶ Исти тренд блокирања повратка примењиван је и од стране српских представника власти када је у питању повратак неколицине косовских Албанаца у северним општинама на Косову и Метохији. Пре свега у Косовској Митровици у насељу Брђани, где се налазе додирне тачке српске и албанске етничке групације, на размеђи Косовске Митровице и Сувог Дола.

⁷ Клајв Болдвин наводи да је међу међународним снагама на Косову веома често долазило до несугласица око политике повратка [Boldvin 2006: 25]. Примера ради, немачки контингент КФОР-а је између 2000. и 2001. године, сматрајући да још увек није постигнуто безбедно окружење, забрањивао повратак Срба, тако што је успоставио контролне пунктове и претресао свакога ко је хтео да уђе на српске поседе. Уместо да се бави нередима и спровођењем закона из мисије, немачки контингент КФОР-а је својим поступком кршио људска права али и сâм процес повратка.

УНМИК и КФОР.⁸ Калајжић каже да је УНМИК својим наступом увео паралелизам на Косову тиме што је, поред до тада важећих српских докумената и српског (југословенског) законодавства, увео своја лична и регистрациона документа и свој правосудни систем, чиме је поставио темеље за потпуно укидање српског система, те основу за кршење Резолуције 1244 и почетак изградње државног система, независног од српског [Калајжић 2024]. Мада безбедност „мањина” никада није била нормализована под управом УН, након страдања десет Срба у аутобусу „Ниш експреса” долази до кратког смиревања тензија, што представници међународне заједнице користе како би промовисали идеју да је коначно наступило време за решавање питања статуса Косова. Тим поводом, у јануару 2004. године руководиоца сектора за правосуђе и полицију у УНМИК-у, Жан Кристијан Кади изјавио је:

„Косово је добар пример који показује шта међународна заједница и УН могу постићи на заустављању етничког чишћења и изградње политичких инструмената који ће спречити да се оно понови” [Boldvin 2006: 24].⁹

Друштвено-политички миље у коме је површно промовисана политика „стандарди пре статуса”¹⁰, са идејом да се до спровођења закона што пре дође не би ли се коначно стекао статус, убрзала је његов исход другим етничким чишћењем Срба са Косова и Метохије под међународном управом, што је у пракси заправо оголело политику етницизације коју спроводе „интернационалци” [Hofbauer 2009: 135]. До 17. марта¹¹ убијено је 1.200 Срба, само у данима Погрома страдало је 10 грађана, спаљено је 935 објеката од чега 738 српских кућа, 10 јавних објеката, протерано је 4.012 становника и оскрнављено или уништено чак 35 цркава и манастира „под заштитом” готово 50.000 војника и полицајаца међународне заједнице.¹² Укупно до тада протерано је преко 220.000 људи и оштећено 112 мана-

⁸ Број спонтаних повратака 2000. године био је 1.000, док је 2001. године спао на 500. Пад броја повратника објашњава се бомбашким нападом на аутобус Ниш експреса у фебруару те године, приликом чега је, смишљеним терористичким актом убијено 11 Срба. Овај акт се догађа непосредно пре пролећа, управо онда када се људи одлучују на интензивнији повратак. Страдање Срба је неоспорно снизило број будућих повратника, посебно је утицало на намеру људи да дођу својим имањима и припреме своја поља, те поправе своје куће пре доласка наредне зиме [Povratak u neizvesnost, 2002: 12].

⁹ Говор одржан на међународном скупу у Стокхолму, 28. јануара 2004. године.

¹⁰ Идеја је била да се реализовањем стандарда (безбедности, слободе кретања, демократије и сл.), достигне нормализација након које би се преговарало о коначном статусу Косова.

¹¹ Дан после погрома у коме је протерано преко 4.000 Срба „француски КФОР војници ухапсили су у албанском делу Косовске Митровице вођу Савета за одбрану људских права и слободе (...) Халитија Беранија. Он је био тај који је агенцији АП јавио да су Срби натерали албанску децу у реку Ибар. Халити Берани је за време ваздушних НАТО напада радио за западне радио станице 'Глас Америке' и 'Дојче веле' и, на пример измислио легенду о стотину Албанаца које су Срби наводно бацили у окно рудника Трепча. Наводно су ту дубоко под земљом нашли смрт. Тада су у јулу рата 1999. ревносни западни медији радо преузели такве извештаје и објављивали их на првим страницама. После повлачења српске војске није пронађен у руднику Трепча ниједан једини леш” [Junge Welt, 6. 4. 2004; cit. u. Hofbauer 2009: 185].

¹² [Мартовски погром 2004. (2015)].

стира и црква. Међународни мировњаци наставили су истим трендом. Нова политика гласила је „Стандарди и статус”, што је за Владу из Београда значило да имају посла са „непоправљивим утопистима или са опасним циницима” [Самарџић 2008: 373].¹³

Табела 1. Интерно расељена и прогнана лица са Косова и Метохије¹⁴

ОКРУГ	СРБИЈА	ЦРНА ГОРА	УКУПНО
Косовски	87.420	8.135	95.555
Пећки	44.986	18.180	63.166
Косовско-поморавски	32.042	245	32.287
Косовско-митровички	18.423	1.835	20.258
Призренски	29.910	1.105	31.015
Расељени унутар КиМ	20.000	–	20.000
УКУПНО	232.781	29.500	262.281

Иако је УНМИК остао резистентан на етничко чишћење Срба 17. марта у чијем се деловању током тродневног дивљања косовских терориста искристалисала његова намера да не очува мир и безбедност [Димитријевић 2024: 208]; треба рећи да је изостала нека конкретна реакција и српског државног руководства. Наводно поштујући Резолуцију 1244 СБ УН и међународну управу на Космету, упркос томе што се Резолуција у континуитету кршила, а сарадња са УНМИК-ом остала без резултата, најрадикалнији корак који су српски властодршци успели да организују, не би ли спречили „хаотично стање на Косову и Метохији, јесте формирање хуманитарног конвоја за евакуацију Срба” [Димитријевић 2024: 208]. Концепт управе у коме доминира етничко насиље, примарно је утицао на положај прогнаних, те је и седам година након расељеништва њихов број још увек безначајно смањен. У једном извештају УНХЦР-а из 2007. године каже се да је и даље на подручју Србије 206.879 лица, док је на територији Црне Горе 16.202 лица.

Подразумева се да је овај број значајно виши, имајући у виду то да су многобројни припадници мањина, Роми, Ашкалије и Египћани (РАЕ) непријављени и нерегистровани. Извештај констатује фактички непромењено стање где се прогнани и даље сусрећу са неадекватно решеним питањима локалне интеграције, економским проблемима и образовним неуспехом, али и са старим проблемима узурпиране имовине на Косову, страховима и другим препрекама за повратком. УНХЦР је регистровао

¹³ Како истиче некадашњи министар за КиМ Слободан Самарџић, посебно је било разочаравајуће то да су на седници СБ УН одржаној одмах након Погрома 18. марта, сви амбасадори на челу са генералним секретаром УН Кофи Ананом „били савршено упознати са свим детаљима ових догађаја у покрајини”, мада су упркос познавању чињеница, у предлогу саопштења СБ понудили безвредан текст из кога „се није могло разазнати ни ко је кога напао, ни ко је страдао, нити било шта конкретније из јучерашњег догађаја” [Самарџић 2018: 156–157].

¹⁴ Табелу направио и кориговао аутор на основу података Канцеларије за Косово и Метохију. Више на: [Интерно расељена и прогнана лица са Косова и Метохије].

укупан број од 15.859 лица враћених на Косово до 2007. године, што обухвата и расељенике са територије Косова и Метохије [Međuagencijska radna grupa za interno raseljena lica, 2007: 10–11]. Од укупног броја, 7.052 лица су Срби са Косова и Метохије, 4.324 Ашкалија и Египћана, 1.858 Рома, 1.403 Бошњака, 585 Горанаца, а 637 су етнички Албанци, с тим што је након 17. марта додатно пребегло 277 лица, тј. 93 породице. У извештају се напомиње, као веома важан сегмент процеса повратка, да су код прогнане популације очекивања која прате преговоре о Косову, али и правно-политичку атмосферу и опште етнички притисак у значајном паду, када је у питању мотивација за повратком. УНМИК администрација, као руководеће тело на Косову и Метохији довела је до тога да је „чињеница да и данас више чланова етничких заједница напушта Косово него што се тамо враћа” [Analiza situacije interno raseljenih lica sa Kosova u Srbiji: zakon i praksa, 2007: 10–11]. Све очигледније логично решење било је у вези предлога РС – „аутономија унутар аутономије”, који је упорно одбијан, мада је највероватније био и остао једино могућа опција за санирање територијалног сукоба [Самарић 2008: 377].¹⁵

Међутим, проблем Космета ипак је био „дубљи”, што су показали „церемонијални” преговори у Бечу (2005–2006) [Јанјић 2007], али и самопроглашење косовске независности 2008. године, супротно Повељи УН и Завршном акту из Хелсинкија (ОЕБС), Резолуцији 1244, Војнотехничком споразуму и Уставу РС, од када се управа УНМИК-а у Приштини све више посматра као колонијална и непожељна. У складу са новим политичким околностима, Влада у Београду пристаје на евро-америчке услове, да применом силе и илегалним средствима утире пут косовској независности [Пророковић 2017]. Политиком „и ЕУ и Косово” Влада у Београду пристаје и на сарадњу са мисијом ЕУЛЕКС-а¹⁶ без званичног одобрења СБ УН [Давидовић 2017: 250], те на измештање преговора о Косову из Савета безбедности под покровитељство Европске уније, чиме се заправо мири са косовском независношћу [Врзић; у: Андреевич 2018: 345]. Ипак, на пољу повратка Влада доноси нову Стратегију одрживог опстанка и повратка на Косово и Метохију (2010), у којој се у складу са дотадашњим напорима износе проблеми и циљеви које би наводно требало постићи у сарадњи са међународном управом. Посебно је истакнута значајна сарадња са Канцеларијом високог комесара за људска права УН (ОХЦХР) (стр. 3). Надаље, када је у питању општа друштвено-политичка клима на Косову, везана за процес повратка српског и другог неалбанског становништва, наставља се већ коришћеним речником, у коме се каже да је до марта 2008. године према подацима Високог комесаријата за избеглице УН враћено свега 18.060 Срба, иако су процене повратка институција из Србије знатно ниже. У Стратегији [2010] упозорава се да општи економски амбијент под

¹⁵ Предлог је нашао своју форму на примеру Аландских острва у Финској, кантону Јура у Швајцарској, Јужном Тиролу са две подрегије у Италији или Каталонији и Баскији у Шпанији. Сматра се да би неки од наведених модела дугорочно допринео помирењу и истинској мултиетничности.

¹⁶ Мисија је намењена спровођењу Ахтисаријевог плана о надгледаној косовској независности који је одбијен у СБ УН 2007. године.

УН-ом није поодмакао од краја рата. Такође се упозорава на стање које је било доминантно и пре доласка ЕУЛЕКС мисије, мада је та мисија европског законодавства преузела судски систем на Косову и у пракси твори мисију изградње независног правног и институционалног система. У оквиру тога каже се:

„Правосудни систем ПИС не функционише, судство није независно, судови су пристрасни и пресуђују у корист Албанаца, без обзира на чињенично стање, а преступници, најчешће, остају некажњени. Имовина већег броја Срба и припадника националних мањина је узурпирана, а ефикасни правни механизми за њену заштиту не постоје. Чак и када им се омогући приступ имовини, постоји ризик по њихову безбедност јер им је ограничена слобода кретања. Евентуално изречене мере одузимања имовине незаконитим држаоцима не делују и према трећим лицима, па се најчешће одмах по иселењу једног незаконитог држаоца усељава други, кога судска одлука не обавезује. Срби и припадници националних мањина су изложени тешкоћама у коришћењу здравствених услуга и у образовању деце (превоз до удаљених школа, посебно током зиме). Рестрикције струје и воде су свакодневна појава. Српски језик и језици националних мањина, осим албанског, потпуно су запостављени у службеној употреби и у медијима, а топоними се самоиницијативно мењају” [Стратегија одрживог опстанка и повратка на Косово и Метохију, 2010: 5].

Више него занимљиво је да осим државне, стамбене,¹⁷ пољопривредне, шумске и друге приватне својине узурпиране од стране косовских Албанаца, због чега је Косовској агенцији за имовину (КАИ) до тада поднето 40.276 захтева, постоји и имовина (*приватна и државна*) узурпирана од стране припадника КФОР мисије, која је по Војнотехничком споразуму ослобођена одговорности за надокнаду штете. Иако „споразумна”, деградација свакако крши људска права и омета процес повратка у целости, поводом чега потражиоци одштете нису наишли на разумевање УНМИК администрације [Стратегија одрживог опстанка и повратка на Косово и Метохију, 2010].

ЕЛЕМЕНТИ ЕТНИЧКОГ ЧИШЋЕЊА У ПРОЦЕСУ ПОВРАТКА ПРОГНАНОГ СТАНОВНИШТВА ТОКОМ ДИЈАЛОГА И „НОРМАЛИЗАЦИЈЕ ОДНОСА”

Нова деценија обележена је и новим преговорима покренутих с почетка 2011. и 2013. године у Бриселу. Премда најпре названи „Техничким

¹⁷ Посебно је занимљив случај да се и ИРЛ који су били корисници станова у државном или јавном власништву сусрећу (се) са низом проблема. Према одлукама Косовске агенције за имовину, већина ових лица и даље има право коришћења предметних станова које су заузели нелегални власници [Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије, UNHCR, 2017: 23].

преговорима”¹⁸, највероватније због скривених политичко-правних последица које су производили везаних за *de facto* реализовање косовске независности [уп. Ђурић 2014], споразуми наилазе на званичан бојкот српског народа и српских институција са Косова и Метохије, противећи се кључним стварима које се односе на: успостављање царине и границе између Србије и Косова; гашењу – интеграцији свих српских институција у новоосноване косовске; катастарске и документационе пререгистрације, што је подразумевало и излазак на прве косовске изборе на читавој територији КиМ.

Споразуми коначно, подразумевају крајњу „нормализацију односа” по угледу на две независне земље без *de jure* признања.¹⁹ Новонастали амбијент у коме споразуми нису адекватно третирани од стране Уставног суда Србије [Ђурић 2014], поводом чега је саопштено да наводно Уставни суд не може да се бави политичким питањима, поново је остало упитно питање повратка ИРЛ који суштински нису били тема разговора у Бриселу. Премда се није конкретно бавила питањем ИРЛ у оквиру преговора у Бриселу, нити га поставила као условно другим споразумима које мора спровести, може се претпоставити да се српски преговарачки тим ослањао на Резолуцију Парламентарне скупштине Савета Европе бр. 1708, усвојену у јануару 2010. године, која утврђује стандарде у решавању имовинских питања избеглих и расељених лица, али и у преговарачку способност и „кредибилност” ЕУ институција. Уз наведену документацију стоји и Споразум о стабилизацији и придруживању (ССП) између Европских заједница и њихових држава чланица, с једне стране, и Републике Србије с друге стране (*Службени гласник РС*, бр. 83/08). Најбитније што се може уочити 12 година након сукоба на Косову и Метохији у вези полагања прогнаних лица, јесте проценат повратка. Подаци УНХЦР-а показују да се овај број повећао, мада не претерано значајно, на 18.000 лица. Наведена цифра повратника ипак „пада у воду” уколико се каже да је према подацима Министарства за Косово и Метохију свега око 2.000 повратка постало одрживо [Исто 2011: 22]. Након претходне, Влада у Београду усваја нову Националну стратегију за решавање питања избеглица и интерно расељених лица за период од 2015. до 2020. године.

У Стратегији се тврди да је процес повратка након петнаест година у великој мери обезвређен и да је искључиво у корелацији са политичко-правним, односно безбедносним регулативама које функционишу на Косову у оквиру новопризнатих ПИС под ЕУ надзором. Констатује се да је мање од 5% од укупно расељене популације остварило одржив повратак, што заправо износи свега 1,9% лица. Национална стратегија је упркос свом циркуларном обнављању остала заглибљена у идентичним циљевима којима би требало решити проблем повратка, тако да се и овога пута у

¹⁸ Споразум из 2013. године под називом „Први споразум о принципима који регулишу нормализацију односа” познатији је и као „Бриселски споразум”.

¹⁹ Шире о „Техничким споразумима” и „Првом споразуму о принципима који регулишу нормализацију односа” видети на [Влада Р. Србије. Канцеларија за КиМ: Преговарачки процес са Приштином].

континуитету понавља да се подржава повратак, односно интеграција у место расељеништва прогнаних лица [Национална стратегија, 2015–2020: 27]. Осим тога, Стратегија наводи да су на Космету под управом ПИС на дошли нови проблеми који се тичу нелегитимне приватизације српских предузећа чија се имовина налази на Косову, чиме су угрожена и права радника тих друштвених предузећа. Такође, ПИС из Приштине још увек нису понудиле интеграцију лицима која су расељена на територији КиМ управо због узурпираних имовине коју ове нису у стању да реше ни 16 година од сукоба због чега су наведена лица осуђена да живе у колективним центрима надамак својих домова [Исто 2015: 36]. У најновијем документу РС, „Стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица за период од 2024. до 2030. године” [Службени гласник РС, бр. 30/18], износи се крајње разочаравајући податак који упућује на то да је повратак интерно расељених лица на АП Косово и Метохија, остварен у мери у којој су за то постојали услови, у овом случају повратак Срба нижи је од 2% за 25 година након избијања ратних сукоба. Због катастрофално лошег исхода процеса повратка након четврт века, Влада РС интензивније ради на пружању подршке ИРЛ у поступку интеграције у места расељења. Међутим, ни резултати произишли из програма интеграције ИРЛ нису на нивоу који би могао да се истакне по својој успешности. Примера ради, уз сијасет програма који су добрим делом намењени ИРЛ, а само неки од њих произлазе из Стратегија за запошљавање и економско оснаживање ових лица, потребно је нагласити да је „број оних најугроженијих који су у стању потребе за додатном подршком и даље значајан и то је 65.018 лица” [Стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица, 2024: 13].

Табела 2. Мапирање главних проблема у процесу повратка

ЕЛЕМЕНТИ ЕТНИЧКОГ ЧИШЋЕЊА У ПРОЦЕСУ ПОВРАТКА ИРЛ							
ПРОБЛЕМИ ПОВРАТКА У НАЦИОНАЛНИМ СТРАТЕГИЈАМА (2000–2024)	Правна дискриминација	Економска дискриминација	Институционално неповерење (проблем приступа јавним службама)	Општа безбедност	Пристап имовини	Политички притисци	Забрана исповедања вере
2000–2010.	36	4	15	41	46	10	41
2011–2024.	48	7	51	82	97	31	24
УКУПНО	84	11	66	123	143	41	65

У Табели 3 кодиране су најчешће препреке са којима се ИРЛ сусрећу при повратку у места расељења, односно „узроци” који им онемогућавају повратак. Превасходни циљ јесте да се прикажу препреке при повратку у односу на дводеценијски период. Први, обележен „замрзнутим конфликтом” 2000–2010. године, и други, у коме су интензивирани преговори о „нормализацији односа” и помирењу Срба и Албанаца на Косову. Подаци

показују да су у континуитету од 25 година након сукоба, у Националним стратегијама за повратак ИРЛ, региструју углавном исти „узроци” и препреке процесу повратка, с тим што се у документима може препознати да је у периоду дијалога интензивирана употреба наведених елемената у контексту проблема при повратку Срба и других неалбанаца. Подаци су у складу и са другим истраживањима (ур. Radovanović 2024), која показују да је степен насиља над Србима на Космету растао како су текли дијалози о техничким и политичким питањима. Наравно, већи степен регистрације препрека повратка у табели из периода 2011–2024. може бити и у вези новопотписаних споразума према којима су ПИС из Приштине али и ЕУ одговорне за процес повратка ИРЛ на Косово и Метохију. Но, како год да било, несумњиво је да се доминантне препреке при повратку Срба на Космет тичу њихове правне (84) и економске (11) дискриминације, значајним проблемом који произлази из немогућности приступа косовским институцијама али и неповерења које повратници имају у њих (66). Општа безбедност (123) и приступ приватној имовини (143) се третирају као најдоминантније препреке које нису у стању да реше УНМИК, ЕУ и ПИС из Приштине. Веома често су у Стратегијама проблеми повратка везани за политички мотивисане акције ПИС (41) због чега се ово питање све чешће решава интеграцијом прогнаника у места расељења, неким обликом нагодбе за имовину која је узурпирана на Косову, а то је „узрок” због кога је дугорочно и опала мотивисаност расељених да се врате у места из којих су протерани. У вези с тим су и притисци који произлазе из немогућности исповедања вере (64) у шта спадају и проблеми систематског урушавања српске православне баштине на КиМ, забрана посећивања храмова и учествовање на молитви (неретко празницима и на задушницама); рушење гробаља и ломљење споменика на њима такође представља посебан проблем који утиче на одлуку о повратку. Немогућност исповедања вере у сваком смислу те речи, генерално утиче на процес повратка. Систематско уништавање српског православног црквеног богатства на Косову и Метохији је у функцији планске „негације и апропријације наслеђа (...) предмет је злоупотребе и ненаучних тумачења у служби изградње и одржања албанске националне идеје” [Павличић-Шарић 2023: 175], што несумњиво дугорочно утиче на нормализовање српско-албанских односа и решавања постконфликтних ситуација; посебно негативно репрезентује однос албанске заједнице према православном наслеђу. Спор је настављен а односи се додатно деконтаминирају и тиме што се српско наслеђе на Косову представља као властито албанско, чак и у базама података Министарства културе тзв. „Републике Косово”. Случај Цркве Богородице Љевишке пример је таквог политичког насиља на Косову. Премда је на њеним фасадама исписан већи број ктитора, време градње и посвета храма, али се докази и научне чињенице игноришу у сврси националног пројекта. Тако Задужбина краља Милутина, седиште Призренске епископије из 13. века, обновљена током 10–11. века опет на темељима древне хришћанске култне грађевине ипак постаје светилиште „Богиње плодности и рођења” чији је назив наводно био такав и тобоже се задржао до данашњих

дана, на чему инсистирају косовски извори, овде конкретно поменуто Министарство” [шире у: Павличич-Шарић 2023: 188–189].

Наведена настојања не престају ни данас те су недавно темељи српског манастира Богородице Хвостанске у месту Студеница у Општини Исток ограђени и на табли је написано да се ради о базилици. Слично је и са Црквом Свете Ане у селу Горњи Стрмац у Општини Зубин Поток која је проглашена католичком, а судбина није различита ни код бројних других православних светиња.²⁰ УНМИК и КФОР до данашњих дана нису реаговали на системске подухвате уклањања цркава на Косову и Метохији и њиховом заменом другим споменицима и националистичким симболима. Примера ради, на месту Цркве Свете Тројице у Ђаковици подигнут је парк са спомеником мајци Терези. Даље, „у селу Петровци општина Косовска Каменица, Албанци су однели и последњи камен са Цркве Светих Апостола Петра и Павла из 18. века и на њеном месту подигли споменик УЧК (...). Затим, у Великој Реци код Вучитрна је у потпуности са лица земље нестала Црква Свете Тројице, а у делу црквеног дворишта саграђени цамија и школа” [Јединство, 26. 10. 2015. цит. у: Радовановић 2023: 311–312]. Више је него јасно да је општи амбијент нерегуларности и несигурности у вези опадања мотивације за повратком прогнаног становништва. Немогућност повратка свакако утиче и на социјално-правни статус ИРЛ који је и након четврт века остао маргинална категорија, од чијег се укупног броја и данас чак 15.667 породица налази у стању потребе, без решеног стамбеног питања и са приходима испод нивоа социјалне сигурности. Истраживање указује да се ромска популација данас налази у тежем социјалном положају него остала ИРЛ, да чак живе у лошијим условима него домицилни Роми у Србији. Скоро сва ромска домаћинства налазе се у ризику од сиромаштва, са веома ниским и нестабилним приходима. Разочаравајућа је и чињеница да „изузетно мали проценат расељених ромских домаћинстава може да рачуна на своју имовину на КиМ, а да једном броју оних који су у Србији још увек недостају важна лична документа потребна за остваривање неких основних права која би могла да олакшају њихово стабилније укључивање у заједницу” [Стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица, 2024: 26]. Најжалоснија је чињеница да број прогнаника заинтересован за повратак у места рођења интензивно опада, а узрок (де)мотивације налази се у проблемима везаних за безбедност личности, имовине и у мањој мери економске одрживости на Косову [уп. Profilisanje interno raseljenih lica na Kosovu, 2018: 69. Агенције за решавање имовинских проблема „Директорат за имовинско стамбена питања (ХПД), Косовска агенција за имовину (КПА), као и Косовска агенција за упоређивање и верификацију имовине (КПЦВА) нису на ефикасан и праведан начин одговорили на задатак решавања имовинских питања интерно расељених лица односно поврат у посед њихове узурпиране непокретне имовине” [Стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица, 2024: 26].

²⁰ [Влада РС. Канцеларија за КиМ: Етнички мотивисани инциденти на Косову и Метохији, 2021–2024].

Проблеми са којима се сусрећу ИРЛ приликом потраживања своје имовине директно су везани за неадекватно поступање Агенција клијентима у споровима. Најбаналнији примери тичу се тога да ИРЛ добије спор и „*могућноси да враи(и) у њосед сџамбени део куће, а њословне њросџо-рије у исџој куће не. Или, њраво да се враије у кућу, а не и њраво да обраћују земљиџије од којеј су живели њре расељења*” [Исто, 35]. Надаље се наводи да су правни недостаци у спровођеним процедурама толико чести да је неретко долазило до обесмишљавања читавог програма повратка. Примера ради, више од 5.000 захтева одбачено је од стране Косовске приватизационе агенције (КПА), под образложењем да КПА нема надлежности за решавање дотичног спора јер он није резултат сукоба на КиМ. Таква пракса забележена је у бројним спорним случајевима, након чега ИРЛ не добијају потврду о праву на власништво, јер на њега полажу право узурпатори све до неизвесне одлуке суда, ако би ИРЛ имала могућности да покрену поновни спор. Уз наведено, потребно је приложити и чињеницу о томе да су и они предмети које су ИР добили на суду (па и на Уставном суду) КПА избегавала да изврши у пракси; нпр. КПА није обавила ниједно извршење које се тиче рушења бесправно изграђених објеката албанских узурпатора на српској земљи. Исти је случај и са законском могућношћу „издавања у закуп” имовине или објекта, јер је мање од 10% ових решења реализовано, за коју је закупнина нередовна или никада није исплаћивана. Готово идентичан случај правне деложације карактеристичан је за пословање КАУВИ²¹ агенције. Најпре је прекршен Бриселски споразум на основу кога решавање спорних питања о празнинама катастра из 1999. године надгледа ЕУ и Трипартитна комисија обе стране, а не како је то законом ПИС усвојено да то чине само стручњаци институција из Приштинe. Даље, у извештају ове агенције, акценат се ставља само на „узурпирани” имовину Албанаца и то на Северу Космета усмереној на некадашње друштвене станове који су својевремено законом регулисани. Враћање српске имовине јужно од Ибра за КАУВИ²² не представља циљ, а онемогућен је и јавни приступ електронском катастру коме би интерно расељена

²¹ КАУВИ има задатак да прима, упоређује и реши неслагања између периода пре јуна 1999. године и нових катастарских књига на Косову, а у односу на приватну имовину, приватну комерцијалну имовину и имовину верских заједница, тамо где се два скупа катастарских података, пре 1999. и после 2003. године међусобно разликују. Законом је предвиђено извршио овлашћење КАУВИ да спроводи одлуке ХПД-а, КПА и њених комисија, пре суда Апелационог већа Врховног суда за питања у вези са КПА, укључујући и управљање имовином на захтев успешних подносилаца захтева, спровођење програма добровољног издавања имовине у закуп под његовом управом, рушења бесправно изграђених објеката на имовини интерно расељених лица и деложације бесправних корисника [Стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица, 2024].

²² Још једна занимљивост у вези законске ограничености агенције КАУВИ тиче се чињенице да агенција има право да изврши највише две деложације због чега је процес повратка у континуитету споран. Опште је место да се након прве или друге деложације у месту узурпације (стан, кућа, пољопривредно добро) противправно настањују нови или исти узурпатори. У име одржавања *стајуса кво* овој агенцији је од стране Владе Косова одузето осамнаестомесечно управљање имовином, што је разумљиво поспешило даљу узурпацију и обуставило повратак имовине, али и повратак уопште [Procena dobrovoljnog povratka na Kosovo, 2019: 21].

лица могла да имају увид и податке о власницима имовине, што би олакшало даље правне кораке. Како су наведени субјекти у процесу нелегалне и нелегитимне приватизације под Косовском агенцијом за приватизацију (КАП) чини се дискредитација око 80.000 радника протераних са Косова од 1999. године и надаље. Ова права за сада остварују само албански радници, док расељени морају да покрећу опсежне судске спорове без претеране наде у позитиван исход. Закључак Стратегије [2024: 38], поново је у вези констатације да су међународна администрација на Косову и Метохији, УНМИК и његове агенције (ХПД, КАИ, КАУВИ), показале општу неефикасност у „погледу стварног повратка непокретне имовине што је у великој мери утицало и на процес (масовног) повратка интерно расељених лица”.²³

ЗАКЉУЧАК

Мукотрпни процес повратка прогнаног становништва са Косова и Метохије који се пред нашим очима одвија већ четврт века, несумњиво у себи садржи одређене елементе систематског етничког чишћења српског народа. Имајући у виду резултате анализираних стратегија и извештаја који се односе на процес повратка и социјално-правни статус ИРЛ, јасно се може закључити да су правни процеси преко којих се воде спорови, најпре о повратку узурпиране имовине, крајње исполитизовани. Довољан је податак који говори да је након 25 година од избијања сукоба, број повратника на Косово и Метохију нижи од 2%. Планско и систематско рунирање свих могућих споразума (премда састављаних на Западу), које је Србија ратификовала са косметским Албанцима уз медијаторство ЕУ и САД, а међу њима је најпре Резолуција 1244 СБ УН, касније и бриселски споразуми, довело је до тога да је процес повратка преиначила жеља за настављањем сукоба и неуважавањем права Срба на простору јужне српске покрајине.

Само неки од елемената наведених у Стратегијама тичу се „чишћења” овог простора у вези су скрнављења православне културне баштине СПЦ,²⁴

²³ Такође, 25 година након сукоба у значајној мери: „Интензиван је кривични прогон и хапшења интерно расељених лица за наводне злочине над Албанцима из периода оружаног сукоба 1998–1999. године који се воде из политичких разлога и са све тежим последицама посебно након доласка Владе Самоопредељења на чело ПИС. Наведени кривични поступци воде се или су се водили у циљу опструкције повратка ИРЛ и застрашивања истих од предузимања било каквих активности за повраћај своје имовине коју су узурпирани албански екстремисти. Кривичним прогонима су изложени повратници или расељена лица која се интересују за повратак, обнову својих порушених кућа или су покренула судске и друге поступке за повраћај узурпираних непокретности. Посебно су на удару расељени и повратници из метохијских општина Пећ, Исток и Клина. Нарочито је тешка ситуација након што су јуна 2018. године у правосуђу ПИС престале са радом судије Еулекс мисије у кривичним поступцима за ратне злочине које сада воде само локалне албанске судије које редовно ухапшеним Србима одређују притвор и које ухапшене осуђују само на најтеже затворске казне” (стр. 40).

²⁴ Ретко се говори о православним задужбинама на Космету које су под управом УНМИК-а „избрисане” са лица места. Зато је у контексту етничког чишћења, потребно поставити питање тзв. Међународној заједници, ЕУ, УНЕСКО организацији за заштиту споменика и међународној јавности, која ће организација вратити порушене и уклоњене српске цркве на Космету?

покатоличавања црква и манастира, протеривања свега што је српско из покрајине²⁵, чиме се дугорочно створио опште познати амбијент јавне нетрпељивости према српском идентитету. Процеси хапшења и оптуживања за ратне злочине српских држављана пореклом са Косова, неоспорно је у вези, како се наводи у Стратегији [2024], са процесима у коме ИРЛ покушавају да поврате своју узурпирану имовину заузету од стране косовских Албанаца. Посебно је забрињавајућа чињеница, наведена у Стратегији [2024: 38], у којој се каже да је процес повратка када је у питању БиХ готово стопроцентно успешан управо због активности и дипломатских притисака ЕУ као медијатора у преговорима. Но, када је у питању имовина прогнаних лица са Космета, изостала је подршка ЕУ, а све више постаје јасно да нема ни политичке воље да се процес повратка оконча. Несумњиво је да се у процесу повратка могу препознати различити облици етничког чишћења. Више је него видно кршење индивидуалних и колективних права припадника једне или више етничких група [уп. Vladi-savljević 2011: 109]; Очигледна је етничка подела територије, при чему се српска под притисцима константно смањује. Упркос дијалогу, сецесија се види као трајно решење посматрано са албанске стране, а контрола већинске групације над мање бројном доминантна је како у институционалном сектору, тако и у свакодневним животним приликама. Присутан је и даље општекултурни и институционални паралелизам, упркос процесима тзв. бриселске интеграције. Такође, наведени процес садржи у себи и остале елементе етничког чишћења, посебно атрибут системске организованости који делује са присилним уклањањем српског етничитета и вере за стално, коришћењем опште форме „некажњеног насиља” [уп. Ther 2016: 1; у: Delibašić 2022: 30], као концепта страха који треба да буде незаобилазан елемент у поимању повратка код прогнане популације [уп. Лукнар 2023]. Амбијент немогућег повратка и назнака да „нормализација односа” њему неће допринети, натерала је прогнане Србе да у једном тренутку затраже прекид дијалога [РТС, 2013]. Следствено томе, неопходно је у даљим корацима предупредити процес повратка и издејствовати бољи статус српске популације.

ЗАХВАЛНИЦА

Ово истраживање подржало је Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор бр. 451-03-47/2023-01/200184).

Цркву Свете Тројице у Ђаковици? Светих Апостола Петра и Павла у Косовској Каменици? Шта ће бити са црквама: Светих Апостола Петра и Павла из Краљевице код Подујева? Свете Петке у Сувој Реци? Свете Тројице у Великој Реци код Вучитрна итд.? Списак би чини се био предугачак.

²⁵ Недавно су применом силе затворене поште, банке, у појединим местима и домови здравља и школе које користе Срби на Косову и Метохији, а забрањена је употреба и динара у пословницама и трговини.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Вукадиновић, Игор (2020). *Ауџиономија Косова и Меџохије у Србију (1945–1969)*. Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Давидовић, Сандра (2017). Мисија EULEKS – „косовски” тест заједничке спољне и безбедносне политике Европске уније. *Национални инџерес*, 30(3): 239–259. [<https://doi.org/10.22182/ni.3032017.11>]
- Димитријевић, Немања (2024). Реаговање и планови руководства Србије и Црне Горе током косовско-метохијске кризе (17–19. март 2004). *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини*, 54(1): 199–211. [<https://doi.org/10.5937/zrffp54-45097>]
- Ђурић, Владимир (2014). Бриселски споразум – поново смишљене смутње. *Српска њолиџичка мисао*, 46(4): 159–180.
- Лукнар, Ивана (2023). Социокултурна концептуализација страха. *Српска њолиџичка мисао*, 79(1): 143–161. [<https://doi.org/10.5937/spm79-42727>]
- Надовеза, Бранко (2020). Комунистичка правно политичка деструкција Косова и Метохије 1944–1990. *Полиџичка ревија*, 66(4): 333–347. [<https://doi.org/10.22182/pr.6642020.14>]
- Павличић-Шарић, Јелена (2023). Између негације и апропријације: културно наслеђе других у савременој албанској јавности на Косову и Метохији. у: З. Кнежевић, Д. Војводић (ур. и прир.), *Заџиџиџа, очување и афирмација српског кулџурног наслеђа на Косову и Меџохији*, Том I, Београд: САНУ, 175–209.
- Пророковић, Душан (2017). Улога НАТО у осигуравању „државности Косова” и последице по безбедност Србије. *Полиџика националне безбедности*, 8(2): 105–118.
- Самарџић, Слободан (2008). *Градња и разградња државе – Србија у суочењу са Евроџом од 2000*. Београд: Филип Вишњић.
- Самарџић, Самарџић (2018). *Траџедија Косова и Меџохије*. Београд: Катена мунди.
- Стојшин, Снежана (2014). Квалитативна и/или квантитативна анализа садржаја: специфичности примене. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Сагу*, 39(1): 193–210. [<http://dx.doi.org/10.19090/gff.2014.1.193-210>]
- Шутувић, Милојица (2004). Покушај (ре)дефинисања уставног аранжмана аутономних покрајина из 1974. године. *Баџиџина*, 17: 137–150.
- Akbar, Ahmed S. (1995). ‘Ethnic cleansing’: A metaphor for our time? *Ethnic and Racial Studies*, 18(1): 1–25. [<https://doi.org/10.1080/01419870.1995.9993851>].
- Boyle, Michael J. (2014). *Violence after War: Explaining Instability in Post-Conflict States*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Delibašić, Asim (2022). Kulturni rasizam, primordijalni lojaliteti i etničko чишћење. *Časopis za društvena pitanja*, 63(1): 27–47. [<https://doi.org/10.48052/19865244.2022.1.27>]
- Hofbauer, Hanes (2009). *Eksperiment Kosovo; povratak kolonijalizma*. Beograd: Albatros plus.
- Janjić, Dušan (2007). Kosovo: politika i život u paralelnim svetovima. U: M. Rašević, Z. Mršević (prir. i ur.), *Pomeramo granice*. Beograd: Institut društvenih nauka, 119–152.
- Munivrana Vajda, Maja (2011). Etničko чишћење као облик геноцида? Хрватско законодавство и пракса у светлу међународних извора. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 61(6): 1921–1948.
- Ogar, Žak (2014). *Evropa je skončala u Prištini (rat na Kosovu – proleće-letno 1999)*. Beograd: Editions Xenia.
- Petrović, Vladimir (2007). Etnicizacija u reči i nedelu. Represija i njena naučna legitimacija. *Hereticus, časopis za preispitivanje prošlosti*, 5(1): 11–36. Доступно на: <https://hereticus.rs/vol-v-2007-no-1/>. Приступљено: 7. 10. 2024.
- Šuvaković, Uroš i Branko M. Rakić (2017). Genocid i etničko чишћење или о односу диспозиције једног међународно-кривичног дела и једног социолошко-политиколошког појма. *Strani pravni život*, 2: 59–75.
- Zdravković, Helena (2005). *Politika žrtve na Kosovu: Identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u upornom sukobu na Kosovu*. Beograd: Etnološka biblioteka.

ДОКУМЕНТА

- Комесаријат за избеглице и миграције Републике Србије, UNHCR (2017). Стање и потребе интерно расељених лица. Доступно на: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://kirs.gov.rs/media/uploads/Dokumenti-i-publikacije/Izvestaji/Stanje%20i%20potrebe%20IRL%20septembar%202017%20-%20SR.pdf> Приступљено: 7. 10. 2024.
- Национална стратегија за решавање питања избеглих и интерно расељених лица, 2002: Одбор Владе Републике Србије за припрему националне стратегије. Београд. Доступно на: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.mtt.org.rs/terkepek/migracios/Srbijanacionalnastrategijaizbeglice2002.pdf>
- Национална стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица од 2011. до 2014. године. *Службени гласник РС*, бр. 55/05; 71/05 – исправка; 101/07; и 65/08.
- Национална стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица од 2015. до 2020. године. *Службени гласник РС*, бр. 55/05; 71/05 – исправка; 101/07; 65/08; 16/11; 68/12 – одлука УС; 72/12; 7/14 – одлука УС; и 44/14. Доступно на: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2015/62/1/reg>
- Стратегија одрживог опстанка и повратка на Косово и Метохију (2010). *Службени гласник РС*, бр. 55/05; 71/05 – исправка; 101/07; и 65/08. Доступно на: www.pravno-informacioni-sistem.rs
- Стратегија за решавање питања избеглица и интерно расељених лица за период од 2024. до 2030. године (2023). *Службени гласник РС*, број 30/18. Доступно на: <https://kirs.gov.rs/cir/aktuelno/komesarijat-za-izbeglice-i-migracije-objavljuje-pocetak-rada-na-izradi-strategije-za-resavanje-pitanja-izbeglica-i-interno-raseljenih-lica-za-period-od-2023-do-2029-godine/4462>
- Boldvin, Klajv (2006). *Manjinska prava na Kosovu pod međunarodnom upravom*. Међународна група за мањинска права. Превод: Stanka Parać Damjanović. Доступно на: <https://praxis.rs/index.php/sr/reports-documents/other-reports/item/137-minority-rights-situation-in-kosovo>.
- Meduagencijska radna grupa za interno raseljena lica (2007). *Analiza situacije interno raseljenih lica sa Kosova u Srbiji: zakon i praksa*. Београд: UNHCR, PRAXIS.
- OEBS (1999). Kosovo – Sa lica mesta. Варшава: OEBS. Доступно на: http://www.osce.org/documents/mik/11/1620_en.pdf
- Procena dobrovoljnog povratka na Kosovu (2019). OEBS. Доступно на: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.osce.org/files/f/documents/e/d/440744.pdf>.
- Profilisanje interno raseljenih lica na Kosovu: razmatranje pravaca do trajnih rešenja za IRL na Kosovu, 2018: UNHCR. Доступно на: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://kirs.gov.rs/media/uploads/Migracije/Publikacije/Profilisanje-interno-raseljenih-lica-na-Kosovu-razmatranje-pravca-do-trajnih-resenja-za-IR-na-Kosovu.pdf>.
- Povratak u neizvesnost: interno raseljena lica sa Kosova i proces povratka (2002). Izveštaj za Balkan, br. 139 (3. 12. 2002). Priština – Brisel: Internacionalna krizna grupa. Доступно на: <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.crisisgroup.org/sites/default/files/139-return-to-uncertainty-kosovo-s-internally-displaced-and-the-return-process-serbian.pdf>
- Registracija lica raseljenih sa Kosova i Metohije (2001). UNHCR, Komesarijat za izbeglice Republike Srbije. Београд.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

- Андреевич, Олег Барабанов (2018). *Пословоенные формы внешнего вмешательства в кризисные процессы на территории БиГ (1995–2008) и СРЮ (1999–2008)*. Дис-

- сертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Институт славяноведения Российской академии наук. Доступно на: <http://www.dslib.net/vseobwaja-istoria/poslevoennye-formy-vneshnego-vmeshatelstva-v-krizisnye-processy-na-territorii-big.html>. Приступљено: 7. 10. 2024.
- Влада Р. Србије. Канцеларија за КиМ: Преговарачки процес са Приштином. На: <https://kim.gov.rs/pregovaracki-proces.php>. Приступљено: 7. 10. 2024.
- Влада Р. Србије. Канцеларија за КиМ: Етнички мотивисани инциденти на Косову и Метохији, 2021–2024]. Доступно на: <https://kim.gov.rs/lat/incidenti-kim.php>. Приступљено: 7. 10. 2024.
- Влада Р. Србије. Заједнички документ УНМИК-а и Савезне Републике Југославије: Заједнички документ УНМИК-а и Савезне Републике Југославије (2001). Доступно на: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19942>. Приступљено: 3. 10. 2024.
- Влада Р. Србије (2004). Само територијална аутономија штити косовске Србе. <https://www.srbija.gov.rs/vest/1626/samo-teritorijalna-autonomija-stiti-kosovske-srbe.php>. Приступљено: 3. 10. 2024.
- Влада Р. Србије. Интерно расељена и прогнана лица са Косова и Метохије. Доступно на: <https://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/20031>. Приступљено: 3. 10. 2024.
- Калајжић, Давор (2024). УНМИК – 25 година геноцида у рукавицама. *Србин.инфо* (01. март). Приступљено: <https://srbin.info/pocetna/aktuelno/autorski-tekst-prof-kalajzica-unmik-25-godina-genocida-u-rukavicama/>. Приступљено: 3. 10. 2024.
- Манић, Жељка (2014). Примена и могућности анализе садржаја у социологији. Докторска дисертација. Филозофски факултет Универзитета у Београду. Доступно на: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/3330?show=full> Приступљено: 7. 10. 2024.
- Мартовски погром 2004. (2015). Доступно на: <https://www.minrzs.gov.rs/sr/aktuelnosti/vesti/pogrom-kosovo-i-metohija-17-mart-2004>. Приступљено: 6. 10. 2024.
- Пајовић, Миливоје Г. (2016). *Примена мейоде анализе (садржаја) докумената у истраживањима у људским наукама*. Докторска дисертација. Факултет политичких наука Универзитета у Београду. Доступно на: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/6934>. Приступљено: 7. 10. 2024.
- Радовановић, Ђорђе Д. (2023). *Српско-албански односи и етнички сукоби у оквиру савремених друштвених промена на Косову и Метохији*. Докторска дисертација, Филозофски факултет Универзитета у Приштини с привременим седиштем у Косовској Митровици. Доступно на: <https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/22029>. Приступљено: 7. 10. 2024.
- РТС Вести (2013). Расељени са Косова траже прекид дијалога (5. 4. 2013). Доступно на: <https://www.rts.rs/lat/vesti/politika/1299526/raseljeni-sa-kosova-traze-prekid-dijaloga.html>. Приступљено: 7. 10. 2024.
- Boldvin, Kajl (2006). *Manjinska prava na Kosovu pod međunarodnom upravom*. Међународна група за мањинска права. Prevod: Stanka Parać Damjanović. Доступно на: <https://praxis.rs/index.php/sr/reports-documents/other-reports/item/137-minority-rights-situation-in-kosovo>. Приступљено: 3. 10. 2024.
- Vladisavljević, Nebojša (2011). Етничко чишћење. *Politički život*, 1–2: 107–111. Доступно на: https://hdl.handle.net/21.15107/rcub_rfnp_953. Приступљено: 5. 10. 2024.

A QUARTER OF A CENTURY LATER: ELEMENTS OF ETHNIC CLEANSING
IN THE CASE OF THE EXPILED FROM KOSOVO AND METOHIJA

by

ĐORĐE D. RADOVANOVIĆ

University of Priština with temporary Headquartered in Kosovska Mitrovica
Faculty of Philosophy, Department of Sociology
Filipa Višnjića BB, Kosovska Mitrovica, Serbia
djordje.radovanovic@pr.ac.rs

FILIP M. OBRADOVIĆ

Institute for Serbian Culture, Priština – Leposavić
24. novembra BB, Leposavić, Serbia
philipobradovich@gmail.com

SUMMARY: The paper deals with the problem of the exiled population from Kosovo and Metohija during and after the war conflicts in the Republic of Serbia in 1999. The problem of the return of the displaced population represents a special challenge, first of all for international institutions (UNMIK; EU; USA), and then for the temporary institutions in Priština as a new internationally recognized agent that took upon itself the responsibility of solving post-war issues between Serbia and Kosovo during the dialogue period in Brussels. The analysis shows that, despite accepting the international obligation, Priština, at the head of the international institutions, did not fulfill the process of the return of Serbs to Kosovo and Metohija as agreed and defined in the agreements. In that case, it was found out that the said process is being misused and used for political purposes, in which UNMIK and the EU have a special role.

KEY WORDS: Return of the exiled population; “Ethnic cleansing”; Serbia; Kosovo and Metohija; Kosovo – social-legal status of the displaced population

UDC 028-053.5-056.36
<https://doi.org/10.2298/ZMSDN2492552A>
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен: 15. 6. 2024.
Прихваћен: 15. 8. 2024.

УРЕЂАЈИ И АПЛИКАЦИЈЕ ЗА ПРЕВАЗИЛАЖЕЊЕ СМЕТЊИ У САВЛАДАВАЊУ ВЕШТИНА ЧИТАЊА И ПИСАЊА КОД ДЕЦЕ СА ПОРЕМЕЂАЈИМА ВЕРБАЛНЕ КОМУНИКАЦИЈЕ

ИВАНА АРСЕНИЋ
ivana.arsenic@yahoo.com

ЗОРИЦА ВЕЉКОВИЋ
daniczorica@yahoo.com

Универзитет у Београду
Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију
Високог Стевана 2, Београд, Србија

САЖЕТАК: Деца са поремећајима вербалне комуникације спорије развијају вештине које су неопходне за развој писмености, у односу на вршњаке типичног развоја. Уређаји и апликације, који су део асистивне технологије, овој деци могу да пруже алтернативне начине за приступ писаном тексту, као и посредовање у процесу савладавања читања и писања. Циљ овог рада је био да се прегледом и систематизацијом доступне литературе прикажу уређаји и апликације за превазилажење сметњи у савладавању вештина читања и писања код деце са поремећајима вербалне комуникације. Такође, да се опишу њихове карактеристике, утврде предности и начини употребе, као и фактори који утичу на њихову примену у процесу образовања ученика са овим поремећајима. Резултати истраживања показују да уређаји асистивне технологије и апликације пружају неопходне адаптације за стицање вештина писмености. Ови уређаји нису предвиђени да замене самостално читање и писање у популацији деце типичног и атипичног развоја, већ се користе као подршка особама које имају тешкоће у развоју конвенционалне писмености.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: апликације, асистивна технологија, поремећаји вербалне комуникације, вештине читања и писања

УВОД

Развој комуникације, говорно-језичких способности и вештина писмености међусобно су повезани и реципрочни процеси. Пре него што науче да читају и пишу, деца развијају низ вештина, које су неопходне за прелазак језика из говорног у писани домен [Stackhouse 2000]. Деца са поремећајима вербалне комуникације немају неопходну основу на којој би изградила своје вештине писмености, тако да су врло често неспремна за почетак формалне обуке за читање и писање. Из тог разлога, појава сметњи у савладавању вештина читања и писања у овој популацији није изненађујућа.

Говор, језик и комуникација, као и вештине читања и писања омогућавају изражавање потреба, жеља, дељење информација, развијање социјалних односа и учешће у различитим аспектима живота. Стицање ових вештина омогућава активно учешће у образовању, бољи школски успех, повећање могућности запослења, као и лакшу употребу широког спектра технологија [Арсенић и др. 2022a]. Резултати истраживања указују на то да примена асистивне технологије (АТ) може позитивно да утиче на развој комуникације, говорно-језичких способности, као и вештина читања и писања [Light et al. 2012]. При томе, уређаји и апликације АТ могу да се користе у раним фазама описмењавања, као и за превазилажење специфичних тешкоћа у савладавању вештина читања и писања [Арсенић и др. 2022a]. Употреба АТ може да представља један од приступа, који омогућава обезбеђивање неопходних адаптација за стицање вештина писмености [Marsh et al. 2021].

Два главна разлога за употребу АТ за превазилажење тешкоћа у савладавању вештина читања и писања су неуспех примене традиционалних метода обучавања и изостанак академског успеха код деце са поремећајима вербалне комуникације [Demirok et al. 2019]. Уређаји и апликације, који су део АТ директно утичу на побољшање вештина писмености, развијају независност, повећавају приступ различитим штампаним материјалима и омогућавају њихово боље разумевање [Moody 2006]. Уређаји који се користе у ову сврху укључују производе једноставне и високе технологије, као што су уређаји са говорним аутоматом (Voice Output Communication Aids – VOCA), графички организатори, уређаји за скенирање и организацију текста, стони и преносни компјутери, таблети и мобилни телефони [Stanger et al. 2016]. Ови и слични уређаји пружају алтернативне начине за приступ писаном тексту, као и посредовање у процесу савладавања читања и писања.

ЦИЉ РАДА

Циљ овог рада је да се прегледом и систематизацијом доступне литературе прикажу уређаји и апликације за превазилажење сметњи у савладавању вештина читања и писања код деце са поремећајима вербалне ко-

муникације, као и да се опишу њихове карактеристике, утврде предности и начини употребе, као и фактори који утичу на њихову примену у процесу образовања ученика са поремећајима вербалне комуникације.

МЕТОДОЛОГИЈА ИСТРАЖИВАЊА

Приликом прегледа литературе основна претрага обављена је преко претраживача Google Scholar Advanced Search, Research Gate, као и сервиса Конзорцијума библиотека Србије за обједињену набавку – КОБСОН. У претрази су коришћене следеће кључне речи, на српском и енглеском језику: асистивна технологија и развој писмености, развој писмености код деце са поремећајима комуникације, употреба асистивне технологије код деце са дислексијом и дисграфијом.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Уређаји и апликације за превазилажење сметњи у савладавању вештине читања

Развој писмености код деце почиње употребом говора у сврху комуникације и напредује са развијањем свести о повезаности између усменог и писаног говора, посматрањем других који користе штампане материјале за примање и размену информација, као и кроз ангажовање у различитим социјалним интеракцијама које укључују употребу штампаних материјала [Onsu et al. 2015]. Рани развој писмености се односи на активности читања и писања, које претходе и развијају се у конвенционално читање и писање. Такође, обухвата развој фонолошке свести, односа глас–слово и њихове конверзије, као и развој широког спектра рецептивних и експресивних језичких способности [Erickson 2017]. С друге стране, конвенционална писменост се односи на понашања која укључују коришћење писаних структура на начин који други могу да разумеју, употребу правописних правила, разумевање прочитаног, као и могућност комуникације писаним путем са познатим и непознатим особама [Korpenhaver 2000]. С обзиром на то да је развој писмености друштвени, конструктиван и континуиран развојни процес, пожељно би било да процена и интервенција у овој области одражавају те особине [Pierce et al. 1996].

Развој писмености представља саставни део наставног плана и програма. При томе, захтеви за читањем и писањем се не постављају само у областима матерњег или страних језика, већ и у свим другим кључним наставним областима, као што су нпр. математика или друштвене науке. Деца са поремећајима вербалне комуникације имају потенцијал да савладају садржај наставног плана, али, без добро развијених вештина читања и писања, не могу самостално да истражују или проширују те садржаје и информације у будућности [Erickson et al. 2010]. На почетку учења читања, овај процес може да се концептуализује као способност декодирања речи, кроз трансформацију графичких симбола у звучне обрасце и препознавање њиховог значења [Kamhi et al. 2002]. Након неког времена,

већина деце аутоматизује овај процес, тако да могу да се фокусирају на разумевање већих делова текста. Међутим, за неке од њих, овај процес може да буде тежак и њима су неопходна експлицитнија упутства, у складу са индивидуалним потребама, како би се превазишле потешкоће у читању и писању. Уређаји и апликације, који се користе као подршка у развоју писмености, обухватају апликације за обраду текста, проверу правописа, предвиђање речи, претварање говора у текст или текста у говор [Peterson-Karlan et al. 2008]. Ове апликације нису предвиђене да замене самостално читање и писање у популацији деце типичног и атипичног развоја, већ се користе као подршка особама које имају тешкоће у савладавању ових вештина.

Способност да се речи идентификују и да се разуме њихово значење су два комплементарна процеса, који се одвијају током препознавања речи [Erickson et al. 2010]. Потешкоће у декодирању речи могу да утичу на способност развијања стабилне везе између облика речи и њиховог значења, што утиче на усвајање нових речи и богаћење речника [Park et al. 2017]. Препознавање значења речи је део процеса њиховог разумевања и подразумева активирање значења речи у меморији, као и прилагођавање ономе што контекст захтева [Perfetti et al. 2014]. Уређаји АТ који могу да подрже и олакшају разумевање речи укључују софтвере за читање са екрана, вођење белешки, праћење инструкција, као и аутоматско претварање унетог текста у симбол слике који одговара појединачним речима [Erickson et al. 2010]. На пример, корисници могу да означе појединачне речи у тексту и да добију додатно објашњење које им може помоћи у разумевању значења тих речи. Поред тога, могу да воде белешке уколико читају са одређеним циљем, како би истакли кључне информације у тексту, или да следе упутства која су наставници претходно унели у текст ради његовог лакшег праћења. Текст подржан сликом укључује повезивање или замену текста сликовним симболима, чиме се обезбеђује лакши приступ текстуалном садржају. Уколико дете може да повеже штампану реч са одговарајућом сликом, то значи да је препознало реч и да разуме њено значење [Vroun 2004].

Софтвери за претварање текста у говор обезбеђују истовремену визуелну и аудитивну презентацију текста и дизајнирани су са циљем да олакшају декодирање и препознавање речи, да подрже учење нових речи, као и да омогуће разумевање прочитаног [Park et al. 2017]. Ови софтвери омогућавају корисницима да слушају одређене речи, да понове њихов правилан изговор, као и да без потешкоћа пређу на следеће, што може утицати на њихову мотивацију за читањем, али и на артикулационе способности [Crowley et al. 2013]. Дакле, ови програми омогућавају корисницима да, док слушају, истовремено и читају, пратећи текст приказан на екрану рачунара. Апликације које се заснивају на овој технологији поред читања докумената у ПДФ или Ворд формату, омогућују и скенирање књига и текстова, путем опције оптичког препознавања знакова [Demirok et al. 2019]. Добијени електронски документ задржава визуелни изглед и квалитет слике, као оригинални документ за штампање [Park et al. 2017].

Након скенирања, корисници могу да издвоје део текста или појединачне речи које софтвер, затим, претвара у говор. Додатне функције које ови системи омогућавају односе се на избор жељеног гласовног аутпута (избор између мушког или женског гласа), као и истицање речи које се изговарају, уколико корисник истовремено прати и чита текст [Nordström et al. 2018]. Иако су ови програми постали технолошки софистицирани, многи од њих захтевају додатни хардвер, као што су скенери, или коришћење десктоп или лаптоп рачунара, што ограничава њихову преносивост [Winters et al. 2013]. Са увођењем паметних телефона и таблет рачунара, процес претварања текста у говор је постао много приступачнији. Мобилни телефони и таблети представљају распрострањен и друштвено прихватљив облик технологије, који може да се користи у различитим окружењима [Mize et al. 2020]. Мобилни уређаји имају неколико кључних карактеристика које их чине погодним за употребу као АТ. Малих су димензија, лако преносиви, за њихово коришћење нису потребни додатни каблови или коришћење струје, тако да могу да се користе у различитим контекстима. Поред тога, омогућавају лако и често аутоматско ажурирање апликација и оперативног система, док интегрисано функционисање омогућава да се користе без додатних компоненти, као што су тастатуре или монитори [Winters et al. 2013].

Без обзира на потенцијални недостатак у погледу преносивости, употреба софтвера за претварање текста у говор има и многобројне предности. Ови софтвери, као што је већ описано, омогућавају корисницима да означе непознате речи, а затим да виде и чују њихове дефиниције, синонине, као и начин правилног писања. Истовремена аудитивна и визуелна репрезентација, дефиниције и начин писања речи подржавају њихово учење [Park et al. 2017]. Аудитивни аутпут, који допуњује визуелно представљен текст, може да представља кључан фактор у побољшању разумевања прочитаног [Keelor et al. 2020]. Коришћење ова два модалитета подстиче развој фонолошке свесности, кореспонденције графемафонема, као и флуентног читања, што утиче на тачно препознавање речи и разумевање прочитаног [Balajthy 2005; Silvestri et al. 2021]. Бимодалан начин репрезентације текста смањује когнитивно оптерећење, чиме се редукује напор при декодирању речи, повећава брзина читања и побољшава способност разумевања текста, јер више когнитивних ресурса може да се усмери ка овој активности [Montali et al. 1996]. Поред тога, синхронизовано истицање текста скреће пажњу на речи које се читају [Biancarosa et al. 2012]. Боље способности декодирања речи и разумевања прочитаног омогућавају развијање стабилнијих ортографских репрезентација речи, богаћење речника, као и већу брзину читања [Paris et al. 2014]. Сви наведени позитивни ефекти примене софтвера за претварања текста у говор могу да доведу до дуготрајног побољшања вештине читања, што корисницима временом омогућава тачније, брже и флуентније самостално читање [Young et al. 2019]. Употреба овог софтвера, такође, има утицај и на ниво мотивације ученика за школски рад. Сами ученици, као и њихови родитељи, наводе да употреба оваквих програма и апликација позитивно

утичу на мотивацију и самосталност, јер делују као подршка при читању, као и у целокупном школском раду [Svensson et al. 2021].

Поред софтвера за претварање текста у говор, постоје апликације које омогућавају креирање аудио-књига [Winters et al. 2013]. Родитељи или наставници могу читајући да сниме садржај књиге. Снимљен садржај садржи упутства за окретање страница, као и дефиниције непознатих речи. На тај начин, омогућава се приступ самом текстуалном садржају, који иначе не би био доступан деци са поремећајима вербалне комуникације, као и његово лакше праћење у књизи. Употреба компјутерских програма, који пружају могућност презентације материјала за читање у електронској форми, је, такође, важна, јер они омогућавају лакше усмеравање пажње на карактеристике текста у односу на штампани формат. Илустрације, промене боје текста и позадине, као и наглашавање делова који се читају доносе различита искуства у поређењу са штампаним форматом. Неки од ових програма омогућавају да се, кликом на илустрацију, написана реч појави на екрану, и да буде прочитана уз помоћ говорног аутопута. Уколико дете има одређено знање о словима, гласовима и њиховом међусобном односу, оваква искуства могу да му помогну у развијању и проширивању вештине препознавања речи [De Jong et al. 2002]. Овакви и слични програми, омогућавају учење кроз активно истраживање и интеракцију. Поред тога, они нуде тренутне повратне информације у вези са тачним или нетачним одговорима и омогућавају реализовање задатка уз помоћ неколико поступних корака [Lonigan et al. 2003]. За превазилажење тешкоћа у читању је такође, важна употреба апликација за прилагођавање приказа и изгледа текста. Побољшање разумевања прочитаног може да се постигне уколико се текст представи у краћим редовима, са више размака, када се истакну кључни делови текста, или уколико се промени величина, боја фонта, као и однос и контраст боја између текста и позадине [Dawson et al. 2019].

Уређаји и апликације за превазилажење сметњи у савладавању вештине писања

Асистивна технологија, која омогућава напредак у развијању вештине писања, укључује апликације које утичу на брзину и тачност транскрипције, њену читљивост, као и на дужину и квалитет написаног, кроз повећање разноликости речи, сложености реченице, као и броја идеја и детаља у тексту [Peterson-Karlan et al. 2008]. Разноврсне апликације АТ могу да олакшају развој вештина писања у свакој од три фазе, које се односе на планирање и организацију текста, писање, као и на његово уређивање и ревизију [Peterson-Karlan et al. 2007]. Већина програма за обраду текста укључује две функције, које додатно олакшавају транскрипцију. То су посебно прилагођена тастатура, која омогућава превазилажење потешкоћа приликом формирања слова руком, као и опције за проверу правописа, које омогућавају откривање и исправљање правописних грешака [Peterson-Karlan et al. 2008]. Тастатуре које се користе могу да буду одвојене или

могу да буду представљене на екрану, када се користе путем скенирања или уз употребу оптичког миша. Компоненте за уређивање текста (нпр. брисање, померање или копирање делова текста) и начин приказивања на екрану у програмима за обраду текста могу да утичу на побољшање вештине писања, тако што ће слова, речи и реченице бити читљивији за корисника и наставнике [Peterson-Karlan et al. 2007]. Поред тога, ови програми побољшавају ревизију текста, кроз његово лако модификовање. Различити уређаји и апликације пружају подршку у планирању и организацији писања, укључујући процедуралне фацитаторе, који пружају подсетнике о томе које информације треба да буду присутне и на који начин могу да се генеришу, изаберу и организују [Peterson-Karlan et al. 2008]. Неки софтвери омогућавају коришћење графичких организатора, уз комбиновање слика, текста и изговорених речи, у циљу лакше репрезентације мисли и информација.

Основна стратегија која олакшава генерисање текста је функција предвиђања речи [Winters et al. 2013]. Софтвер за предвиђање речи може да препозна коју реч корисник покушава да унесе на основу првих неколико слова. У зависности од оперативног система, корисник може да види кратку листу могућих речи које одговарају већ унетим словима и може да изабере ону која је одговарајућа [Winters et al. 2013]. Избор речи може да се представи на основу учесталости, када се појављују речи које се најчешће користе у датом језику, према синтаксичким и граматичким правилима, када се речи појављују у одговарајућем граматичком облику, као и на основу асоцијација, када се приказују речи које се обично користе заједно. Поред тога, могу да се појављују речи са листе оних које корисник најчешће употребљава [Peterson-Karlan et al. 2007]. С обзиром на то да је опција предвиђања речи интерактивна и да генерише избор речи у реалном времену, она је веома значајна за особе са сиромашним и недовољно развијеним речником, које, поред тога, нису сигурне како да користе речи на граматички исправан начин [Coffin et al. 2016]. Програми за предвиђање речи могу, путем гласовног аутпута, да изговоре понуђене речи или њихову дефиницију, како би корисник могао да буде сигуран да је то реч коју жели да напише. Поред тога, ови програми, такође, могу да понуде аутоматски размак и аутоматско писање великих слова. Потенцијални недостатак ових програма је когнитивно оптерећење приликом селекције потребне речи из листе понуђених, као и додатно време које је потребно за претраживање и доношење одлуке. Бирање речи може да смањи брзину генерисања текста у поређењу са писањем, али, с друге стране, повећава тачност написаног [Peterson-Karlan et al. 2008].

Друга стратегија генерисања текста, која помаже у развоју правописа и тачности написаног, укључује претварање говора у текст [Winters et al. 2013]. Ова функција може да се користи као додатна подршка и допуна програмима за предвиђање речи. Претварање говора у текст, препознавање гласа или аутоматско препознавање говора су синоними који се односе на функцију препознавања и претварања изговорених речи у дигитални текст, који, потом, може да се мења и прилагођава [Coffin et al. 2016].

Употреба ових програма захтева претходну „обуку” самих оперативних система, која подразумева да корисник изговара унапред одређене речи или делове текста, како би програм анализирао и упоредио те гласовне обрасце са познатим речима и њиховим секвенцама [Peterson-Karlan et al. 2007]. Корисник може, по потреби, да подешава тачност препознавања говора. Конверзија говора у текст је углавном прилично брза и тачна. При томе, брзина претварања зависи од количине текста који се диктира [Winters et al. 2013]. Прва фаза у процесу писања је планирање и организација онога шта ће бити написано. Пре него што било која реч буде снимљена, разматра се и планира шта треба да се каже и који је најбољи начин за то. Овај корак је веома важан, јер су исходи непланираног писања кратки, неорганизовани текстови, који немају логичан след или систематски развој идеја, односно, у којима једна идеја насумично генерише следећу [Peterson-Karlan et al. 2008].

Последња фаза процеса писања односи се на уређивање или ревизију текста. Постоје две сврхе уређивања текста, а то су откривање и исправљање правописних или граматичких грешака, знакова интерпункције или великих слова. Циљеви ревизије јесу побољшање тачности и јасноће написаног, као и боља организација идеја [Peterson-Karlan et al. 2007]. Већина програма за обраду текста може аутоматски да открије граматичке или правописне грешке у писању и да их сигнализира визуелно, звучно или у комбинацији. Ови програми могу да провере да ли су речи написане у одговарајућем граматичком облику, редоследу, да ли су правилно употребљене у реченици, као и да ли су употребљени одговарајући знаци интерпункције [Coffin et al. 2016]. Поред тога, програми обично нуде неколико предложених алтернатива за побољшање. Уколико је кориснику потребна додатна помоћ, ови програми могу да се прилагоде, тако да пружају допунске функције и подршку приликом ревизије написаног.

ЗАКЉУЧАК

Примена АТ за превазилажење сметњи у савладавању вештина читања и писања код деце са поремећајима вербалне комуникације може да се посматра као пружање минималне подршке или, са друге стране, као алтернативан начин за приступ писаном тексту. При томе, постоје многобројни докази о повезаности имплементације АТ и повећања независности и продуктивности самих корисника. Међутим, поред развоја уређаја АТ важно је да се размотри учесталост и степен ефикасности њиховог коришћења [Demirok et al. 2019]. Ефикасна употреба АТ уско је повезана са опремом и нивоом знања које наставно особље има о АТ [Арсенић и др. 2022б]. Многи наставници немају знање, ресурсе или вештине које су им потребне како би ефикасно применили АТ за ученике са поремећајима комуникације [Dean 2019].

Употреба технологије током наставе читања и писања пружа могућност за употребу мултимедијалних наставних материјала, који омогућавају лакше усмеравање и одржавање пажње, као и лакше обучавање [Demirok

et al. 2019]. Поред тога, показано је да су деца са поремећајима вербалне комуникације сигурнија у своје вештине и да развијају позитивне ставове према читању и писању, захваљујући употреби АТ. Иако су исходи употребе углавном позитивни, наставно особље и чланови породице су и даље забринути да ће примена метода аугментативне и алтернативне комуникације, као и асистивне технологије негативно утицати на развој комуникације, говорно-језичких способности, као и вештина писмености [Арсенић и др. 2023]. Међутим, у литератури је истакнут велики број предности [Millar et al. 2006]. Асистивна технологија може да задовољи различите потребе деце са поремећајима вербалне комуникације, када се одабере и користи на одговарајући начин. Из тог разлога је важно да наставно особље и сви стручњаци, који су укључени у рад са овом децом, знају како да је ефикасно користе у процесима описмењавања, као и за превазилажење тешкоћа у савладавању вештина читања и писања.

ЗАХВАЛНОСТ

Текст је написан као резултат истраживања у оквиру пројекта бр. 200096 чију реализацију финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

- Арсенић, Ивана; Надица Јовановић Симић и Зорица Даничић (2022б). Примена асистивне технологије за комуникацију у едукацији ученика са сметњама у развоју – самопроцена наставног особља. *Настава и васпитање*, 71(2): 267–282.
- Arсенић, Ivana; Nadica Jovanović Simić i Zorica Daničić (2022a). Asistivna tehnologija za razvoj pismenosti kod dece sa poremećajima verbalne komunikacije. U: Haris Memišević i Selmir Hadžić (ur.), *Zbornik sažetaka. Peta međunarodne konferencije „Multi-disciplinarni pristupi u edukaciji i rehabilitaciji”*. Sarajevo: Perfecta, 7–8.
- Arсенић, Ivana; Nadica Jovanović Simić i Zorica Veljković (2023). Uticaj primene uređaja sa govornim autputom na produkciju prirodnog govora kod osoba sa poremećajima komunikacije [rezime saopštenja sa skupa]. *Зборник резимеа Сврочно-научне конференције са међународним учењем. Дани дефектологија Србије*. 16–19. фебруар 2023. Београд: Друштво дефектолога Србије и Универзитет у Београду, Факултет за специјалну едукацију и рехабилитацију.
- Balajthy, Ernester (2005). Text-to-speech software for helping struggling readers. *Reading Online*, 8(4): 1–9.
- Biancarosa, Gina and Gina G. Griffiths (2012). Technology tools to support reading in the digital age. *The Future of Children*, 22(2): 139–160.
- Broun, Leslie Todd (2004). Teaching students with autistic spectrum disorders to read: A visual approach. *Teaching Exceptional Children*, 36(4): 36–40.
- Coffin, Amy Bixler; Brenda Smith Myles, Jan Rogers and Wendy Szakacs (2016). Supporting the writing skills of individuals with autism spectrum disorder through assistive technologies. In: T. A. Cardon (ed.), *Technology and the Treatment of Children with Autism Spectrum Disorder*. Cham: Springer, 59–73.
- Crowley, Kayla; Thomas McLaughlin and Robin Kahn (2013). Using direct instruction flashcards and reading racetracks to improve sight word recognition of two elementary students with autism. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 25: 297–311.

- Dawson Kara; Antonenko Pavlo, Lane Holly, and Zhu Jiawen (2019). Assistive technologies to support students with dyslexia. *Teaching Exceptional Children*, 51(3): 226–239.
- De Jong, Maria and Adriana Bus (2002). Quality of book-reading matters for emergent readers: An experiment with the same book in a regular or electronic format. *Journal of Educational Psychology*, 94(1): 145–155.
- Dean, Lauren (2019). *Factors Influencing Teachers' Use of Assistive Technology in the Classroom: A Correlational Analysis*. New York: St. John's University, School of Education and Human Services.
- Demirok, Mukaddes Sakalli; Nuket Gunduz, Aliya Yergazina, Zhumagul Maydangalieva and Elena Ryazanova (2019). Determining the Opinions of Special Education Teachers Regarding the Use of Assistive Technologies for Overcoming Reading Difficulties. *International Journal of Emerging Technologies in Learning*, 14(22): 141–153.
- Erickson, Karen; Penelope Hatch and Sally Clendon (2010). Literacy, assistive technology, and students with significant disabilities. *Focus on Exceptional Children*, 42(5): 1–16.
- Erickson, Karen (2017). Comprehensive literacy instruction, interprofessional collaborative practice, and students with severe disabilities. *American Journal of Speech-Language Pathology*, 26(2): 193–205.
- Jovanović Simić, Nadica; Ivana Arsenić i Zorica Daničić (2021). Kompetentnost učitelja, nastavnika i defektologa za upotrebu asistivne tehnologije u edukaciji učenika sa smetnjama u razvoju. U: Branka Jablan (ur.), *Zbornik radova 11. Međunarodnog naučnog skupa „Specijalna edukacija i rehabilitacija danas”*. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 201–206.
- Kamhi, Alan G. and Hugh W. Catts (2002). The language basis of reading: Implications for classification and treatment of children with reading disabilities. In: Butler, K., Sillman, E. (eds.), *Speaking, Reading, and Writing in Children With Language Learning Disabilities: New Paradigms in Research and Practice*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, 45–72.
- Keelor, Jennifer; Nancy Creaghead, Noah Silbert and Tzipi Horowitz-Kraus (2020). Text-to-speech technology: Enhancing reading comprehension for students with reading difficulty. *Assistive Technology Outcomes & Benefits*, 14(1): 19–35.
- Koppenhaver, David (2000). Literacy in AAC: What should be written on the envelope we push? *Augmentative and Alternative Communication*, 16(4): 270–279.
- Light, Janice and David McNaughton (2012). Supporting the communication, language, and literacy development of children with complex communication needs: State of the science and future research priorities. *Assistive Technology*, 24(1): 34–44.
- Lonigan, Christopher; Kimberly Driscoll, Beth Phillips, Brenlee Cantor, Jason Anthony and Howard Goldstein (2003). A computer-assisted instruction phonological sensitivity program for preschool children at-risk for reading problems. *Journal of Early Intervention*, 25(4): 248–262.
- Marsh, Kathryn; Michelle Schladant, Christina Sudduth, Rebecca Shearer, Monica Dowling and Ruby Natale (2021). Improving engagement: Integrating assistive technology in early literacy. *Teaching Exceptional Children*, 54(2): 146–153.
- Millar, Diane; Janice Light and Ralf Schlosser (2006). The impact of augmentative and alternative communication intervention on the speech production of individuals with developmental disabilities: A research review. *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 49(2): 248–264.
- Mize, Minnie; Yujeong Park, Megan Schramm-Possinger and Mari Beth Coleman (2020). Developing a rubric for evaluating reading applications for learners with reading difficulties. *Intervention in School and Clinic*, 55(3): 145–153.
- Montali, Julie and Lawrence Lewandowski (1996). Bimodal reading: Benefits of a talking computer for average and less skilled readers. *Journal of Learning Disabilities*, 29(3): 271–279.
- Moody, Amelia (2006). Using assistive technology to support literacy development in young children with disabilities. In: Justice, L. (ed.), *Clinical Approaches to Emergent Literacy Intervention*. San Diego: Plural Publishing, 71–97.

- Nordström, Thomas; Staffan Nilsson, Stefan Gustafson and Idor Svensson (2018). Assistive technology applications for students with reading difficulties: special education teachers' experiences and perceptions. *Disability and Rehabilitation: Assistive Technology*, 14(8): 798–808.
- Oncu, Elif and Esra Unluer (2015). Examination of preschool teachers' approaches to early literacy. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 191: 1043–1047. [DOI:10.1016/j.sbspro.2015.04.65]
- Paris, Scott and Elen Hamilton (2014). The development of children's reading comprehension. In Handbook of research on reading comprehension. In: Israel, S. & Duffy, G. (eds.), *Handbook of Research on Reading Comprehension*. New York: Routledge, 56–77.
- Park, Hye Jin; Kiriko Takahashi, Kelly Roberts and Danielle Delise (2017). Effects of text-to-speech software use on the reading proficiency of high school struggling readers. *Assistive Technology*, 29(3): 146–152.
- Perfetti, Charles and Joseph Stafura (2014). Word knowledge in a theory of reading comprehension. *Scientific Studies of Reading*, 18(1): 22–37.
- Peterson-Karlan, George and Howard Parette (2007). Technology-based tools to support writing by struggling writers. *Assistive Technology Outcomes and Benefits*, 7(1): 39–62.
- Peterson-Karlan, George; Jack Hourcade and Phil Parette (2008). A review of assistive technology and writing skills for students with physical and educational disabilities. *Physical Disabilities: Education and Related Services*, 26(2): 13–32.
- Pierce, Patcy and Patricia Porter (1996). Helping persons with disabilities to become literate using assistive technology: Practice and policy suggestions. *Focus on Autism and Other Developmental Disabilities*, 11(3): 142–146.
- Silvestri, Robert; Alana Holmes and Rafiq Rahemtulla (2022). The interaction of cognitive profiles and text-to-speech software on reading comprehension of adolescents with reading challenges. *Journal of Special Education Technology*, 37(4): 498–509.
- Stackhouse, Joy (2014). Barriers to literacy development in children with speech and language difficulties. In: Bishop, D. & Leonard, L. (eds.), *Speech and Language Impairments in Children*. London: Psychology Press, 73–97.
- Stanger, Carol; Pamela J. Mims, Leah Wood and Lynn Ahlgrim-Delzell (2016). Supporting Literacy Achievement for Students with Intellectual Disability and Autism through Curricular Programs that Incorporate Assistive Technology. *Assistive Technology Outcomes & Benefits (ATOB)*, 10(1): 51–73.
- Svensson, Idor; Thomas Nordström, Emma Lindeblad, Stefan Gustafson, Marianne Björn, Christina Sand, Gunilla Almgren-Bäck and Staffan Nilsson (2021). Effects of assistive technology for students with reading and writing disabilities. *Disability and Rehabilitation: Assistive Technology*, 16(2): 196–208.
- Winters, David and Cheesman Elaine (2013). Mobile instructional and assistive technology for literacy. *Perspectives on Language and Literacy*, 39(4): 42–46.
- Young, Mary Cece; Anna Courtad Carrie, Karen Douglas and Yun-Ching Chung (2019). The effects of text-to-speech on reading outcomes for secondary students with learning disabilities. *Journal of Special Education Technology*, 34(2): 80–89.

DEVICES AND APPLICATIONS FOR OVERCOMING DISABILITIES
IN MASTERING READING AND WRITING SKILLS IN CHILDREN
WITH VERBAL COMMUNICATION DISORDERS

by

IVANA ARSENIĆ
ivana.arsenic@yahoo.com

ZORICA VELJKOVIĆ
daniciczorica@yahoo.com

University of Belgrade
Faculty of Special Education and Rehabilitation
Visokog Stevana 2, Belgrade, Serbia

SUMMARY: Verbal communication disorders are heterogeneous disorders that can have a negative impact on the acquisition of reading and writing skills. It is assumed that the presence of verbal communication disorders, regardless of etiology, is a risk factor for the development of deficits in the development of skills necessary for mastering reading and writing. The aim of this research was to review and systematize the available literature in order to present devices and applications that make it possible to overcome obstacles in the mastery of reading and writing skills in children with verbal communication disorders. Furthermore, the aim is to describe their characteristics, identify their advantages and possible uses, as well as the factors that influence their use in the education of students with these disorders. The review of the literature was carried out using the database of the Serbian Library Consortium for Coordinated Acquisition and Internet search engines, such as Google Scholar Advanced Search and Research Gate. Research shows that the use of assistive technology to overcome barriers to literacy mastery in children with verbal communication disorders has two basic functions related to stimulating literacy learning and providing an alternative means of accessing written text. Assistive technology used to support this process includes word processing, spell checking, word prediction, speech-to-text or text-to-speech applications. In recent decades, programs and applications to support literacy acquisition have been developed for tablets and cell phones, increasing their availability, portability, user independence and ability to participate equally in social interactions. This improves self-confidence and the development of a positive attitude towards activities that involve reading and writing.

KEYWORDS: Applications; Assistive technology; Verbal communication disorders; Reading and writing skills

СВЕДОЧАНСТВО УРБАНОГ РАЗВОЈА ОБРЕНОВАЧКЕ ЧАРШИЈЕ

(Ивана Јаношевић, *Обреновачка чаршија: просторна културно-историјска целина*, Библиотека „Влада Аксентијевић”, Обреновац 2023; 195 страна)

Систематизовати документацију за архитектонско наслеђе веома је сложен и захтеван посао. Многобројни извори и разнородност материјала, који доносе информације о стању неког објекта у неком периоду или тачки у прошлости, захтевају изузетно познавање материје и специфичну врсту стручне „писмености”. Ратови и државне кризе, којим овај простор обилује, проузроковали су да је само део грађе систематизован, мада је архивиран. Остатак, једнако важног материјала, расут је, не само у несрећеним фондovima државних институција, већ и код приватних власника. Стога, потребно је, не само истраживање локација на којима је могуће доћи до неког документа, већ и висок степен упорности који се граничи са личном жртвом. Слободан сам да скренем пажњу на угао лич-

не жртве, управо из искуства моје маленкости, због чега као заједница треба да одамо јавну захвалност аутору ове књиге.

Укратко, да погледамо варош која је представљена у књизи, издвајајући само најважније тачке у њеном развоју од 18. до почетка 20. века. Напомињем да књига не завршава излагање документације на месту где ћемо стати. Обреновац је током 19. и почетком 20. века био важно насеље за привредни и политички живот Србије. Велика количина робе се свакодневно увозила и извозила преко Саве одржавајући у привредном животу простор од ваљевских планина, Уба, Осечине, Коцељеве, Лајковца, Лазаревца, итд. Поред роба, размењивале су се информације које су мењале друштвени, приватни, урбани и архитектонски живот читавог гравитационог подручја.

Насеље Палеж забележено је на мапи 1696. године. Порески попис из 1718. говори да је у насељу било 11 домова. Аустријски гувернер је 1720. забележио: „Палеж има једну рђаву паланку и запоседнут је хајдуцима”. У периоду аустријске окупације 1717–1739. назив насеља Палеж је промењен у Цвајбрикен (Zweibrücken), а 1720. постаје средиште палешког дистрикта са 73 насељена места. Пређашњи назив, Палеж, враћен је 1730. године, а број насеља смањен је на 22. Поручник Митесер 1784. бележи Палеж са 21 турском кућом, једном џамијом, кафаном и шталом за 50 коња. Митесер, заједно са Перетићем, прави мапу Великог и Малог Палежа. Велики Палеж налазио се између Колубаре и Тамнаве

(горе описане структуре насеља), а Мали Палеж на левој обали Тамнаве са двадесетак српских кућа.

Турска окупација није се значајно бринула о организацији насеља којима је управљала широм Србије. Са ослобођењем, Срби су као један од првих циљева поставили реконструкцију и уређење насеља, изградњу урбаног духа по угледу на средњоевропска насеља тог времена. Слобода и близина границе донела је економски развој: 1831. године у Палежу је било 11 занатлија, а 1836. године 22. Приликом лоцирања насеља, интереси утицајних појединаца били су већи од потреба заједнице (слично као приликом оснивања Рогачице на Дрини). Мада је и сâм кнез Милош приметио да насеље треба склонити из мочварне и плавне равнице на више пределе, неколико имућних власника није хтело да напусти своја имања, па је насеље остало у долини, развијајући се све даље од Саве.

У списку плацева из 1837. године наводи се 90 плацева и 91 власник „са обе стране сокака”. Тада је насеље имало две улице: једну према Ваљеви и једну према Шапцу. Плачеви су били ширине 2–16 хвати, а дубине 3–60. Средином 19. века, према наредби кнеза Милоша, све куће су морале бити кречене за Ђурђевдан, а прекриване на Митровдан. Године 1859. кнез Милош доноси указ којим утврђује ново име насеља – Обреновац, а 1860. насеље има 60 дуђана и 30 механа.

Закон о местима из 1866. категорисао је Обреновац као варошицу. Допуна Закона о експропријацији обавезала је општине да у року од три године израде „правилан регулациони и нивелациони план нове вароши или варошице с обележавањем варошког за зграде одређеног простора... По овом одобреном плану имају се вароши и варошице развијати и мимо тог плана, неће се смети куће и друге зграде подизати”. На седници 1887. донета је одлука да се упути позив за израду регулационог и нивелационог плана варошице. Исти је израђен од стране Министарства грађевина у, за то време, озбиљној размери 1:1000 и одобрен 5. октобра 1889. године. По овом плану свака улица је реконструисана утврђивањем праве регулационе линије (у односу на раније кривудава сокаке), а на трговима су исправљане регулационе линије. План је донео новину којом су дефинисане путање и особине нових улица, које су имале бити формиране, потом, дефинисао је парце-

ле и позицију објеката на њима (у зависности од геометрије парцеле) уводећи и кућне бројеве. Измене плана из 1889. године усвојене су 1903. и донеле су измене ширине појединих улица, продужење постојећих и отварање нових улица. Исти план је прекопиран 1921. у Министарству грађевина и продужена му је важност. Даљи развој обреновачке чаршије, који је презентован на квалитетан начин, погледати у књизи.

Језик, којим се у књизи износи прикупљен материјал, једноставан је, разумљив ширем кругу читалаца, а истовремено стручан и научно прецизан. То сугерише да је аутор, пре него се упустио у овај одговоран задатак, предузео довољно вежби како би свој ум, дух и личност довео на потребан ниво. То је данас реткост, имајући у виду да је већина књига писана језиком који заборавља своје порекло и указује да аутор и не познаје његове могућности. У том смислу аутор ове књиге заслужује похвалу.

Наредна драгоценост ове књиге је да аутор не доноси суд о материји, већ излаже материјал који је прикупио, скромно остављајући стручнијим од себе у овој области тај део посла. Ауторка није себи дозволила да је понесе савремени талас „толмачења” свега и свачега око нас. Претерано мешање изван зоне стручности, као и претерано изоловање, постало је вирус којим се разара смисао науке, уништава вредност сваког научног рада, све око нас доводи у питање, и најгоре, храни его гурајући га у крајњу фазу болести. Овим је ауторка своју личну победу успела да подели са публиком и сигуран сам да ће бар један читалац усвојити ову вредност, што ће бити још један успех књиге. Ауторка тако позива на тимски рад о овој теми и показује свесност да је савремена потреба управо тимски рад, а не само појединца кога, пре или касније, самељу грешке и недовршености друштва.

У књизи нема празних ходова којима се дају прекомерне информације само да би се засенила публика или досегао потребан број страница за категоризације које су прерасле у угњетавање. Ауторка излаже концизно, без предугачких осврта и „осврта на своје осврте” који, трошећи време, одвраћају читаоца од даљег штива. То показује професионалност, скромност, стручност и осећај за меру, особине тако ретке у савременој Србији.

Ауторка се усредсређује да информише читаоца, поставља га у континуитет живота

насеља, показујући му да је он једна цигла у грађевини заједнице која има одговорност и задатак који треба да изврши. А у грађењу градова нема небитних и неважних задатака, па тиме ни неважних грађана. Свака душа има своју улогу. Ауторка правилно врши вредновање, а потом и одабир информација које ће бити приказане у књизи. Обично аутори затрпавају читаоца информацијама до те мере да се замагли и циљ и ум читаоца. Рационално је сортирала материјал и предочила га читаоцу у мајсторски скројеној мери: и лаик и стручњак могу наћи и основу и путоказе за даља истраживања.

Наравно да у књизи има места која могу бити појашњена, допуњена у другим техникама или где би био смањен број илустрација. Међутим, слабости су толико мале и небитне да се у светлу преобиља дивних и добрих сегмената не виде – једноставно, нису вредна помињања. Ова књига излаже материјал који историчар урбанизма не прикупља радо, јер захтева много временског улагања да би се добио мали и неизвесан резултат. У околностима у којима се налазимо као друштво, то је мање посао, а више жртва. Стога, ауторка је овом књигом створила одличну основу за даљу систематизацију историје насеља. Ту се пре свега мисли на израду мапа развоја насеља у појединим периодима, анализу урбане регулативе (писане и усмене), анализу односа форме куће и начина живота породице, организацију уличног фронта, анализу композиције блока, дворишта, угаоних објеката, објеката у низу, итд. Одговори на ова питања нису потребни да бисмо радили попуњавање празнина у урбаној историји нашег народа, већ да бисмо научили како да савремени град уредимо да буде пријатан за становнике, функционалан за пословање и подстицајан за јавни живот.

Књига Иване Јаношевић помаже да се на путу изградње урбаног живота изградимо као уобличена и смислена заједница. Помаже нам да не будемо као „бујица” која протутњи остављајући иза себе пустош, па онда поправку штете од те неконтролисане силе називамо урбанизмом. Урбанизам је високо стручна, промишљена, организована, дисциплинована, усклађена, постепена, обновљива, правовремена, промућурна, далекосежна, мудра, за-

једничка активност свесних људских бића која живе у заједници и деле простор.

Ова књига, између редова, говори о неопходности међусобног уважавања, равнотеже у жељама, а посебно правима и обавезама житеља заједнице, било да је варошица, варош или град. Наше варошице и вароши су саграђене скоро надљудским напорима генерација наших предака, који су се одрицали времена, новца, па и свог живота, како би направили тротоар, улицу, клупу, светиљку, парк, мост, пијацу, трг и досегли сан о урбаном. Сада тај сан о урбаном насељу поново руши нека нова савремена „бујица”. Овај пут то није „бујица” бомби и крвожедних војника, већ бујица неписмених, посрнутих и похлепних лица, регрутованих из полутаме наших грешака.

Стога, прочитајте ову књигу. Ако вас не учини поносним, учиниће вас одговорним. Ако вам не пружи одговор, понудиће вам пут којим ваља ићи да би одговор нашли. У сваком случају, неко је стиснуо зубе, начинио жртву и поставио циглу у темељ урбане историје Обреновца. Цигла је поуздана и на њу се може ослонити у изградњи даље грађевине насеља и државе. Тај нови градитељ управо можете бити Ви или неко кога ћете сигурно мотивисати ако му дотурите ову књигу.

Можда је у томе суштина здраве заједнице – да њени чланови додају једни другима цигле којима граде свој дом. Дом није кућа у којој живимо, кућа која нас штити од кише и снега, дом је варош у којој живимо, најпре људи, потом тргови, улице, школе, цркве, јавне грађевине, наша дворишта, куће, долме поред река, итд. Ова књига говори о генерацијама које су се водиле управо вековима одржаваним светим начелом да вароши увек ваља давати више него што јој се узима, али и периодима мрака, када смо посртали као људи и заједница. Сада нам ваља устати, отрести прашину са себе, превити ране и наставити даље како и приликује челуку у које су несреће и олује прековале наше душе и наш народ.

Душко Кузовић
дипл. инг. арх.

Обреновац
dusko.kuzovic@gmail.com

ЗАДУЖБИНАРСТВО У СРПСКОЈ ПРАВНОЈ ИСТОРИЈИ И САВРЕМЕНОМ ДОБУ

(Јелена Веселинов, *Задужбине у српском праву: Историјски контекст и савремени изазови*, Матица српска, Нови Сад 2024; 256 страна)

Са драгоценим радним искуством, а услед недостатка свеобухватног рукописа, који би приказао и историјски контекст и савремене утицаје на задужбинарство у српском праву, Јелена Веселинов преузима замашан посао, заснован на доступној архивској грађи, као и расположивој литератури, текстовима и статистичким подацима. У том правцу, ауторка врши и бројна истраживања како би монографију обогатила новим прилозима, који врло егзактно приказују историјски преглед података о броју регистрованих задужбина и фондација код ресорних државних органа. На тај начин настала је веома богата, прегледна, документована и студиозна књига о задужбинама у српском праву. Научна моногра-

фија је, између осталог, продукт дугогодишњег рада на позицији управника послова Матице српске, установе која негује двовековну традицију задужбинарства, а и сама на тим основама почива.

Монографија на самом почетку садржи уводна разматрања (стр. 11–26), која обухватају историјат задужбинарства у Србији, порекло, значење речи и појма задужбине, као и поделе задужбина. Централни, а уједно и најобимнији део књиге, обухвата детаљан преглед правне природе и правног положаја задужбина у Србији, са посебним освртом на положај оних задужбина којима је након Другог светског рата одузета имовина (стр. 27–163). Значајно је напоменути да је у том делу књиге додатно дат и историјски преглед правног положаја задужбина које су оне имале почев од момента одузимања имовине након Другог светског рата, преко социјалистичког друштвеног уређења државе, стања задужбинарства у периоду транзиције, па све до процеса реституције задужбинске имовине, од којих многи и даље трају. Овако приказан правни положај задужбина нужно повлачи и питање правног континуитета задужбина, историјског прегледа органа који су водили регистре задужбина, обнова рада и пререгистрација задужбина, која је била законска обавеза, те анализе бројних решења управних органа, пресуда Управног суда, као и катастарских аката који, као заједнички именованитељ, имају управо питање правног континуитета. Потом следи приказ правног положаја задужбина у земљама Европе (стр. 165–193) у коме су поред историјата задужбина у Европи, јасно исказане разлике у одређењу, основним елементима и оснивањима задужбина у националним правима земаља Евро-

пе. Наводе се основни елементи задужбина и то циљ, имовина, оснивање, као и бенефицијари, где се јављају значајне разлике у регулативи европских земаља. Такође, предочене су тенденције у правном регулисању задужбинарства на простору Европске уније на које се природно наставља део монографије који је посвећен савременим утицајима на законску регулативу о задужбинама (стр. 195–217). У завршном делу књиге налазе се закључна разматрања (стр. 219–228), нови прилози историјског прегледа регистрованих задужбина и фондација (стр. 229–234), коришћена литература и извори (стр. 235–253), као и резиме на енглеском језику (стр. 255–256).

Правно регулисати задужбину није нимало једноставно. Реч је о специфичној установи која, да би била адекватно правно нормирана мора садржати све оне елементе које налаже српска правна традиција задужбинарства, стављене у тренутни друштвено-политички контекст. Дакле, уредити њен правни положај тако да буде усклађен са њеном правном природом, а да с једне стране обухвати све релевантне карактеристике националне културе и традиције, а с друге стране постојеће друштвене и политичке прилике. Да би имали јасну слику кроз какву транзицију је ова посебна установа српског грађанског права прошла, ауторка на врло прегледан и јасан начин, даје историјски приказ правне регулативе овог института, почев од српског средњовековног права, па све до данас. Разуме се да је правно нормирање ове области кроз време претрпело бројна, битно другачија обележја. Међутим, сагледавање и анализирање правног положаја задужбине само за себе није довољно да би се у потпуности разумео концепт ове установе. Наиме, неопходно је сагледати све карактеристике ове добротворне установе, као и правне теорије које је сагледавају из различитих углова. Другим речима, разумети правну природу задужбинарства, односно његову суштину. Задужбинарство у српском праву има веома дугу традицију, која је обликована бројним, различитим утицајима. У самим зачецима оно је имало религијско и културолошко обележје, јер је представљало стожере српске традиције и идентитета српског народа.

Правни субјективитет задужбина дубоко је пољуљан процесима одузимања имовине задужбина након Другог светског рата, процесима транзиције својинскоправних односа, а посебно процесима приватизације и

реституције. Посебно је потребно нагласити чињеницу да су код нас процеси приватизације практично окончани, а да поступци реституције нису ни отпочели. Оваква својинскоправна конфузија, додатно је допринела да поступци реституције и даље трају, иако је од подношења захтева прошло више од десет година. Ауторка књиге ове процесе врло аналитично детектује као кључне утицаје на правни положај задужбина у српском праву. Дакле, не само да су наведени процеси актуелизовали тему задужбинарства, него су и покренули врло значајна питања правног регулисања задужбина. Ауторка поред историјског прегледа, применом упоредноправне методологије и коришћењем не само домаће, него и стране литературе и извора, читаоцима нуди јасну слику о правном нормирању задужбина у земљама Европе. Национални закони европских земаља умногоме другачије правно уређују задужбине него што то одредбе комунитарног права налажу. Тим одредбама је и наша држава изложена, јер Устав Републике Србије, између осталог, почива на припадности европским принципима и вредностима. Стога је утицај европских тенденција на покушај изнајлажења јединствене правне регулативе ове материје неизбежан, што ауторка јасно и критички промишља. Међутим, поред неспорне припадности европским вредностима, неопходно је имати у виду и чињеницу да у том истом Уставу у преамбули стоји: „полазећи од државне традиције српског народа[...]грађани доносе Устав Републике Србије”. Дакле, неопходно је спојити неспојиво. Другим речима, узети у обзир правну традицију српског народа, очувати владавину националног права и инкорпорирати правила комунитарног права Европске уније, у чијим државним границама овај институт није на јединствен начин регулисан. Овакав процес није нимало једноставан, али је могућ, селективном ратификацијом оних одредби које одговарају нашој правној традицији, друштвеном и државном уређењу, као и духу времена. Једино уколико познајемо, ценимо и примењујемо аутентични концепт задужбина у српском праву, са свим својим обележјима, можемо у пуној мери одговорити захтевима садашњице. Управо у тој корелацији ауторка потцртава значај завршетка започетих поступака реституције, преиспитивање позитивноправне регулативе, укључујући и оне предвиђене у Нацрту Грађанског закона Републике Србије, да би се савремени

концепт задужбинарства у нас могао адекватно обликовати и као такав успешно применити у пракси. Како ауторка у књизи наводи: „неспорно је да законодавац уобличава материју у складу са утицајима и изменама који доноси пракса и савремене тенденције у свету, али би уређивање правног регулисања задужбина морало имати еволутиван карактер. Традиционална задужбина има своје утемељење и оправдање. То не значи да она треба да буде заробљена у једном времену и да не може и не треба да се прилагођава друштвеним променама. Ипак, то прилагођавање мора имати развојни карактер, а не пут корених, радикалних промена”.

Свака друштвена заједница, на датом степену историјског развојка, поред државе као средста политичког конституисања, мора имати одговарајући, за њу својствен, нормативни поредак, који има улогу форме процеса политичког конституисања. Тај нормативни поредак јесте право. Иако је органски повезано са државом, има своју релативно самосталну егзистенцију и тзв. правну традицију. Творевине као што су држава и право, основни су постулати сваког друштвеног уређења. Поставља се питање: зашто право има улогу форме? Право је форма, јер је погодан и једино могући начин регулисања места, положаја и узајамних односа учесника у одређеним друштвеним процесима. Уз помоћ права уобличавамо, одређујемо положај, природу и понашање сваког учесника наведених процеса. Свакако да међу тим учесницима значајну улогу заузимају добротворне установе попут задужбина и фондација. Иако умногоструко различите, њихова есенција је заједничка. Ауторка с разлогом фокус ставља управо на задужбине, које су старији правни институт, дубоко укоренен у српском праву и сведок правне прошлости.

Монографија Јелене Веселинов представља изузетан професионални подухват, који се огледа у научном приступу, начину сагледавања и излагања, и новим архивским прилозима. Њена вредност се огледа у новом, свеобухватном осветљавању историјског контекста задужбина у српском праву, почев од српске средњовековне државе до данас, те у сагледавању свих процеса који су утицали на битно другачије правно регулисање задужбина. Дакле, у књизи је приказан утицај процеса транзиције на овај правни институт кроз друштвено политичке контексте и правне системе који су се мењали на овим посторима,

а који су нужно утицали на правни положај и третман задужбина. Такође, ауторка износи критички осврт не само на утицај командитног права, него и на правно регулисање задужбина које је понуђено у тексту дуго чекане кодификације грађанског права, односно у Нацрту Грађанског законика Републике Србије. Књига је драгоцену основу за све оне који се буду бавили питањем задужбинарства, у најширем смислу те речи, али и за све оне студенте, истраживаче који свој фокус задржавају на студији које обухватају неки од сегмената, питања и процеса који су садржани и анализирани у монографији. Како рецензент књиге проф. др Душан Николић наводи: „текст је написан на јасан и прецизан начин, једнако разумљив онима који се професионално баве правом, али и обичним грађанима који су заинтересовани за историјске и актуелне аспекте задужбинарства. Верујем да ће управо због свега тога књига деценијама бити актуелна и да ће дуго бити предмет интересовања шире јавности”.

Ауторка је пружила несумњиви допринос даљем развоју правне науке и правне праксе, јер су поједина питања и процеси утемељени на научним основама, практичном искуству, односно на емпијским сазнањима, што даје посебан значај овој књизи. Такође, ауторка доноси читав низ нових података, докумената и архивске грађе који су пажљиво анализирани и довођени у везу једни са другима. Све то је додатно допринело новом сагледавању задужбинарства кроз правну историју, али и поимању и развоју задужбина у савременим условима. Сви елементи задужбинарства у српском праву су расветљени, укључујући историјски контекст и савремене изазове којима је овај институт препуштен. Ова књига, која је изложена на синтетичан начин, даје значајан допринос изучавању задужбинарства у српском праву. Преданим радом Јелене Веселинов добили смо дело о задужбинарству које обогаћује српску правну науку, а истовремено подстиче да је ову традицију неопходно наставити и прилагођавати савременим изазовима, поступно и пажљиво. Српско задужбинарство, које је дубоко укоренено у националну свест и културу српског народа, овом монографијом поново је актуелизовано.

Ивона Кнежевић

Матица српска

Нови Сад

yvona.knezevic@gmail.com

ПРЕИСПИТИВАЊЕ ФАШИЗМА У ГЛОБАЛНИМ ОКВИРИМА

(*Фашизам у нашој епохи*, прир. Миша Ђурковић, Институт за европске студије и Чигоја штампа, Београд 2023; 351 страна)

Имајући у виду утицајност фашизма у европској историји током прве половине 20. века као и живавост ове идеологије чија улога постаје све значајнија у савременим политичким сукобима, нимало не изненађује чињеница што студије фашизма, још од средине прошлог столећа, и даље представљају ванредно развијено интердисциплинарно поље у круговима светске науке. Од Хане Арент (Hannah Arendt) и Ернста Нолтеа (Ernst Nolte), преко Волфганга Випермана (Wolfgang Ipermann), Ренцо де Феличеа (Renzo De Felice) све до савремених аутора (помињемо само неке од најутцајнијих) као што су Роберт Пакстон (Robert Paxton), Стенли Пејн (Stanley G. Payne), Роџер Грифин (Roger Griffin),

Кевин Пасмор (Kevin Passmore), Зев Стернхел (Zeev Sternhell), Волфганг Шидер (Wolfgang Schieder), Штефан Бројер (Stefan Breuer), Емилио Ђентиле (Emilio Gentile) или Аристотел Калис (Aristotle Kallis), изнова се преиспитује природа ове изразито модерне идеологије и настоје се разумети њени историјски извори, структура и функција као и узроци њене привлачности у различитим друштвеним и историјским контекстима. Овом несмањеном интересовању за изучавање „вечног фашизма” (Умберто Еко) нарочити подстицај даје и појава крајње десних политичких покрета који, са некадашње маргине, све више доспевају у *mainstream* савременог политичког живота и, по свему судећи, ту ће се и задржати у годинама које следе. Дакле, јасно је да фашизам све до данас није изгубио нити теоријски као ни практично-политички значај. Стога је сасвим разумљиво постојање развијених студија фашизма у, практично, свим „великим” националним академским културама. Међутим, за разлику од главног тока, расправа о овој значајној теми изостала је унутар кругова српске науке и, уз неколико изузетака, налазила се деценијама на самој маргини њених истраживачких интересовања. У прилог овог суда говори и чињеница да је након зборника радова *Фашизам и неофашизам* (Загреб 1976) те „социолошко-историјске студије” Тодора Куљића *Фашизам* (Београд 1977) током наредне више од четири деценије изостало систематско изучавање овог феномена. Важан изузетак (који потврђује правило), представља капитална студија Јове Бакића *Евројска крајња десница 1945–2018*. (Београд 2019) у којој је значајна пажња посвећена различитим појавним облицима

фашизма у савременом друштву. Имајући у виду поменуте чињенице, ваља приступити критичком вредновању недавно објављеног зборника *Фашизам у нашој епохи*, у издању Института за европске студије и издавачке куће „Чигоја штампа”.

Приређивач зборника, угледни политички филозоф Миша Ђурковић, своју намеру открио је не само у „Уводу” (стр. 5–17) већ и самим избором наслова који представља јасну алузију на утицајно дело немачког историчара Ернста Нолтеа, чија је књига *Фашизам у својој епохи* (Београд 1990), објављена на српском језику уочи распада Југославије (уз још неколицину преведених наслова) све до данас остала основни извор обавештења о овој идеологији који је доступан на српском језику. Прво, Нолтеова књига и даље представља једно од класичних дела у дословце непрегледној литератури о фашизму, које је *pro et contra*, својевремено снажно утицало на правац не само немачке већ и међународне расправе о фашизму. Друго, имајући у виду без имало претеривања вапијућу празнину у постојећој литератури о фашизму на српском језику, намера приређивача је да објављивање овог зборника макар делимично ту празнину попуни и да, посредно, подстакне млађу генерацију српских научника на истраживање ове значајне теме. Такође, једна од намера приређивача је и да овим зборником пружи увид у главне правце који одликују савремене студије фашизма и да, на тај начин, унесе неопходну појмовну јасност и да се утврди које идеологије и покрети могу с разлогом да се класификују као фашистички а са којима то, пак, никако није случај. Ово посебно с обзиром да савремени политички дискурс (како у Србији тако и западном свету) одликује пракса посве некритичког приказивања политичких противника као „фашиста” и „екстремне деснице” иако врло често са фашизмом не деле готово никакве сличности.

Полазећи од овако зацртаних циљева, Ђурковић је успео да окупи укупно дванаест аутора чији су прилози груписани у две тематске целине. У првој, под називом „Теорије фашизма” заступљени су радови посвећени ширим питањима фашизма као идеологије њеним особеним својствима. Овај део отвара прилог Роцера Грифина, једног од највећих светских ауторитета за феномен фашизма. У свом тексту „*Marsiaie e marciare*” (стр. 18–41), он је понудио ново читање чувеног „марша на Рим”

сагледавајући га као догађај који је доцније послужио за стварање утемељујућег мита фашистичког режима. За Грифиновим следи прилог „Антифашизам *sub specie* моћи и конверзије” (стр. 42–65) чији је аутор Тодор Куљић, доајен српске социологије и вероватно најбољи српски познавалац фашизма. Расправљајући о променама које су последњих деценија наступиле у официјелном односу према антифашизму, Куљић је упозорио на две значајне појаве – одстрањивање антикапиталистичких мотива у антифашизму и његово смештање „у друштвено прихватљиви антитоталитаристички контекст” чиме је антифашизам изгубио своју аутентичност, и друго, владајући поредак моћи условно је заборављање чињенице „да у фашизму није било лоше групама којима је и данас добро у неолиберализму – банкама и крупном капиталу” (стр. 53). Прилог Јове Бакића „Место појма ‘фашизам’ међу другим појмовима који спадају у крајњу десницу” (стр. 66–83) посвећен је успостављању разлике између појмова који се често, нарочито у јавном дискурсу, поистовећују са фашизмом попут крајње, екстремне и радикалне деснице. Одатле је Бакићев чланак значајан првенствено као прилог успостављању терминолошке јасноће и неопходне прецизности у анализи фашизма и њему блиских покрета. Веома садржајан и прегледан је рад „Три тумачења фашизма: комунисти, конзервативци и либерали о фашистичкој револуцији” (стр. 84–122) чији је аутор угледни хрватски политиколог Тихомир Ципек. Пруживши одличан преглед литературе о фашизму, Ципек је анализирао и „класична” тумачења фашизма која у њему виде диктатуру буржоазије, политичку религију те облик тоталитаризма. У своме „Прилогу систематизацији међуратне југословенске деснице у светлу ‘новог консензуса’ у студијама фашизма” (стр. 123–153), Растко Ломпар је, на темељу одличног познавања савремене литературе о фашизму, анализирао одлике политичке деснице у Краљевини Југославији смештајући је у шири контекст европских фашистичких покрета. Коначно, Миша Ђурковић је у свом прилогу „Фашистички минимум или породичне сличности” (стр. 154–177) понудио веома занимљив покушај дефиниције фашизма на темељу концепта „породичних сличности” који је развио позни Витгенштајн у својим *Филозофским истраживањима*. Насупрот настојању да се

утврди „најмањи заједнички именилац” за све фашистичке покрете, овде је првенствено реч о мноштву сличних особина од којих сваки покрет дели већину али не и све. У том смислу, концепт „породичних сличности” може да послужи као корисно хеуристичко средство.

Друга тематска целина анализира „Фашизам у посебним традицијама” и доноси шест прилога посвећених појединачним националним искуствима са фашизмом. Најопштијег карактера и, сасвим оригиналан, јесте прилог Душана Достанића под називом „Армин Молер и ’фашизам као стил” (стр. 178–213). Представивши Молеров живот и дело – реч је о швајцарском аутору, угледном публицисти, који је писао на немачком језику и који је први систематизовао идеје тзв. конзервативне револуције у Немачкој – Достанић је пажљиво анализирао његово схватање фашизма које у њему не види учење или покрет већ, пре свега, особено понашање, односно, „стил, који се у међуратном периоду укрштао са другим начинима понашања и тек са њима чинио стил епохе” (стр. 193). Стога, фашизам за Молера представља првенствено „духовно држање” и „естетски феномен” што га управо чини различитим и од традиционалне деснице и од нацизма. Односу „Традиционализма и фашизма” (стр. 214–237) посвећен је прилог Александра Гајића при чему је он своју анализу посебно усмерио ка двојици утицајних представника традиционалистичке мисли – Јулиусу Еволи и Лаву Гумиљову и њиховом месту унутар тзв. нове и алтернативне деснице. Наредна два рада посвећена су фашизму у руском културном кругу. Александар Филиповић даје исцрпан „Преглед совјетског и руског академског истраживања идеологије фашизма” (стр. 238–259) указујући на оне ауторе који су истраживању фашизма дали најзначајнији допринос. Рад, пак, Стевана Гајића под називом „Бакенбарди и пролећна магновења” (стр. 260–293) посвећен је

савременом „политичком екстремизму и идентитетској конфузији у руском свету”. Гајић, наиме, пажљиво анализира оне идеолошке покрете који су се јавили на руском простору током претходне три деценије а који су обележени различитом врстом политичког екстремизма као што су националбољшевизам, неонацизам, неопаганизам. Иако једним делом излази из основне теме зборника, Гајић пружа систематичан увид у сложене прилике које одликују десну политичку сцену у савременој Русији. Коначно, зборник закључује два такође веома прегледна рада посвећена недовољно познатим темама – реч је о прилогу Рајка Петровића „Хиспански свет и фашизам” (стр. 294–315) те, не само за српске читаоце крајње егзотичној теми „Фашизам и исламски свет”, коју је у своје раду анализирао Србољуб Пеовић. И док се о фашизму у Шпанији и Португалији као и другим хиспанским земљама понешто и зна, текст колеге Пеовића отвара потпуно нове и раније непознате перспективе о карактеру фашистичких покрета у исламским земљама.

Напоследку, рецимо још и то да нити један прилог није посвећен широј тематизацији немачког фашизма као и огромне научне литературе која о њему постоји на немачком језику. Ово је, уједно, и највећа мањкавост зборника што, међутим, нипошто не умањује његову вредност. Наиме, он представља први зборник овакве врсте на српском језику након готово педесет година (!!!) што већ само по себи заслужује свако поштовање. Осим тога, он доноси иновативне и садржајне прилоге који не само што попуњавају постојећи корпус знања о фашизму већ представљају и више него солидно полазиште за свака будућа истраживања која би била не само пожељна већ и више него потребна. Стога је несумњиво да су аутори, заједно са приређивачем, урадили одличан посао те да њихов напор заслужује све похвале.

Михаел Анђоловић
Педагошки факултет у Сомбору
Универзитет у Новом Саду
antolovic.michael@gmail.com

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ AUTHORS IN THIS ISSUE

ЖАН-ФИЛИП АНТОНИ (Jean-Philippe Antoni). Професор регионалног и урбанистичког планирања на Универзитету Бургоња Франш Конте (Université Bourgogne-Franche-Comté).

Докторирао на Универзитету у Стразбуру 2003. (*Моделирање урбаног ширења: концептуални и менаџерски аспекти*). Акредитација: Урбано моделирање и предвиђање; Теоријски елементи за гео-ергономски приступ (Универзитет Франш-Конте). Тренутно је задужен за ThéMA-сов тим „Градови, мобилност, транспорт”. Води мастер курс „Просторне информације и планирање”, који је интегрисан у мастер-програм инжењеринга. Каријера: Предавач са акредитацијом за усмеравање истраживања; наставник на Вишој националној архитектонској школи у Стразбуру (2000–2010); консултант Географске радионице у Стразбуру (2003–2006); менаџер пројекта Центра за време и мобилност у Белфорту (2003); виши истраживач Агенције за урбанизам територије Белфорт (2000–2003); картограф у ОТЕ Ingénierie (Omnium Technique Européen) (Илkirх Графенштаден, Француска) (1998–2000); службеник за истраживање Регионалног менаџмента за културна питања у Стразбуру (1998). Шеф ThéMA тимова (Истраживачка лабораторија теоријске и квантитативне географије) за градове, мобилност и транспорт (од 2014). Области истраживања: градови, мобилност, визуелизација, урбанизам, урбана ергономија, моделирање, вештачка интелигенција. У скорије време објавио је неколико студија посвећених питањима територије, насељавања и урбанизације како би са друштвеног и геополитичког становишта сагледао урбане границе и просторне границе.

Важније књиге: *Lexique de la Ville*, 2009; *Modéliser la Ville: Formes Urbanes et Politiques de Transport*, 2011; *Concepts, Méthodes et Modèles*, 2016. (Olivier Bonin); *Frontières*, 2019. (Olivier Zajec, Michel Foucher); *Understanding and Anticipating Urban Renewal*, 2023; *Urbanism and Town Planning*, 2024;

ИВАНА АРСЕНИЋ (Београд, 1983). Доцент Факултета за специјалну едукацију и рехабилитацију (Одељење за логопедију) Универзитета у Београду.

Дипломирала на Дефектолошком факултету Универзитета у Београду 2006. године. Специјалистичке академске студије на Факултету политичких наука, Универзитета у Београду завршила 2011. године (*Инклузивно образовање деце омењене у развоју у основним школама*). Докторирала на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду 2019. године (*Карактеристике говора и тласа као предиктори квалитетна комуникације код одраслих особа са дизартријом*). Уже области научног и наставног интересовања: поремећаји говора, језика и комуникације у логопедији, примена аугментативне и алтернативне комуникације и асистивне технологије.

Важније књиге: *Говор, језик и комуникација деце са мојоричким поремећајима*, Београд 2023.

РАЈКО БУКВИЋ (Пландиште, Банат, 1953). Магистар статистичких и доктор економских наука, редовни професор универзитета (2005), научни саветник (2005), почасни професор универзитета (2016, Књагињино, Русија).

Дипломирао 1976, магистрирао 1986. (*Примена методологије класификације у анализи развоја југословенских република и аутономних покрајина*), и докторирао 1997. (*Регионални аспекти примарне расподеле у југословенској привреди*) на Економском факултету Универзитета у Београду. Радио је на Економском факултету Универзитета у Новом Саду (1977–1979), Вишој педагошкој школи у Новом Саду (2002–2004) и Мегатренд универзитету (2005–2012). Био је запослен у привреди (ГРО „Мостоградња”, 1979–1983), државној управи (1983–1988, 1991–2002) и научноистраживачким организацијама 1988–1991, 2003–2005, 2012–2018. (Институт економских наука, Институт друштвених наука, Институт за економију и право, Географском институту „Јован Цвијић” Српске академије наука и уметности. Стални је члан сарадник Матице српске (од 2000), члан WEA (World Economics Association) од 2011, Одбора за економске науке САНУ (од 2009). Био је члан редакције и главни уредник часописа *Економика* (касније *Економика предузетништва*). Покретач је и главни уредник часописа *Месечне афроекономске анализе*; члан Редакцијског колегијума часописа *Економика* (Ниш). Био је члан Уредништва часописа *Зборник Матице српске за друштвене науке* (2009–2019) и његов главни уредник (2017–2019). Члан је Редакције *Српске енциклопедије* и главни уредник за област Економија и финансије (од 2006).

Важније књиге: *Привредни развој Косова и Метохије*, Београд 1991. (ко-аутор и коредатор); *Development and Crime. An Exploratory Study in Yugoslavia*, Rome 1992. (коаутор); *Основе програма и политике развоја села, пољопривреде и црквене индустрије Србије – аграрни програм Србије*, Београд 1995. (ко-аутор); *Просјорни и етнички аспекти и демографске политике (синтеза)*, Београд 1996; *Антимонополска политика у СР Југославији – Анализа послоједних организационих структура и антимонополских институција*, Београд 2002. (коаутор); *Нова антимонополска политика: предлог решења*, Београд 2003. (коаутор); *Унапређење корпоративног управљања*, Београд 2003. (коаутор); *Ревизијализација и унапређење производње цвећа*, Београд 2005. (коаутор); *Принципи и планирање инвестиција*, Београд 2009; *Тржиште и конкуренција*, Београд 2012; *Рынок: конкуренция и монополия*, Књагињино 2015; *Корпоративно управљање као део пословне стратегије компанија*, Београд 2017. (коаутор); *Сто година пољопривреде Србије 1918–2018*, Београд 2018; *Украјинска криза: 2013–2019*, Београд 2019. (коаутор); *Европа и митранско питање: 2014–2020*, Београд 2019. (коаутор).

ЗОРИЦА ВЕЉКОВИЋ (Вуковар, 1995). Асистенткиња на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију (Одељење за логопедију) Универзитета у Београду.

Основне (2018) и мастер студије (2021) завршила на Факултету за специјалну едукацију и рехабилитацију Универзитета у Београду, где је школске 2021/22. уписала и докторске академске студије. Била је стипендиста Министарства просвете, науке и технолошког развоја и Фонда за младе таленте Републике Србије.

МИША ЂУРКОВИЋ (Београд, 1971). Научни саветник; директор Института за европске студије.

Дипломирао 1996, магистрирао 2001. (*Проблем заснивања и оправдавања људских права у делу Роналда Дворкина*) и докторирао 2005. (*Либерализам и држава: политичка филозофија Дона Стилварта Мила*) на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Тренутно запослен као научни саветник и директор

Института за европске студије где је обављао и функцију председника Научног већа (2007–2010). Поља истраживања: филозофија, политичка и правна филозофија, генерална политичка теорија; нације и национализми; питање националног идентитета у склопу међународних односа; анализа популарне културе, пропаганде и употребе масовних медија у идеолошке сврхе; праћење процеса трансформације српског друштва и посебно политичког система; европске интеграције; проблеми биоетике и биомедицине.

Важније књиге: *Поредак, морал и људска права: проблеми заснивања и оивавања људских права у делу Роналда Дворкина*, Београд 2001; *Диктатура, нација, глобализација*, Београд 2002; *Капитализам, либерализам и држава: основе за реконструкцију модерне политичке филозофије*, Београд 2005; *Крај и почетак: политика и култура у Србији: 1999–2005*, Нови Сад 2006; *Политичка мисао Џона Стјуарта Мила*, Београд 2006; *Конзервативизам и конзервативне странке*, књ. 1, Београд 2007; *Слика, звук и моћ: оледи из политичке*, Београд 2009; *Идеологија, партије и међународни односи: оледи о политици*, Београд 2012; *Тамни коридор моћи: џуџеви савремене политичке теорије*, Београд 2013; *Илузије Европске уније*, Београд 2015; *Конзервативизам и конзервативне странке*, Београд 2016; *Нови немачки конзервативизам: Јонџени Кубичек у Србији*, Београд 2017. (приредио); *Десна мисао у XX веку*, Ср. Карловци – Нови Сад 2019; *Рај за породицу у Србији*, Београд 2019; *Мрачни коридори моћи: групи део Тамних коридора*, Београд 2021; *Тамни коридори моћи: џуџеви савремене политичке теорије*, Београд 2021; *Фашизам у нашој епохи*, Београд 2023. (приредио); *Разарање и опор: Источна Европа против бриселског квин-комунизма*, Београд 2023.

ФИЛИП ОБРАДОВИЋ (Косовска Митровица, 1989). Истраживач-приправник у Институту за српску културу у Лепосавићу.

Основне студије историје завршио је 2015. године на Филозофском факултету у Косовској Митровици (*Развој хералдике у Србији*), где је и мастерирао 2017. (*Срби и хералдика*). Студент је треће године докторских академских студија на Филозофском факултету у Косовској Митровици, на модулу Историја. Запослен је на Институту за српску културу – Приштина / Лепосавић као истраживач – приправник од јуна 2018. године.

МАРКО Д. ПЕЈКОВИЋ (Београд, 1985). Научни сарадник у Институту за политичке студије у Београду.

Дипломирао 2010. на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, где је 2013. одбранио и мастер рад (*Положај и улога парламентарних група у парламентарним системима*). Докторску тезу одбранио 2018. (*Криза федерализма: између дуалног идеала и кооперативне нужности*). У свом научном раду бави се изражавањем области политичког система (компаративна политика), геополитике, конзервативизма и вештачке интелигенције.

ЂОРЂЕ Д. РАДОВАНОВИЋ (Косовска Митровица, 1990). Истраживач-сарадник на Филозофском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици.

Основне студије завршио 2016. године на Филозофском факултету Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици (Катедра за социологију). Мастер академске студије завршио 2017. на матичном факултету (*Ставови према корупцији и искуства студентима са корупцијом на Универзитету у Приштини*). На докторским академским студијама Социологије усмерио се на истраживање тематике интернетних односа у оквиру којих је

написао и одбранио докторску дисертацију 2023. (*Српско-албански односи и етнички сукоби у оквиру савремених друштвених времена*). Бави се истраживањем интернетних сукоба, социјално-правним положајем угрожених група, међу којима су и интерно расељена лица са Косова и Метохије, али и ширих појава везаних за проблематику политиколошких феномена на подручјима „кризних жаришта” с посебним усмерењем на подручје јужне српске покрајине.

ДАНИЈЕЛ СПОРЕА (Вршац, 1975). Мастер политиколог.

Дипломирао 2011. на Факултету за пословне студије Универзитета Мегатренд у Београду. Прве постдипломске студије уписао 2012. год. на Факултету политичких наука у Београду, на модулу Политичко насиље и држава, где је 2015. одбранио мастер рад (*Социјални дијалој-џуџ до консензуса*). На истом факултету 2016. уписао други мастер на модулу: Политичка аналитика и менаџмент у политици, те 2017. одбранио други мастер рад (*Утицај њранзиције и синдикалној њлурализма на синдикално орјанизиване радне снаје*). Од 2022. године докторанд је на Факултету политичких наука на смеру Политикологије. Област интересовања: политичка социологија савременог друштва, као и проучавање феномена политичког насиља и промене режима на просторима Централне и Источне Европе, с фокусом на Румунију.

УРОШ ЂЕМАЛОВИЋ (1977). Доктор правних наука; виши научни сарадник Института за европске студије.

Дипломирао на Правном факултету Универзитета у Београду (2003). Завршио мастер студије из области јавне управе (*Paris Dauphine*) и права ЕУ (*Nancy 2*). Докторирао на Правном факултету Универзитета у Стразбуру (2010), одбранивши тезу из области права интелектуалне својине. Бави се правом Европске уније, правом интелектуалне својине, односом права и технологије, еколошким правом и јавном управом. Располаже дводеценијским искуством у приватном и јавном сектору. Радио је као правни експерт и стручни консултант различитих међународних организација, а био заступник и саветник домаће и међународне компаније, пре свега у областима регулаторних реформи, права интелектуалне својине и права конкуренције. У Народној скупштини Републике Србије (2007–2013) бавио се усклађивањем домаћег законодавства са правним тековинама ЕУ. Био је гостујући професор на више универзитета у Европи (LUISS Рим, Католички универзитет у Лилу, Нови бугарски универзитет), а током 2018. године, на Катедри за европско право Правног факултета у Загребу, руководио је научним пројектом о трансформацији националног нормативног оквира у области права интелектуалне својине током процеса приступања ЕУ. Од јануара 2022. године руководи међународним пројектом „Environmental Legislation and Sustainable Economic Development – the State of Play in Serbia and Experiences of the Croatian EU Membership”.

Важније књиге: *Право интелектуалне својине и дијигална њрансформацја: нека актуелна њијања*, Београд 2019; *На њија мислимо када кажемо – Дијигализација и њрава интелектуалне својине*, Београд 2022; *Законодавство за њије околица и одрживи економски развој у ЕУ*, Осиек 2022. (коаутор); *На њија мислимо када кажемо – Енерџиска њранзиција кроз њрекојраничну међуоџиџинску сарадњу*, Београд 2023. (коаутор).

Биобиблиографске белешке сачинио
Драџан Тубић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР
REGISTER OF NAMES

- Авероф, Евангелос (Ευάγγελος Αβέρωφ Τσοίτσας) 482–483
Ајзенхамер, Владимир 502
Александар Велики 495
Андреевич, Олег Барабанов 540, 550
Антоловић, Михаел 573
Антониу, Дора (Αντωνίου, Δώρα) 498, 500, 504
Арсенић, Ивана 553–554, 560–562, 564, 575

Бакић, Јово 480–481, 494, 501–502, 571–572
Берани, Халити 538
Бирбилис, Христос (Μπιρμπίλης, Χρήστος) 485, 491–492, 501
Бисенић, Драган 440, 456
Броз, Јосип Тито 487
Буквић, Рајко М. 459, 463, 469, 476–477, 576

Василије I Македонац 490
Васић, Радмила 448, 455
Велопулос, Кириаκος (Κυριάκος Βελόπουλος) 486, 497, 503
Вельковић, Зорица 553, 564, 576
Венизелос, Елефтериос (Ελευθέριος Βενιζέλος) 489
Веселинов, Јелена 568, 570
Владисављевић, Небојша 533–534, 548, 554
Војводић, Д. 549
Воридис, Макис (Μαυρουδής Χρήστος Βορίδης) 484
Врзић 540
Вујаклија, Милан 509, 521
Вукадиновић, Игор 532, 549
Вуковић, Небојша 502
Вучићевић, Душан 460–461, 476

Гајић, Александар 573
Гајић, Стеван 573
Георгиадоу, Василики (Βασιλική Γεωργιάδου) 484, 492, 494, 498, 501
Георгијадис, Адонис (Σπυρίδων-Αδωνίς Γεωργιάδης) 484
Глигоров, Киро 487
Глишин, Вања 533

Гоати, Владимир 461, 476
Голосов, Григорий Васильевич 459, 465–466, 468, 470–472, 474–476
Голубовић, Драган 512, 517, 520
Грифин, Роџер 572
Гумиљов, Лав 573

Давидовић, Сандра 540, 549
Даничић, Зорица 561–562
Делибашић, Асим 534, 548, 549
Димитријевић, Немања 539, 549
Докос, Танос (Ντόκος, Θάνος Π.) 488, 501
Достанић, Душан 482–483, 501–502, 573

Ђилас, Драган 440
Ђурић, Владимир 549
Ђурковић, Миша 439, 455, 457, 571–572, 576–577

Еверт, Милтиадис (Μιλτιάδης Έβερτ) 483
Евола, Јулиус 573
Елинас, Антонис А. 494, 502

Здравковић, Хелена 532, 549
Зубоф, Шошана 456

Ираклије 490

Јаблан, Бранко 562
Јаношевић, Ивана 565
Јањић, Душан 549
Јован I Цимискије (цар) 495
Јовановић Симић, Надица 561–562
Јовановић, Милан 460–461, 476
Јустинијан I (цар) 490

Кадис, Жан Кристијан 538
Калајжић, Давор 538, 551
Каменос, Панос (Παναγιώτης Καμμένος) 481
Канели, Лиана (Λιάνα) Канέλλη) 484
Карабелас, Јоргос 484
Карацаферис, Јоргос (Καρατζαφέρης, Γ.) 483–485, 487–488, 491, 503

- Касидијарис, Илијас (Ηλίας Π. Κασιδιάρης) 486
 Катехаки, Вики (Κατεχάκη, Βίκυ) 497, 500, 503
 Кнежевић, З. 549
 Кнежевић, Ивона 570
 Кораћ, Срђан Т. 444, 456
 Кузовић, Душко 567
 Куљић, Тодор 571–572
- Лав III Исавријанац 490
 Ломпар, Растко 572
 Лукнар, Ивана 548–549
- Манић, Жељка 535, 551
 Мемишевић, Харис 561
 Метаксас, Јоанис (Ιωάννης Μεταξάς) 480, 489, 493.
 Милонопулос, Танасис 487
 Милош Обреновић (кнез) 566
 Милошевић, Слободан 536
 Митесер, Павле Јосиф 565
 Михалолиакос, Николаос (Νικόλαος Γ. Μιχαλολιάκος) 487–490, 492, 501
 Мицотакис, Киријакос (Κυριάκος Μητσοτάκης) 483
 Молер, Армин 573
 Мршевић, З. 549
 Муниврана Вајда, Маја 534, 549
- Надовеза, Бранко 532, 549
 Наџос, Димитриос (Δημήτρης Νατσιός) 494
 Николај Велимировић (владика) 496
 Николић, Душан 570
- Обрадовић, Даниела 518, 521
 Обрадовић, Филип М. 531, 552, 577
 Огар, Жак 532, 549
 Орловић, Славиша 476
 Островерхов, Александр Александрович 475–476
- Павличич-Шарић, Јелена 544–545, 549
 Павловић, Вукашин 476
 Павловић, Душан 475–476
 Пајовић, Миљивоје Г. 535, 551
 Пападимос, Лукас (Λουκάς Παπαδήμος) 481
 Пападопулос, Никос (Νικόλας Παλαδόπουλος) 487
 Папандреу, Андреас (Ανδρέας Γ. Παπανδρέου) 488
 Папантониоу, Ставрос (Παπαντωνίου, Σταύρος) 498, 500, 504
- Параћ Дамјановић, Станка 550–551
 Пашић, Најдан 445, 456
 Пејковић, Марко Д. 479, 504, 577
 Пеовић, Србољуб 573
 Перетић, Иван 565
 Петровић, Владимир 533, 549
 Петровић, Рајко 573
 Плеврис, Константин (Κωνσταντίνος Α. Πλεύρης) 487–488
 Плеврис, Танос (Αθανάσιος Πλεύρης) 484
 Пророковић, Душан 540, 549
 Псарас, Димитрис (Ψαρράς, Δημήτρης) 483–484, 487, 488, 491, 501
- Радвановић, Ђорђе Д. 531, 533, 544–545, 551–552, 577–578
 Радун, Виктор 445, 455
 Ракић, Бранко 534, 549
 Рашевић, Мирјана 549
 Розакис, Христос (Χρήστος Ροζάκης) 483
 Роман I Лакапин 490
- Самарас, Георгиос (Σαμαράς, Γιώργος) 486, 494, 496, 498, 500–501
 Самарцић, Слободан 539–540, 549
 Сидорейко, Вера Николаевна 469, 476
 Симитис, Константинос (Κωνσταντίνος Γ. Σημίτης) 483
 Смарагдов, Игорь Андреевич 469, 476
 Спорea, Данијел 507, 513, 517, 521–522, 578
 Стефан Урош II Милутин Немањић 544
 Стингас, Василис (Βασίλης Στίγκας) 498
 Стојшин, Снежана 535, 549
- Теофилопулос, Танасис (Θεοφιλόπουλος, Θανάσης) 492, 502
- Ћемаловић, Урош 439, 448, 455–457, 578
- Филиповић, Алекса 573
- Хацић, Селмир 561
 Хитлер, Адолф 480, 487, 492
 Христодул (архиепископ атински) 491
- Царас, Димитрис (Ψαρράς, Δημήτρης) 501
 Ципек, Тихомир 572
 Цирац, Статис (Τσιράς, Στάθης) 492, 502
 Цурулиос, Хрисантос (Τσουρούλλης, Χρύσανθος) 502
- Шуваковић, Урош 534, 549
 Шутовић, Милојица 532, 549

- Ahlgrim-Delzell, Lynn 563
 Ahtisaari, Martti (Марти Ахтисари) 540
 Ainsworth, Scott 511, 520
 Akbar, Ahmed S. (Ахмед Акбар) 534, 549
 Almgren-Bäck, Gunilla 563
 Amberg, Jan H. 514, 519
 Anastasiadis, Stephanos 508, 520
 Annan, Kofi Atta (Кофи Анан) 539
 Anthony, Jason 562
 Antonenko, Pavlo 562
 Antoni, Jean-Philippe (Жан-Филип Антони)
 523, 530, 575
 Arendt, Hannah (Хане Арент) 571
- Bain, Andy 456
 Bakan, Džoel 441, 456
 Balajthy, Ernester 557, 561
 Barron, Andrew 508, 520
 Beller, Steven 480, 489
 Benassi, David 452, 456
 Beth Coleman, Mari 562
 Biancarosa, Gina 557, 561
 Bishop, D. 563
 Bitonti, Alberto 508, 518, 520
 Björn, Marianne 563
 Blondel, Jean (Жан Блондел) 466, 476
 Bloomfield, Robert 510, 520
 Boddington, Paula 446, 456
 Boldvin, Klajv (Клајв Болдвин) 536–538,
 550–551
 Boucek, Françoise (Бучек) 467, 476
 Boyle, Michael J. 532–533, 549
 Breuer, Stefan (Штефан Бројер) 571
 Broun, Leslie Todd 556, 561
 Bunea, Adriana 509, 515, 520
 Burgard, Wolfram 456
 Bus, Adriana 562
 Bushman, Robert M. 510–511, 520
 Butler, K. 562
- Cabeza, Marisol García 456
 Caiani, M. 502
 Camus, Jean-Yves (Жан-Ив Камју) 480, 502
 Cannarsa, Michel 456
 Cantor, Brenlee 562
 Cantor, Georg 524, 529
 Cardon, T. A. 561
 Catts, Hugh W. 562
 Chari, Raj 515–516, 520
 Cheesman, Elaine 563
 Chiveri, Galina 510–511, 520
 Chung, Yun-Ching 563
 Cisař, O. 502
- Clendon, Sally 562
 Coen, David 521
 Coffin, Amy Bixler 559–561
 Cohen-Eliya, M. 511, 520
 Conti, Davide 481, 502
 Courtad Carrie, Anna 563
 Crane, Robert A. 521
 Creaghead, Nancy 562
 Crepaz, Michele 520
 Crowley, Kayla 556, 561
 Cziprián-Kovács, Loránd 509, 520
- Dawson Kara 558, 562
 De Jong, Maria 558, 562
 Dean, Lauren 560, 562
 Delise, Danielle 563
 Delwitt, P. 502
 Demirok, Mukaddes Sakalli 554, 560, 562
 Di Matteo, Larry A. 456
 Douglas, Karen 563
 Dowling, Monica 562
 Driscoll, Kimberly 562
 Drutman, Lee 516, 520
 Duffy, G. 563
 Dunleavy, Patrick (Патрик Данливи) 467, 476
 Duverger, Maurice (Морис Диверже) 466
 Dye, Thomas R. 521
- Eco, Umberto (Еко, Умберто) 571
 Erdoğan, Recep Tayyip (Ердоган, Реџеп Та-
 јип) 486
 Erickson, Karen 555–556, 562
- Faist, Thomas 456
 Felice, Renzo De (Ренцо де Феличеа) 571
 Ferraresi, Franco 481, 502
 Fielitz, Maik 481, 502
 Fleisher, Craig S. 520
 Fleming, Katherine Elizabeth (Флеминг, Ке-
 трин) 480, 489, 502
 Forssbaeck, Jens (Форсбак) 510, 520
 Fourier, Jean-Baptiste Joseph (Фурије, Жозеф)
 480
 Franco, Francisco (Франциско Франко) 493
- Garrity, Andrew (Ендрију Гарихи) 443
 Gavrielides, Polykarpos 488, 502
 Gentile, Emilio (Емилио Ђентиле) 571
 Georgiadou, Vasiliki 482, 502
 Gerodimos, R. 503
 Goldstein, Howard 562
 González-Salinerо 490
 Graham, Mary 515, 520

- Granados, Nelson F. 510, 520
 Graziani, Rodolfo (Родолфо Грацијани) 480
 Griffin, Roger (Роџер Грифин) 571
 Griffiths, Gina G. 561
 Gross, Donald A. (Доналд Грос) 470, 476
 Gross, Vlad 515, 520
 Gunduz, Nuket 562
 Gupta, Alok 520
 Gustafson, Stefan 563
- Haider, Jörg (Јеџ Хајдер) 481
 Halikiopoulou, Daphne 493, 503
 Hamilton, Elen 563
 Hammer, Yoav 511, 520
 Harris, Phil 520
 Hatch, Penelope 562
 Herschel, Thomas F. 516, 520
 Hofbauer, Hanes 532–533, 538, 549
 Hogan, John 508, 518, 20
 Hollyer, James R. 508, 520
 Holman, Craig 508, 515, 517, 520
 Holmes, Alana 563
 Horowitz-Kraus, Tzipi 562
 Hourcade, Jack 563
 Huberts, Leo 521
 Humphreys, Michael 520
 Huntington, Samuel P. 528–529
- Israel, S. 563
 Ivaldi, Gilles 485, 502
- Johansson, Scarlett Ingrid (Скарлет Јохансон) 440, 457
 Johnson, Bobbie 441, 457
- Kahn, Robin 561
 Kallis, Aristotle (Аристо тел Калис) 571
 Kamhi, Alan G. 555, 562
 Kamm, Francis M. 444, 456
 Kauffman, Robert J. 520
 Keelor, Jennifer 557, 562
 Kellmeyer, Philipp 456
 Kennedy, John 443, 457
 Kesselman, Mark 469, 476
 Kissinger, Henry Alfred (Хенри Кисинџ) 440
 Kopenhagen, David 555, 562
 Kriechbaumer, Robert 481, 502
- Laakso, Markku 464, 476
 Laboutková, Šárka 513, 516–517, 520
 Lacoste, Yves 525, 529
 Lajphart, Arend (Лајпхарт) 460, 467, 476
- LaPira, Timothy M. 516, 520
 Le Pen, Jean-Marie (Је Пен, Жан-Мари) 484–485
 Lebourg, Nicolas 480, 502
 Leonard, L. 563
 Lewandowski, Lawrence 562
 Liao, Matthew S. (Метју Лиао) 444–446
 Lieberman, Avigdor (Авигдор Либерман) 488
 Light, Janice 554, 562
 Lindeblad, Emma 563
 Lindenstraus, Gallia 488, 502
 Longhi, Enrico Serventi 504
 Lonigan, Christopher 558, 562
 Luebbert, Gregory M. 460, 477
 Luneburg, William 508, 515, 517, 520
- Madhavan, Ananth 510, 521
 Mahoney, Christine 516, 520
 Mammen, Christian E. (Кришчен Мамен) 443, 456
 Mann, Michael (Мајкл Мен) 533
 Manoli, P. 503
 Maoz, Uri 451, 456
 Marsh, Kathryn 554, 562
 Marshall, Thomas Humphrey 451, 456
 Masters, Adam 521
 Maydangalieva, Zhumagul 562
 McLaughlin, Thomas 561
 McNaughton, David 562
 Mele, Alfred R. 451, 456
 Meloni, Giorgia (Мелони, Ђорџа) 480
 Millar, Diane 561–562
 Mims, Pamela J. 563
 Mingione, Enzo 452, 456
 Mirończuk, Aneta J. 512, 521
 Mithani, Murad A. 508, 521
 Mize, Minnie 557, 562
 Molinar, Juan (Молинар) 467, 477
 Montali, Julie 557, 562
 Moody, Amelia 554, 562
 Moon, Jeremy 520
 Mueller, Oliver 456
 Murphy, Gary 520
 Musk, Elon Reeve (Илон Маск) 440
- Nachmani, Amikam 489, 502
 Natale, Ruby 562
 Netanyahu, Benjamin (Нетанјаху, Бенјамин) 488
 Neuwirth, Rostam J. 456
 Newell, James L. 481, 502
 Newmark, Adam J. (Њумарк) 516, 521

- Nikolinakos, Nikos Th. 449, 456
 Nilsson, Staffan 563
 Nolte, Ernst-Hermann (Нолте, Ернст) 501, 571–572
 Nordström, Thomas 557, 563
 North, Douglass C. 512, 521

 O'Hara, Maureen 510, 520
 Obama, Barack Hussein (Барак, Обама) 488
 Öberg, PerOla 521
 Oliwniak, Slawomir 521
 Oncu, Elif 555, 563
 Oprea, Ioan 510, 521
 Oxelheim, Lars (Окелхејм) 510, 520
 Øyvind, Ihlen 512, 521
 Ozymy, Joshua 508, 521

 Paanakker, Hester 521
 Pamfil, Carmen Gabriela 521
 Parette, Howard 563
 Parette, Phil 563
 Paris, Scott 557, 563
 Park, Hye Jin 556–557, 563
 Park, Yujeong 562
 Passmore, Kevin (Кевин Пасмор) 571
 Paxton, Robert (Роберт Пакстон) 571
 Payne, Stanley G. (Стенли Пејн) 571
 Perfetti, Charles 556, 563
 Peterson-Karlan, George 556, 558–560, 563
 Phillips, Beth 562
 Picco, Pauline 481, 502
 Pierce, Patcy 555, 563
 Pino, Rauti (Раути, Пино) 480
 Piotroski, Joseph D. 520
 Poncibo, Cristina 456
 Porter, David 521
 Porter, Patricia 563
 Proudhon, Pierre-Joseph (Прудон, Пјер-Жозеф) 480

 Radu, Rodica 509, 521
 Rae, Douglas 468, 477
 Rahemtulla, Rafiq 563
 Ratzel, Friedrich 528–529
 Rembrandt Harmenszoon van Rijn (Рембрант Харменсон ван Рајн) 443
 Richardson, Jeremy 521
 Rivera, Miguel Primo de (Мигел Примо де Ривера) 493
 Roberts, Alasdair 518, 521
 Roberts, Kelly 563
 Rogers, Jan 561
 Rori, Lamprini 482, 502

 Rosendorff, Peter B. 520
 Rosière, Stéphane 528–529
 Rothstein, Bo 514, 521
 Roushas, Roxani 481, 503
 Ryazanova, Elena 562

 Salinero, Raúl González 503
 Sand, Christina 563
 Sartori, Giovanni (Сартори, Ђовани) 466–467, 477
 Schieder, Wolfgang (Волфганг Шидер) 571
 Schladant, Michelle 562
 Schlosser, Ralf 562
 Schnackenberg, Andrew 510, 521
 Schnell, Sabina 510, 521
 Schramm-Nielsen, Jette 512, 521
 Schramm-Possinger, Megan 562
 Schubert, Franz Peter (Франц Шуберт) 443
 Schubert, Louis 508, 521
 Sharf, Andrew 490, 503
 Shearer, Rebecca 562
 Siaroff, Alan (Алан Сијаров) 466–467, 477
 Sigelman, Lee (Сигелман) 470, 476
 Silbert, Noah 562
 Sillman, E. 562
 Silvestri, Robert 557, 563
 Singer, Israel (Израел Сингер) 481
 Sinnott-Armstrong, Walter 456
 Skogerbø, Eli 521
 Skorkjær Binderkrantz, Anne 520–521
 Skountridaki, Lila 508, 520
 Smith, Abbie J. 520
 Smith Myles, Brenda 561
 Stackhouse, Joy 554, 563
 Stafura, Joseph 563
 Stanger, Carol 554, 563
 Starr, Joshua 490, 503
 Sternhell, Zeev (Зев Стернхел) 571
 Sudduth, Christina 562
 Suwaj, Patrycja Joanna 510, 521
 Svensson, Idor 558, 563
 Świączkowska, Halina 521
 Swift, Taylor Alison (Тејлор Свифт) 440
 Szakacs, Wendy 561

 Taagerera, Rein (Тагепера) 464, 466, 476–477
 Takahashi, Kiriko 563
 Taylor, Michael 468, 477
 Toussnel, Alphonse (Туснел, Алфонс) 480
 Tsagkroni, Vasiliki 498, 503

 Unluer, Esra 563

- Vasilopoulou, Sofia 493, 503
Veksler, Albert 509, 521
Voenecky, Silja 447, 456
Vrakopoulos, Christos 494, 503
Vreeland, James R. 520
Vymětal, Petr 513, 516–517, 520
- Weaver, Daniel 521
Weißmann, Karlheinz (Вајсман, Карлхајнц)
482
Wildgen, John K. 469, 477
Winters, David 557–560, 563
Wipperfmann, Wolfgang (Волфганга Випер-
мана) 571
- Wolf, Frank 447, 456
Wood, Leah 563
- Yergazina, Aliya 562
Young, Mary Cece 557, 563
- Zajec, Olivier 529
Zastroiu, Victoria 521
Zeigler, Harmon 521
Zubof (Зубоф) 441
Zuckerberg, Mark Elliot (Марк Закербергер)
441
Zuckerman, Constantin 490, 503

Регистар сачинио
Владимир Николић

РЕЦЕНЗЕНТИ РАДОВА У 2024. ГОДИНИ
Зборник Матице српске за друштвене науке

REVIEWERS OF PAPERS IN 2024
Matica Srpska Social Sciences Quarterly

- Проф. др Михаел Антоловић, Универзитет у Новом Саду, Педагошки факултет, Сомбор;
- Проф. др Даниела Арсеновић, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет;
- Проф. др Љубиша Деспотовић, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд;
- Др Душан Достанић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
- Др Миша Ђурковић, научни саветник, Институт за европске студије, Београд;
- Проф. др Милош Ковић, Универзитет у Београду, Филозофски факултет;
- Др Весна Лукић, научни саветник, Институт за друштвене науке, Београд;
- Проф. др Мариана Лукић Тановић, Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет, Пале;
- Проф. др Драшко Маринковић, Универзитет у Бањој Луци, Природно-математички факултет, Бања Лука;
- Др Милош Матић, музејски саветник, Етнографски музеј, Београд;
- Др Петар Матић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
- Проф. др Јована Милутиновић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;
- Проф. др Ђорђе Митровић, Универзитет у Београду, Економски факултет;
- Др Александра Новаков, научни сарадник, Матица српска, Нови Сад;
- Др Александар Новаковић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
- Ма Катарина Остојић, асистент, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет;
- Др Марко Пејковић, научни сарадник, Институт за политичке студије, Београд;
- Др Рајко Петровић, научни сарадник, Институт за европске студије, Београд;
- Проф. др Радомир В. Поповић, протојереј, Универзитет у Београду, Православни богословски факултет.
- Др Исидора Рајић, Факултет за правне и пословне студије „Др Лазар Вркатић”, Нови Сад;
- Проф. др Милица Соларевић, Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет;
- Проф. др Миломир Степић, научни саветник, Институт за политичке студије, Београд;
- Проф. др Срђан Шљукић, Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет.

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Матице српске за друштвене науке објављује научне чланке и расправе из области демографије и социологије и њима сродним дисциплинама. Радови су разврстани у следећим категоријама: монографска студија, оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија, хроника, претходно саопштење. Поред тога часопис објављује прилоге у виду осврта, приказа и извештаја из научног живота и издаваштва.

Часопис је покренут 1950. године. Укључујући 10. свеску (1955) излазио је под називом *Научни зборник: серија друштвених наука*; од 11. свеске (1956) излази под називом *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом – *Зборник Матице српске за друштвене науке*.

Досадашњи главни уредници били су: др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952), Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969), др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999), др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–2016), др Рајко Буквић (2017–2019) и др Миломир Степић (2020–2022). Од 2023. главни уредник часописа је др Душан Достанић, а одговорни уредник проф. др Милош Ковић. Уредништво часописа састављено је од домаћих и иностраних чланова. У оквиру часописа делује и Савет часописа.

Часопис излази четири пута годишње. У 2020. години, у оквиру научних часописа чији је издавач из Републике Србије, а реферисан у Web of Science и у Journal Citation Report-у (JCR), категорисан је као часопис М51 категорије. *Зборник Матице српске за друштвене науке* доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN број [0352-5732]; eISSN број [2406-0836];

Електронски приступ библиотекама у Србији: <http://plus.sr.cobiss.net/orac7/bib/3360258#full>

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Матице српске за друштвене науке* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензента и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет

аутора и рецензената непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његове садржине, без расних, верских, етничких, политичких или других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Мајнице српске за друшћивене науке* рукопис неће бити објављен у другој публикацији (домаћој или иностраној) без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сnose сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике, делове текста или неке друге прилоге који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност добијена. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора а издавач неће сносити никакву одговорност ако прилози нису ауторско право аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да о томе обавесте главног уредника или издавача часописа и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку. Сваки чланак може имати највише три аутора при чему се прилаже и Изјава о коауторству, а предност објављивања даће се радовима са једним аутором.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању од стране најмање два компетентна анонимна рецензента које одређује главни уредник и уредништво часописа. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа.

Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или да научним аргументима убеди рецензенте и Уредништво у исправност својих ставова. Уколико то не желе или нису у стању, могу да повуку рад. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и уредништва. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника или Уредништво.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник или секретар Уредништва шаље поднесени рад и рецензентски образац одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти треба да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, Уредништво ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

Посебно се наглашава да рецензенти не могу бити из установе из које је и аутор рукописа или да су у скорије време објављивали чланке и публикације са било којим од аутора поднесеног рада (као коаутори).

Списак рецензената у току године објављује се у последњој свесци у текућој години.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

– дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);

– копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индикације да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Мајице српске за друштвене науке* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Мајице српске за друштвене науке*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Мајице српске за друштвене науке доступан је у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Зборник Мајице српске за друштвене науке не наплаћује APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежема за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носиоца ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

- право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;
- право да рукопис преведе на друге језике;
- право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;
- право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;
- право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;
- право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Сви документи о часопису као и ПДФ формат сваког објављеног броја налази се на Сајту часописа.

Уредништво
Зборника Маџице српске за друштвене науке

MATICA SRPSKA SOCIAL SCIENCES QUARTERLY EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Social Sciences quarterly publishes scientific articles and treatises in the field of social sciences and humanities: philosophy, sociology, economics, demography, ethnology, pedagogy, psychology, law, political science, historiography and other fields. The papers are classified into the following categories: monographic study, original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemics, scientific bibliography, chronicle. Furthermore, the journal publishes articles in the form of retrospections, reviews and reports from scientific life and publishing.

The magazine was initiated in 1950. Including the 10th notebook (1955), it was published under the title *Scientific collection: a series of social sciences*; from the 11th notebook (1956) it is published under the title *Journal of social sciences*, and from the 76th notebook (1984) under the present title – *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*.

The previous editors-in-chief were: Dr. Miloš Jovanović (1950), Živojin Boškov (1951–1952), Rajko Nikolić (1953–1965), Academician Slavko Gavrilović (1966–1969), Dr. Aleksandar Magarašević (1970–1973), Dr. Mladen Stojanov (1974–1999), Dr. Milovan Mitrović (2000–2004), Academician Časlav Očić (2005–2016), Dr. Rajko Bukvić (2017–2019), Dr. Milomir Stepić (2020–2023), Dr. Miloš Ković and Dr. Dušan Dostanić (2023–). The editorial board of the magazine is comprised of domestic and foreign members. The Journal Council also operates within the magazine.

The magazine is issued four times a year. In 2020, within the scientific journals published by the Republic of Serbia, and referred to in the Web of Science and in the Journal Citation Report (JCR), it was categorized as an M51 category journal. *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* is available in the open access regime on the magazine's website:

<http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/>. ISSN number [0352-5732]; eISSN number [2406-0836];

Electronic access to libraries in Serbia: <http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full>

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly*, that the handwriting will not be published in any other publication (domestic or foreign) without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work and the publisher will not bear any consequences if the contributions are not done by the authors themselves.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means. Each article can have a maximum of three authors, with the Co-authorship Statement attached, and the priority of publication will be given to works with one author.

PAPER REVIEW

If the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. Authors who receive conditionally positive reviews are obliged to take into account the reviewers' remarks

or to convince the reviewers and the Editorial Board of the correctness of their views with scientific arguments. If they do not want to or are not able to, they can withdraw their work. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the submitted handwriting and the review form to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the Matica Srpska Social Sciences Quarterly. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

It is especially emphasized that the reviewers cannot be from the institution from which the author of the manuscript is or that they have recently published articles and publications with any of the authors of the submitted work (as co-authors).

The list of paper reviewers is published in the last volume of the current year.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the Matica Srpska Quarterly is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with the aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the Matica Srpska Quarterly: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Quarterly is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>)

Matica Srpska Quarterly does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Attribution-Non-commercial-No Derivatives 3.0 Serbia (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/>), any time after publishing it in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including additional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

All the documents about the magazine as well as the PDF format of each published issue can be found on the Quarterly's website.

The editorship of the *Matica Srpska Quarterly*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Мајице српске за друшћивене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **ljdradic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: **Љиљана Дразјић, Зборник МС за друшћивене науке, Мајице српске 1, 21000 Нови Сад**. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор за послен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 35.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: **Times New Roman**; проред: **1,5**; величина слова: **12**. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редова) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да да основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод.**

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Српски народ и његов језик*. 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напомени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.**, ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић (2007). *Српски језички приручник*. 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразира, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области сачио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, презет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према“:

„Усменост” и „народност” бугаршлица Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **abecednom** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абecedним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Матице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Милетић, Светозар (2001). *О српском јишиању*. Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој њрироди и језичком развјику: линџисџичка исџишивања*. Књ. 1–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоџиација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваровски*. Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века развоја Србије: Сџаџисџички ѡреџед*. Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову. Пример:

Срџске народне заџонейке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у исџорији, науци, књижевности и уметности*. Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикации с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске изабелице у Панчеву: 1919–1941*. Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971*. Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикации с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у њраву*. Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књијарница Зорана Стојановића.

Монографске публикации с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics*. Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics*. London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књије*. Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књијески*. Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века*. Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупајтора и њихових помајача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Виктора Томића и њихови истреби суд у Срему 1942*. Нови Сад: Прометеј и Мало историско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио опште-прихваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песмарица*. Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Летопис Мајице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији групе њоловине века 1854–1904*. Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчилов рат звезда против Хитлера. *Политика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела*. Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је њројис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лисћ СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени ласник РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени ласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивирани, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књиџе*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture*.

Доступно на: <<http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов љериодичне љубликације*. Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings*. February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедџе*. <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <<http://www.encyclopedia.com/doc/1G1-92614715.html>>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов љериодичне љубликације*. Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content=a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије*. Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences*. Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3-120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример A^* а не $\dot{A}$. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $\exp [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2f(x, y)}{dxdy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су $\int$, $\sum$, Π ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: <https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php>

МАТИЦА СРПСКА

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ
ПРЕТПЛАТИТЕ НА
**ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излагањем од **1950.** године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00 €**)
за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00 €**)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00 €**)

Наручујем _____ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН”. Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615-798; 420-199/лок. 117

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА

Зборник МС за друштвене науке

21000 Нови Сад, Матице српске 1

e-mail: ljdrzic@maticasrpska.org.rs односно zmsdn@maticasrpska.org.rs

МАТИЦА СРПСКА

Улица Матице српске, број 1 • 21000 Нови Сад, Србија
Телефон: 021 527 622 • Телефакс 021 528 901

МАТИЦА СРПСКА

HQ: 1 Matices Srpske street • 21 000 Novi Sad, Serbia
Phone: + 381 21 527 622 • Telefax: + 381 21 528 901

Зборник Матице српске за друшћивене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: ljdrzic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

---

Редакција *Зборника Матице српске за друшћивене науке*
закључила је 192. (4/2024) свеску 22. новембра 2024.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске

Сћручни сарадник Одељења: мспр Љиљана Дражић

Редакћор и лекћор: Владимир М. Николић

Корекћор: мр Драган Тубић

Лекћор чланака и ћревод резимеа на енћлески језик: Љиљана Тубић

Технички уредник: Вукица Туцаков

Штампање завршено децембра 2024. године

Комћјућерски слоћ: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Шћамћа: САЈНОС, Нови Сад

Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни
уредник Душан Достанић ; одговорни уредник Милош
Ковић 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене
науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак
публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Публиковање овог *Зборника* помогло је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије